

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

Қаюм ҚАРИМОВ

ИЛК БАДИИЙ ДОСТОН

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ - 1976

Ўрта Осиё туркий халқларининг XI асрга мансуб ва ҳозирча бизгача етиб келган бадиий асарларнинг биринчи намунаси «Қутадғу билиг» поэмасидир. Поэма, тарихий ва филологик жиҳатдан беқиёс қимматга молик нодир ёднома бўлиб, Ўрта Осиё туркий халқларининг барчаси учун мансуб, муштарак аҳамиятга эгадир. Асар қардош туркий халқлар, улар тиллари ва адабиётларининг шаклланиши, ривожланиши, тарихий тараққиёт жараёнида босиб ўтган йўлларини, сиёсий, ижтимоий, моддий, маданий ҳаёт шароитларини ўрганиш учун далилларга бой манбадир. Барча туркий халқлар, уларнинг тиллари ва адабиётлари Ўз тараққиёт босқичининг муайян бир даври эътибори билан шу ёдномага бевосита алоқадордир. Бинобарин, ушбу асарни тарих, тил ва адабиёт жиҳатидан атрофлича ўрганиш барча қардош туркий халқлар учун баб-баравар аҳамият касб этади.

Қитоб адабиётшунос-тилшуносларга, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, аспирантлари ва талабаларига ҳамда ёдгорликлар билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

К $\frac{0713-270}{355(06)-75}$ 112-74

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ, 1976 й

АСАР ЕЗИЛГАН ДАВРДАГИ ТАРИХИЙ ШАРОИТ

Араб географлари, тарихнавислари, жумладан Марвазий, ал-Мақдисий, Ибнул Асир, Албелазурий асарларида, муаллифи номаълум «Худудул олам»да, шунингдек, бошқа асарларда, XI асрнинг етук олими Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луғотит турк» асарида ўша даврларда яшаган майда ва йирик туркий қабилалар, уларнинг яшайдиган ерлари ва ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётда тутган мавқелари ҳақида талай маълумотлар мавжуд.

Юқорида номланган асарларнинг деярли барчасида ўша даврларда (яъни VII—X асрларда) сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётда сезиларли роль ўйнаган йирик ва нуфузли қабилаларнинг ишғол қилган жуғрофий ўринлари қайд қилинади. Жумладан, Еттисувда қорлуқлар, Иссиққўлнинг шимоли-шарқида ва жанубида, Тироз, Қуёс ва Барсағон атрофида чигиллар, Иссиққўлнинг жанубида, Қошғар томонида яғмолар, Еттисувнинг жануби-ғарбида тўхси ва арғулар яшаганлиги маълум. Маҳмуд Қошғарий арғуларнинг асосий яшаган ерлари сифатида Тироз ва Баласоғунни кўрсатади.

Номи зикр этилган ва шу каби бошқа қабилаларнинг яшаган ерларини муайян бир географик ўрин билан чегаралаш нисбий бир ҳолдир. Чунки бу қабилаларнинг талайгина қисми ўтроқ ёки кўчманчилик билан ҳаёт кечиришга ўтиш жараёнида бир-бирлари билан, шунингдек, улар ишғол қилган ерлардаги ерли ўтроқ аҳоли билан аралашиб кетган эди. Еттисув туркларининг ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтиши учун замин ҳозирлаган сабаблардан бири кўчманчилар билан йирик шаҳар ва қишлоқлардаги ўтроқ аҳоли ўртасидаги савдо-сотик, олди-бердининг, иқтисодий алоқадорликнинг тобора ку-

чайиб, ривожлана бориши бўлса, иккинчиси, савдо ва ҳунармандчилик тараққий қилган шаҳарлар, ерга феодал эгалик ва шу каби бошқа омиллар бўлди.

Кўчманчи турк қабилаларининг ўтроқ ҳаёт кечиришга ўта бориши жараёнида уларга Мовароуннахрнинг маданий таъсири ҳам ўта борди. Туркий қабилаларга ўз таъсирини ўтказган сўғдийлар ўз навбатида туркий қабилаларнинг акс таъсиридан ҳоли бўлмаганликлари ҳам шубҳасиздир.

Маҳмуд Қошғарийнинг кўрсатишича, туркча ва сўғдча гаплашувчилар бўлмаган. XI аср йирик донишмандининг бу шаъмаси бежиз эмас эди, албатта. Бу ҳол кенг майдонга ёйилган сомонийлар салтанатининг секин-аста кучсизлана борганини ва ўтроқлашиб бораётган кўчманчи туркий қабилалар мавқеининг тобора мустақамланиб борганини исботловчи бир далилдир.

Қорахонийлар ҳукмронлигининг қачон ва қай тарзда ташкил топганлигига ишора қилувчи аниқ маълумотлар ҳануз маълум эмас. Лекин шу нарса маълумки, XI асрнинг иккинчи ярмига келиб қорахонийлар салтанати мустақамланиб, бу давлатнинг маъмурият чегараси ниҳоятда кенгайган ва Қошғардан тортиб Қаспийгача бўлган кенг майдонни ўз тасарруфига олган эди. Кенг ва улуғ давлатнинг маркази Қошғар (Ўрдукент) бўлиб, унинг шимолда муҳим марказларидан Баласоғун (Қузўрду), ғарбда Самарқанд каби шаҳарлари, бу шаҳарлар ўртасида Ўзганд каби савдо ва сийёсий жиҳатдан марказ бўлган буюк шаҳарлари бор эди.

Мана шундай йирик шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечирувчилар тобора кўпая бориши асосида шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланган, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик изга тушган ва турли касб эгалари юзага келган эди. Шу билан боғлиқ ҳолда шаҳар ва шаҳарлараро савдо-сотик ишлари авж олади.

Мамлакат ҳаётида юз берган мана шу ўзгаришлар мамлакат халқлари орасидаги муносабатни кенгайтиради. Бу ҳол ўз навбатида маданий юксалиш учун замин ҳозирлайди.

Сомонийлар ўрнига келган қорахонийлар давлатни идора қилишда ўзига хос бир йўл тутдилар. Бутун мамлакат муайян улушларга (мулкларга) тақсим қилиб идора қилинди. Мана шу улушларнинг бошида турган ҳукмдорлар Элигхон номи билан аталди. Элигхонлар

устидан назорат қилувчи олий ҳукмдор эса Тавғачхон номи билан юритилди. Мана шундай қилиб кенг майдонга эга бўлган ва улушлардан ташкил топган давлат расмий жиҳатдан Тавғачхонга мансуб, Элигхонлар эса унга тобе эдилар.

Ўлка ва вилоятлардаги ижтимоий-сиёсий, моддий-маданий ҳаёт даражаси тараққиётнинг турли босқичида эди. Бунинг устига улуш ҳукмдорларининг ўзаро низолари, уларнинг Тавғачхонга бўйсунмасликка уринишлари ва бошқа қатор сабаблар мамлакат ичкарисида турли зиддиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлар эди. Хуллас, беқиёс кенг майдонга эга бўлган давлатни идора қилиш осон эмас эди. Марказлашган, ягона қўл остига бирлашган феодал давлати барпо этиш, уни мустаҳкамлаш, идора қилиш, улушлар ва улуш ичидаги бегликлар ўртасидаги низоларга барҳам бериш Тавғачхонларнинг эзгу орзуси эди.

Худди ана шундай давлатни идора қилиш усулини, сиёсатини, қонун-қоидаларини, расму одатларини, ахлоқ принципларини ўзида мужассамлаштирган низомнома, қомус сифатида «Қутадғу билиг» асари юзага келди. Асар олдига қўйилган талаб жуда муҳим эди. Унда юзага келган янгиликлар, уларни мустаҳкамлаш, идора қилиш усуллари, оддий авомдан тортиб олий мансаб элигхонлар, тафғачхонлар оралиғидаги барча табақа, тоифа, ижтимоий гуруҳларнинг феъл-атвори қандай бўлиши лозимлиги, давлат қурилиши, турли ижтимоий табақаларнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти, иқтисод ва хўжалик, маърифат ва ободончилик, қорахонийлар феодал давлатини мустаҳкамлаш, умуман сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, моддий-маданий, ахлоқий-тарбиявий каби масалаларга ўша давр талаби нуқтаи назаридан йўл-йўриқлар кўрсатиш, жавоб бериш керак эди.

Юсуф Хос Ҳожиб мана шу масалаларга жавоб бериб ўз улкан асарини яратар экан, у бир томондан, ўз даврининг йирик олими, фозили, донишманди, файласуфи, идеологи, шоири, тарих, тиб, риёзиёт, ҳандаса, нужум ва шу каби бошқа ўша давр фанларидан хабардор бўлган баркамол киши сифатида, иккинчи томондан, феодал синфининг вакили, феодал синфи манфаати учун хизмат қилувчи ғоя тарғиботчиси, феодал синфи мутафаккири сифатида намоён бўлди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг асари Ўрта Осиё халқлари, шу

жумладан ўзбек халқининг тарихини, уларнинг ўтмишини ҳар томонлама чуқур ўрганиш учун далилларга бой беқиёс манба бўлиш билан бирга, адабий ёдгорлик сифатида, адабиёт ва тил тарихини ўрганиш учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

Адабий тил ва адабий ҳаёт

«Қутадғу билиг» ҳажм жиҳатидан ниҳоятда катта, услуб эътибори билан тамоман ўзига хос бир бадий асар намунаси эди. Шунинг ўзи асар муаллифи нечоғлик етук шоир, адабиётшунос, тилшунос олим бўлганлигидан далолат беради.

Асар муқаддимасидан маълум бўлишича, бу китоб қайси иқлимга ва қайси подшоҳликка бориб етган бўлса, ўша ер халқлари уни яхши қарши олдилар, ўша эллар ҳукамолари турлича номлар билан атадилар, ҳукмронлари эса бу китобни хазинага беркитиб авайладилар ва авлоддан авлодга қолишини истадилар. Яна асардан маълум бўлишича, Туркистон элларида ҳеч ким ҳануз Буғраҳон тилида бу китобдан яхшироқ асар ёзмаган.

Демак, асар тили ўша даврда Қошғардан Каспийгача бўлган кенг майдонга ёйилган барча туркий қабилалар учун тушунарли бўлган, «Буғраҳон тили» деб таъкидланган тил Буғраҳон тасарруфидаги барча эллар тилини ўзида акс эттирган адабий тил намунаси бўлган. Кўринадики, Юсуф ўз асарини ёзишда кенг майдон бўйлаб ёйилиб кетган барча майда ва йирик туркий қабилаларнинг тил хусусиятларини, сўз қўллашдаги практикасини, ҳамма учун тушунарли бўлиши лозим бўлган адабий тилнинг келажакдаги тараққиёт йўлини, қонуниятларини тасаввур қила олган ва бу вазифани амалда муваффақият билан бажарган. Бошқача қилиб айтганда, Юсуф ўша давр тилини системага солиш, ривожлантириш, ўша давр янгиликлари ҳисобига бойитиш ишида катта муваффақият намунасини кўрсатган. Юсуф томонидан яратилган асар тили XI асрнинг алоҳида босқичга кўтарилган адабий тили — ёзув тилининг намунаси эди.

Авалло шуни айтиш керакки, у ўз даври, тараққиёт йўли шарт-шароитларини яхши тушунган, муҳит талабини англаган, ҳаёт оқимини яхши тасаввур қила олган ва ўз фаолиятида мана шуларнинг ҳаммасига амал

қилган. У ўз асари тилини адабий тил даражасига кўтарар экан, албатта ўша даврда яшаган қабила, эл-элат, халқ тилларини Маҳмуд Кошғарий сингари пухта ўрганганлиги, улар тилларидаги барча мутараққий хусусиятларни ҳисобга олганлиги, туркий тилнинг келажигини ҳисобга олиб иш кўрганлиги, унинг маданий ҳаётдаги мавқенини ҳисобга олганлиги, араб ва форс-тожик тиллари каби туркий тил ҳам йирик бир халқнинг адабий тили даражасида бўлиши шартлиги ва лозимлигини назарда тутганлиги шубҳасиздир.

XI асрнинг егук тилшунос олими, Юсуфнинг замондоши Маҳмуд Кошғарий ўзининг машҳур «Девону луғотит турк» асарида ўша даврда яшаган турли қабилалар тили хусусиятлари, ўхшашлик ва фарқ қилувчи томонлари ҳақида маълумот беради, қатор сўзларнинг турли қабилалар тилида талаффуз жиҳатдан ҳам, имло жиҳатидан ҳам турлича бўлганлигини таъкидлайди. Юсуф ўз асари билан мана шундай сўзларнинг фарқли талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Бу ҳол ўз навбатида тил фонетикаси, грамматикаси, лексикаси соҳасида бирлик ва умумийлик яратишга, стилистик силлиқликни таъминлашга хизмат қилди.

Юсуф бундай муваффақиятга бирданига ва осонгина эришган эмас, албатта.

Юсуф ўз улкан асарини яратар экан, ўз замонасининг илм-фан, маданият ва адабиёт ютуқларидан, халқ оғзаки ижодиёти намуналаридан илҳом олганлиги шубҳасиздир. У яратган асардаги маълумотларнинг барчаси ушбу фикр учун далил бўла олади. Бундан ташқари, араб ва форс-тожик адабиётининг йирик намояндалари яратган асарлар ҳам Юсуф ижодига муайян таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Асарнинг шеърӣ муқаддимасидаги бир маълумот Юсуфнинг араб ва форс-тожик адабиёти билан яқиндан таниш бўлганлигига ишора қилади:

Арабча, тожикча китаблар ўқуш,
Бизинг тилимизча бу юмқи ўқуш.

Урни келганда шу нарсани ҳам айтиб ўтишга тўғри келадик, кўпгина тадқиқотчилар мазкур байт мазмунига асосланиб, Юсуфнинг асари туркий тилда яратилган биринчи ва дастлабки асар, деган фикрни илгари сурмоқчи бўладилар. Лекин аслида бундай эмас. Юсуф

бизнинг тилимизча «бу юмқи уқуш» дер экан, у худди шу ўз асарига ўхшаш, яъни панд ва насиҳат руҳида, дидактик руҳда ёзилган асарларни назарда тутган, ўз китобини ҳикматлар, фазилатлар йиғиндиси демоқчи бўлган. «Қутадғу билиг»га қадар ҳам туркий тилда бадий асарлар мавжуд бўлганлиги шубҳасиздир. Лекин ўзаро низо ва адоватлар оқибатида бўлиб турган қонли урушлар, араб, мўғул ва бошқа шу каби истилочиларнинг ҳалокатли қирғинлари мавжуд маданий ёдгорликларнинг, жумладан, бадий асарларнинг яксон бўлишига ва бизгача етиб келмаслигига сабаб бўлган, бизгача етиб, сақланиб келганлари эса ҳозирча жуда кам топилган.

Юсуф ўз асарида таълимда бундай дейилган, шоир бундай дейди, фалон (қабил) беги жуда яхши айтган, ҳикмат бундай таълим беради, масалда бундай келади, китобда бундай ёзилган ва шунга ўхшаш беҳисоб ишоралар билан ўз фикрининг исботи учун далиллар келтирадики, буларнинг барчаси Юсуфнинг асаригача ҳам бадий асарлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Зотан, муайян тажриба, замин ва традиция бўлмагани ҳолда ўзига хос услуб билан аруз вазнида ёзилган «Қутадғу билиг» каби йирик асарнинг бирдан майдонга келиб қолиши ҳеч мумкин эмас эди.

Маҳмуд Қошғарийнинг дунёга машҳур асари «Девону луғотит турк»нинг ҳам «Қутадғу билиг» билан деярли бир вақтда яратилганлиги, асар ўзига хос янги бир илмий усул асосида тузилганлиги, унда намуна сифатида келтирилган талай шеърий парчаларнинг туркий халқларнинг XI асргача бўлган даврлар маҳсули эканлиги, китобда Маҳмуд Қошғарийнинг адабий жанрлар, истиора, ташбиҳ ва шу каби бошқа шеърий хусусиятлар ҳақида маълумотлар бериши, шеърий парчаларда билим, таълим, заковатнинг улуғланиши ва ҳоказо-ҳоказолар туркий халқларнинг XI асргача бўлган даврлардаёқ ўзига хос адабий бир мактаби бўлганлигини кўрсатади.

Бу ўринда филология фанлари доктори Солиҳ Муталлибовнинг қуйидаги фикри ниҳоятда асосли эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак: Девондаги айрим парчалар у даврда бутун ҳаётини илмий, ижодий ишларга бағишлаган, катта асарлар яратган ёзувчилар бўлганидан дарак беради:

Кучанди билагим,
Яғуди тилагим,
Телинди билагим,
Тегруб ангар жертилу¹.

Мазмуни: Билагимга зўр келди, илму фан ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим, тилагим яқинлашди, илм-ҳикмат чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда умр тутаб бормоқда.

Булардан ташқари, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»дан олдин ёзилган, лекин ҳозирча топилмаган яна бир асари «Жавоҳирун наҳви фи луғотит турки» номли асарининг бўлганлиги², фалакиёт ва нужум илмида тенги йўқ олим Қутулмишнинг туркий халқлардан эканлиги³ ҳақидаги хабарлар ҳам юқоридаги фикрга далилдир.

Кўринадики, XI аср ва ундан олдинги даврларда ҳам туркий тилда яратилган илмий, адабий асарлар мавжуд бўлиб, бу асарлар албатта ўша даврлар маданияти, илмий тараққиёти талаби тақозоси заминиде яратилган.

X—XII асрлар адабиётига келганда шуни таъкидлаш лозимки, адабиётшунос олим проф. Н. М. Маллаев айтганидек, бу даврларда бошқа халқлар адабиётларида бўлгани каби, туркий халқлар адабиётида ҳам вазифаси, гоёвий йўналиши, услуб ва тили жиҳатидан икки йўналиш мавжуд бўлган. Бири—дидактик, иккинчиси диний мистик йўналиш. Дидактик асарларга «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул ҳақойиқ» асарлари, диний мистик асарларга Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби», «Охир замон», «Биби марям» асарлари кирadi⁴.

«Қутадғу билиг» асари сомонийлар ҳукмронлигининг футурдан кетиб, ўрнига ерли аҳоли орасидан чиққан кишиларнинг ҳокимият тепасига ўтириши, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ва тасарруфидаги майдонни то-

¹ Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк, 1-т, Тошкент, 33-бет. (таржимон ва ношир С. М. Муталлибов).

² Мазкур асар, 62-бет.

³ Ибнул Асир, Тарихи комил, 10-жилд, Миср, 1884, 14-бет.

⁴ Н. М. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, биринчи китоб, Тошкент, 1963, 140-бет.

бора кенгайтириш учун тинмай кураш олиб бораётган бир даврда ёзилгандир.

Ҳокимиятни идора қилиш қорахонийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар қўлига ўтиши муносабати билан маълум бир даврларда сўниб қолган маданий ҳаётда яна жонланиш, ривожланиш бошланади. Маданий ҳаётнинг бир кўриниши бўлган адабиёт эса маҳаллий ҳукмдорларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш, қўлга кiritган ютуқларини сақлаб қолиш, келажак тараққиёти учун йўл-йўриқлар кўрсатиш, давлат сиёсий-ижтимоий тузумининг усулларини белгилаш, турли ижтимоий табақаларнинг вазифасини тайинлаш, улар ўртасидаги муомала ва муносабат нормаларини, идора усули низом-қондаларини кўрсатиб беришга даъват этилган эди.

«Қутадғу билиг» мана шу талабларга жавоб берди. Асарнинг дидактик руҳда, таълимий-ахлоқий усулда ёзилишининг бош сабаби ҳам юқоридаги шароитлар билан боғлиқдир.

Бу даврларда олдига мана шундай талаблар қўйлиши асосида дидактик руҳдаги асарлар ёзиш маълум бир анъана тусига кирган эди. Бу жиҳатдан «Қутадғу билиг» форс-тожик тилида ёзилган асарлардан солжукийлар вазири ва отабеги Низомул мулкнинг «Сиёсатнома» (бу асар «Сиёрул мулук» деб ҳам аталади 479/1077) ҳамда амир Қайковуснинг ўғли Гилоншоҳ учун ёзган «Қобуснома» (485/1082) асарлари билан ҳамоҳангдир, мавзу ва мақсади ҳам бирдир. Шунини ҳам қайд қилиш ўринлики, ёзилиш муддати эътибори билан «Қутадғу билиг» юқорида зикр қилинган ҳар иккала асардан ҳам қадимийроқдир.

Ўзининг тематикаси, илгари сурган ғоялари, олдига қўйган мақсадлари, баён усуллари, композицион қурилиши ва бошқа жиҳатлари нуқтаи назаридан юқорида зикр қилганимиз асарлар «Қутадғу билиг»га жуда яқин туради.

Шу билан бирга, «Қутадғу билиг» тузилиши, жанри, вази, бадий воситалари, ўз даврида ўртага ташланган ва ҳал қилиниши лозим бўлган деярли барча масалаларни қамраб олиши ва уларга ижобий жавоб бериши жиҳатидан Буюк Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»сини эслатади. Юсуфнинг Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлганлиги ҳеч шубҳасиздир. Умуман, Юсуф

форс-тожик адабиётини яхши билган ва ундан ижодий озиқ олган. Бу фикрга «Қутадғу билиг»да учрайдиган қатор фактлар ҳам далолат қилади:

Сўқушлуг нелуг бўлди Заҳҳак ўтун,
Нелуг ўгди булди Фаридун қутун...
Тажиклар битигда битимиш муни,
Битигда йўқ эрса ким уқғай ани.

Мазмуни:

Ҳақорат нечун топди Заҳҳок тубан,
Нечун бўлди мақтов Фаридунга тан.
Тожиклар китобда ёзибди буни,
Китобда йўқ эрса ким англари уни.

Юсуф форс-тожик адабиётидан, жумладан, Фирдавсий ижодидан баҳраманд бўлган, ўз навбатида у ҳам ўзидан кейинги даврда ижод этган шоир ва ёзувчиларга таъсир кўрсатган. Биз юқорида эслатиб ўтган асарларнинг «Қутадғу билиг» билан тематик яқинлиги. «Ҳибатул ҳақойиқ»да «Қутадғу билиг» ғояларининг такрорланиши, «Қутадғу билиг»даги кўпгина фикрларнинг деярли кейинги барча даврлар шоирлари ижодида айнан такрорланиб келиши Юсуф бошлаб берган традициянинг ҳануз давом қилиб келаётганлигидан далолат беради.

Фикримизнинг далили учун бир фактга мурожаат қиламиз ва уни айрим шоирлар ижодида учрайдиган шундай фактларга қиёслаймиз:

Туғар кун ариғ йа ариғсиз темас,
Қамуғқа йаруқлуқ берур, эксумас.

Юсуф Хос Ҳожиб

Гарчи қуёшдин парвариш олам юзига оmdур,
Саҳрода қамқоқу тикан, бўстонда сарву гул бутар.

Алишер Навоий

Эй шоҳ, карам айлар чоғи тенг тут ёмону яхшини,
Ким меҳр нурин тенг сочур вайрона, обод устина.

Муҳаммад Ризо Огаҳий

Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, «Қутадғу билиг»нинг ўзбек адабиётининг кейинги даврлар-

даги тараққиётига кўрсатган таъсирини ўрганиш ишига ҳануз ҳеч қўл урилган эмас.

«Қутадғу билиг» ўзбек адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган, панд-насиҳат, таълим-тарбия руҳи билан суғорилган, дидактик жиҳатдан қиммати бебаҳо асардир, ахлоқ ва ҳикмат дарслигидир.

Асар муаллифи, унинг ёзилган ери ва муддати

Муаллифнинг исми Юсуф. Бу ҳақда ҳозирча ҳеч бир манбада хабар йўқ. Муаллиф ҳақидаги маълумотларни асарнинг ўзидангина олиш мумкин: китоб идиси Юсуф Улуғ Ҳажиб ўзинга панд берур... Юсуф Хас Ҳажиб теб ати жави ёзилмиш...

Асар мазмунидан маълум бўлишича, Юсуф ўз даврининг деярли барча илм-фанларидан бохабар, кенг маълумотли, атрофли ва чуқур билимли донишмандларидан бўлган. У ўз асарида тиббиёт, фалакиёт, тарих, табиёт, жуғрофия, риёзиёт (зарбу қисмат, касур, тазъиф, тансиф, адад жадри, жамъу тафриқ, жабру муқобил), ҳандаса, масоҳат каби фан соҳалари ҳақида фикр юритар экан, шу фанларни билиш зарурлигини уқтиради, Уқлидис (Эвклид) ва Митридус (Митридат) номларини тилга олиб, улар изидан боришни тарғиб қилади. У элиг хонлардан тортиб бег, ҳожиб, вазир, сипоҳсолар (субашчи), элчи, котиб (илимга), турли маросим бошлиқлари ва авомгача бўлган ижтимоий табақалар орасидаги муносабат-муомала ҳақида баҳс очиб, дипломатик низом-қондалар системасини яратди. Скандар, Қисра (Хисрав), Қайсар (Цезарь) каби тарихий шахслардан тортиб афсонавий Қорун, Шаддод, Од, Фаридун, Заҳҳок кабиларнинг номларини (бундай номлар асарда 40 га яқин) тилга олади ва уларни оламга машҳур этган асосий ижобий ҳамда салбий хусусиятларига шаъма қилади. Муаллиф асарда ҳаётнинг энг оддий икир-чикирларидан тортиб то давлатни идора қилиш усулларигача, авомунносдан тортиб қоракхонийлар салтанатининг энг олий ҳукм фармолари — тавғачхон ва элиг хонларгача бўлган оралиқдаги амалу чоралар, тадбиру тараддудлар, муносабату муомалалар, тартибу низомлар, қонуну қондалар борасида баҳс юритади, кўҳна давр, бобо калонлар ҳаёти, расму

одат, урфу удум, давлат қурилиши, маъмурий тузилиш, илму фан ва ҳоказолар ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Кўринадики, Юсуф оддий бир чиғой (қашшоқ)дан тортиб хоқонгача бўлган оралиқдаги барча табақа ва тоифалар ички дунёсигача, Митридуc (Митридат) ҳапи (плюла)сидан тортиб Уқлидис (Эвклид) риёзиётю ҳандасасигача, Фирдавсий «Шоҳнома»си қаҳрамонларидан тортиб рум қайсарларию, ҳинд рожларию, ҳалаб зангиларигача, ерда унувчи доривор гиёҳлардан тортиб осмон ёритқичларигача билган, билим доираси кенг фозил кишилардан, файласуф ва энциклопедист донишмандлардан бўлган.

Юсуф Баласоғунда туғилган, у ўз асарини ёзган пайтида ёши элликдан ўтиб олтмиш томон бораётгани ҳам асардан англашилади:

Тегурди манга элги эллик яшим,
(Эллик ёшим менга қўлини тегизди);
Ўқир алтмиш эмди манга кел тею,
(Энди олтмиш менга, кел, дея чорлаётир)

Ҳажм жиҳатидан анча катта, бадий жиҳатидан пухта бўлган «Қутадғу билиг» 6500 байт ёки 13000 мисрага яқин шеърдан иборат. Муаллиф асарни ёзган йили ва муддати ҳақида шундай дейди:

Йил алтмиш эки эрди тўрт юз била,
Бу сўз сўзладим ман тутуб жан сура.
Тугал ўн сакиз айда айдим бу сўз,
Удурдум, адирдим сўз эвдиб тера.

Кўринадики, муаллиф ўз асарини ҳижрийнинг 462 сида (1069—1070 милод) ёзиб тугаллаган. Муаллифнинг шаҳодат беришича, агар у ўз асарини 18 ойда ёзиб тугатган бўлса, уни ҳижрий 461 йилнинг биринчи ярмида бошлаб 462 нинг ўртасида ёки 461 нинг ўртасида бошлаб 462 нинг охирида тугатган бўлиши мумкин. Бинобарин, асарини тугатган даврда муаллифнинг 50 ёшлар чамасида бўлганлиги ва демак, унинг ҳижрий 410 (1019 милод) йиллар атрофида туғилганлиги маълум бўлади.

Муаллиф ўз асарига «Қутадғу билиг» деб ном берди. «Қутадғу билиг» — бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим демакдир. Бу ҳақда Юсуф шундай дейди:

Китаб ати урдум «Қутадғу билиг»,
Қутадсу ўқуғлиқа тутсу элиг.
(Китоб отини «Қутадғу билиг» қўйдим,
Ўқувчига бахт келтирсин, қўлидан тутсин).

Ҳақиқатан шундай, агар ҳар ким ушбу китобда тилга олинган хислатларга, фазилатларга эга бўлса, ундаги панд-насиҳат, йўл-йўриқларга амал қилиб иш кўрса, бахт-саодат унга ёр бўлади. Шу сабабдандирки, бу китоб, «қаю падшаҳ ва қаю иқлимқа тегди эрса ғаят эзгусиндин ул ҳукама тэкма бири бир турлуг лақаб ат урдилар», чинлилар уни «Адабул мулук», мочинлилар— «Аминул мамлакат», Шарқ элининг катталари— «Зейнул умаро», эронлилар— «Шоҳномаи турки», туронлилар— «Қутадғу билиг», баъзилар «Пандномаи мулук» деб ном бердилар.

Муаллиф китобни Кошғарда битиб тугаллагач, уни Тавғачхон даргоҳига келтиради. Китоб хонга манзур тушганлигидан Юсуфга Хос Ҳожиблик лавозимини беради. Китобда зикр этилган Тавғоч Улуғ Буғра Қорахон (хоқон), Або Али Ҳасан бинни Сулаймон Арслон Қорахон (хоқон) исмлари қорахонийлар сулоласи шажарасида йўқ. Аммо В. Бартольд ўзининг «Қутадғу билик»да тилга олинган Буғра хон кимдир?» номли мақоласида Ёркентда топилган арабча маҳкама васиқаларида (1081—1135 йилларга оид) шу исмли шахслар қайд этилишига асосан улар тарихий шахс дейди.

Асарнинг топилиши ва ўрганилиши

«Қутадғу билиг» Юсуфдан ёдгорлик, унинг ўзини мангулаштириш учун қўйган ҳайкали. Не-не шаҳарлар, бинолар, дарёлар, қўллар, тоғ-тошлар, хуллас, беҳисоб нарсалар пайдо ва йўқ бўлди. Замона зайли, давр парвози, адоват яғмоси, жаҳолат балоси, зулмат савдоси башарият зеҳни, заковати ва қўли билан яратилган не-не меросларнинг бошига сув қуймади, не-не авлодлар келиб кетмади. Юсуфнинг ёдгорлигичи, у сақланди, асрларни кечирди, кўп муддат дом-дараксиз юрди, яхшилар уни яхши асрадилар. «Қутадғу билиг» бизгача етиб келди. У ҳозирча бизга маълум бўлган ва туркий тилда ёзилган биринчи бадий асар, туркий адабий тили намуналарининг энг кексаси, кўҳна давр бо-

болари тилининг, ҳаётининг ягона шоҳидидир. Шунинг учун ҳам бу асар қимматини мавжуд мезонларнинг ҳеч бирида ўлчаб бўлмайди.

Мана шундай қимматли асар мавжудлиги ҳақидаги дастлабки хабар XIX асрнинг биринчи чорагида пайдо бўлди. Бу асарнинг ҳижрий 843 (1439) йилда Ҳиротда уйғур ёзуви билан Ҳасан Қара Сайил Шамс томонидан кўчирилган нусхаси Туркиянинг Тугот шаҳрига, бу ердан эса ҳижрий 879 (1474) йилда Абдураззоқ Шайхзода бахши учун Фахри ўғли Қози Али томонидан Истамбулга келтирилган. Уни шарқшунос олим Хаммер Пургшталл Истамбулда сотиб олиб Вена сарой кутубхонасига келтиради⁵. Шундан сўнг бу асар ҳақидаги дастлабки хабар ва унинг баъзи намуналари француз шарқшуноси Жауберт Амеди томонидан 1823 йилда «Journal Asiatique»да нашр этилади⁶.

1870 йилда венгер олими Герман Вамбери «Қутадғу билиг»нинг энг муҳим қисмларини «Уйғур тили обидалари ва «Қутадғу билиг» номи билан нашр қилди ва таржимасини берди⁷. 1890 йилдан бошлаб бу асарни ўрганиш ишига В. В. Радлов киришди.

1896 йилда «Қутадғу билиг»нинг араб ёзуви билан кўчирилган иккинчи бир нусхаси Қоҳирада топилди. Ҳозирги вақтда шу нусхадан В. В. Радлов илтимосига кўра, Мориц назорати остида бир араб филологи томонидан кўчирилган ва Радловга юборилган нусха асосида қорага оқ ёзув билан туширилган бир фото нусха (4 томдан иборат) 6090, 6091, 6092, 6093 инвентарь рақами билан ЎзССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда.

1890 йилда Радлов Вена нусхасининг факсимилесини, 1891 йилда шу факсимиле асосидаги текстни манчжур ёзуви билан нашр қилган эди. Қоҳира нусхасидан кўчирма олгач, у икки нусхани қиёслашга муяссар бўлди ва 1910 йилда «Қутадғу билиг»нинг рус графикасига

⁵ Е. Э. Бертельс, «Қутадғу билиг» ва унинг аҳамияти, «Шарқ ҳақиқати» (журнал араб ёзувида), 1—2 (3—4)-сон, февраль-март, 1944.

⁶ Миллий татаббулар, 6-жилд, 4-сон, 89-бет.

⁷ H. Vambery, Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Innsbruk, 1870.

асосланган тўлиқ транскрипциясини немис тилига таржимаси билан нашр қилдирди⁸.

Ниҳоят, бу асарнинг араб ёзуви билан кўчирилган учинчи нусхаси 1913 йилда Наманганда топилди. 1913 йилда А. З. Валидов Қўқонга сафарга отланиб, бу сафарида Қозон университети қошидаги археология, тарих ва этнография жамияти томонидан Шарқ қўл-ёзмалари ҳақида маълумот тўплаш борасида топшириқ олди. У 1914 йил 20 апрелда ўз сафари ҳақида мазкур жамиятга ҳисобот маърузасида наманганлик Муҳаммадхожи Эшон Лолареш исмли кишининг шахсий кутубхонасида «Қутадғу билиг»нинг араб ёзуви билан кўчирилган нусхаси мавжудлиги ҳақида хабар беради⁹. Бу хабардан ўн йил ўтгач, проф. Фитрат 1924 йилда Муҳаммадхожи Эшон Лоларешдан мазкур нусхани олишга муяссар бўлган ва Тошкентга Асосий кутубхонага келтирган. Орадан бир йил ўтгач, «Маориф ва ўқитғувчи» журналида бу нусха ҳақида катта мақола нашр қилинган¹⁰.

«Қутадғу билиг» ҳақида дастлабки хабар эълон қилингандан бошлаб ҳозирга қадар ўтган давр ичида шарқшунос олимлар бу асар ҳақида бир қатор ишлар ёздилар. Зотан, шундай бўлиши табиий эди. Чунки, бу асар туркшунослик тарихида ҳал бўлмаётган катта масалаларнинг эшигини очиш учун ягона бир калит эди.

Бу соҳада хорижий, рус ва совет олимлари талай ишлар қилдилар. Жумладан, 1928 йилда «Қутадғу билиг»нинг айрим парчалари нашр қилинди¹¹. 1929 йилда атоқли олим С. Е. Малов ҳар учала нусханинг бир хил парчаларини қиёсий ўқиб, таржима ва зарур изоҳларни берди¹². Истамбулда ҳар учала нусханинг фак-

⁸ В. В. Радлов, *Das Kudatku Bilik des Iusuf Chass Hadschib aus Bälasagun, Teil II, St-Petersburg, 1910.*

⁹ Восточные рукописи в Ферганской области, Записки восточного отделения, 1914, XII т., 312—313-бетлар.

¹⁰ Ҳар учала нусха ҳақида тўлиқ маълумотни қаранг: «Маориф ва ўқитғувчи» (журнал араб ёзувида), Тошкент, № 2, 1925, 68—79-бетлар.

¹¹ *Ўзбек адабиёти намуналари, Тошкент—Самарқанд, 1928, 79—89, 149-бетлар.*

¹² С. Е. Малов, Из третьей рукописи «Кутадгу билиг», Изд-во АН СССР, отд. гум. наук, 1929, 9, 734—754-бетлар.

симилеси¹³, сўнг эса таржима ва тексти эълон қилинди.

С. Е. Малов яна бир асариди «Қутадғу билиг»нинг талайгина парчаларини таржима ва изоҳлар билан берди¹⁴, асар парчалари ва у парчаларга луғатлар «Ўзбек адабиёти тарихи»га киритилди¹⁵.

«Қутадғу билиг»ни ўрганишда совет олимаси О. А. Валитованинг хизматларини алоҳида қайд қилмоқ зарур. Шарқ маданиятини, туркий қабилалар ва халқлар тарихини, хусусан қорахонийлар сулоласи тарихини ўрганишда бу асарга бой бир тарихий манба сифатида ёндошган ва катта муваффақиятларни қўлга киритган биринчи тадқиқотчи ҳам Валитовадир¹⁶.

«Қутадғу билиг»ни таҳлил қилишда ўзбек олимларидан С. М. Муталлибов ва Н. М. Маллаевларнинг ҳам хизматлари каттадир.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, «Қутадғу билиг» ҳақида кўпгина ишлар қилинган бўлишига қарамай, ҳали бу соҳада ҳал қилиниши керак бўлган қатор масалалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ҳозир шарқшунослик олами бу нодир дурдонанинг уч қўлёзма нусхасига эга. Булардан бири Вена, иккинчиси Қоҳира кутубхоналарида, учинчиси, шарқшунослар эътирофича, энг мукаммали, Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида (инв. № 1809) сақланади.

Асарнинг тузилиши, жанри ва вазни

Асар Шарқ китоб тузиш усулига кўра тартиб берилган бўлиб, даставвал унвон (басмала), сўнг қисқа насрий муқаддима келади. Бунда тангрига ҳамд, ялавач (пайгамбар)га ва асҳоби наби (чаҳорёрлар)га наът айтилади, сўнг китобнинг қиммати, номи, хонга тортиқ қилиниши, муаллифнинг тақдирланиши, тўрт символик қаҳрамонга туркча ном берилиши, китобда шу тўрт қаҳра-

¹³ С. Е. Малов. «Қутадғу билиг». Факсимиле, «Советское востоковедение», V, М.—Л., 1948, стр. 327 («Қутадғу билиг» текстларининг туркча нашрига тақриз).

¹⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, стр. 224—304.

¹⁵ Ўзбек адабиёти, I том, Тошкент, 1959, 36—55-бетлар.

¹⁶ А. А. Валитова. К вопросу о классовой природе Караханидского государства, Труды Киргизского филиала АН СССР, Фрунзе, т. I, вып. I, стр. 127—136.

мон ўртасида мунозара ва савол-жавоблар бўлиб ўтиши борасида баён берилади.

Насрий муқаддимадан сўнг 77 байтдан иборат шеърий муқаддима бор. Ундан кейин 73 боб номининг фикрасти (мундарижаси) берилади. Сўнг яна унвон билан мавзуга ўтилади. Етмиш уч фаслнинг дастлабки ўн бири дебоचा бўлиб ҳамд, наът, Қорахонга мадҳдан, сабаби таълиф, етти кавокиб ва ўн икки бурж, тил фойдаси, муаллиф узри, эзгулик, билим ҳамда заковат манфати, китобга ном берилиши ва қариликка ўкиниш баёнидан иборат. Ун иккинчи фаслдан бошлаб бевосита воқеалар баёнига ўтилади.

Фихрастда берилган фасл номлари матнда (текстда) ҳам сарлавҳа тарзида берилади. Асар кичик бир сюжет билан бошланади: ҳукмдор Кунтуғдиннинг илмга, маърифатга муҳаббати, олим ва фозил одамларни тўплаб, уларга ҳомийлик қилаётганини эшитган Ойтўлди унинг ҳузурига етиб келади ва саройда қабул қилинади. Ойтўлдиннинг ҳаёти шу билан тугалланади ва унинг ўрнига ўғли Угдулмиш майдонга чиқади. Асарнинг давомида маълум бир сюжет йўқ. Лекин тўрт қаҳрамон мунозараси асносида турли ҳаётий зарур масалалар бир-бирига боғлаб баён қилинади ҳамда ягона бир мақсадга бўйсундирилади. Ҳар бир бобда маълум бир масала баён қилиниб, баён тугагач яқунловчи бир байт келтирилади, сўнг шоир сўзини эшит, доно нима дейди, билимли бундай дейди, бунга ўхшаш мана бу сўзни ўқи, масалда бундай деган, фалон қабила беги бундай деган, сартлар боши айтади ва бошқалар каби хитоблар билан бир тўртлик келтирилади ва фикр шу билан хулосаланади. Мақолларга мурожаат қилиш санъатидан, яъни Шарқ классик поэзиясига хос бўлган «ирсолул масал» санъатидан Юсуф моҳирона фойдаланади.

Фикримизнинг далили учун асардан айрим ўринларини келтирамиз. Бегларнинг адолатли бўлиши ҳақидаги фасл сўнгида қуйидаги яқунловчи, хитоб байтлари ва хулоса тўртлиги келтирилади:

Бу беглиг ули кўр кўнилик турур,
Кўни бўлса беглар тириглик бўлур,

Мунгар менгзату сўзлар ўглюк киши,
Ким ўглюк сўзи тутса этлур иши.

Кўнилик уза болди беглик ули,
Бу беглик кўки ул кўнилик йўли.

Тўру қилса элга кўни бўлса бег,
Тилак, арзу булғай бу қулса қали.

Мазмуни:

Бу беглик асоси адолат турур,
Одил бўлса беглар тириглик топур.

Бунга мос этиб сўзлар оқил киши,
Ким оқил сўзин тутса битгай иши.

Адолатла беглик асоси турар,
Бу беглик негизи адолат бўлар.

Қилиб адл элига, одил бўлса бег,
Тилак-орзу топгай, қидирса агар.

«Қутадғу билиг», бир юз саксонга яқин тўртлик ва 71, 72, 73 боблар бундан мустасно, Шарқ эпик тури учун энг қулай жанр — маснавий (қофияланган иккилик) тарзида ёзилган, зикр этилган уч боб эса қасидадан иборатдир.

«Қутадғу билиг»нинг вазни ҳақидаги баҳс ҳам кўпчилик орасида кўпга чўзилди. Кўп тадқиқотчилар уни ўн бирлик ҳижода битилган дедилар, яна бир кўплари арузда дедилар, лекин туркийга арузни татбиқ қилиш қийинлигидан кўп ўринларда байтлар нуқсли чиққан, дедилар. Лекин арузни туркий тилларда яратилган асарларга татбиқ қилишнинг ўз тақъи (фонетик қоидалари) мавжудки, Юсуф худди шунга амал қилган ва уни ўз асарига моҳирлик билан сингдирган. Чунки Юсуфдек забардаст адибнинг «Қутадғу билиг» каби катта асарни аруз вазнида ёзиб, айрим камчиликларга йўл қўйиши мумкин эмас. Бунинг устига классик адабиёт вакиллари учун аруз ва унинг қоидаларини пухта билмаслик катта надомат ва маломат саналган.

«Қутадғу билиг» ҳижода эмас, арузда ёзилган. Юсуф арузда камчилик ва нуқсонга йўл қўйган эмас, аксинча катта муваффақият намунасини намойиш қилган.

«Қутадғу билиг» арузнинг эпик тур учун қабул қилинган энг оҳангдори ва Шарқ назми арузида «жанго-

вар ўлчов» номини касб этган мутақориб баҳрида ёзилган.

«Қутадғу билиг» аруз вазнида ёзилган деювчиларнинг деярли барчаси асарнинг бевосита «Шоҳнома» таъсирида ёзилганлиги, унда «Шоҳнома» вазни айнан акс этганлиги, «Қутадғу билиг»дан «Шоҳнома»нинг иси келиши каби гаплар билан чекланиб, унинг сабабини фақат «Шоҳнома»дан излайдилар. Тўғри, Юсуф «Шоҳнома»ни яхши билган, у ўз асарида Афросиёб, Фаридун, Заҳҳок каби Фирдавсийнинг қаҳрамонларини тилга олади, улар ҳақида гапиради. Лекин «Қутадғу билиг» мустақил ва салмоқли бир туркий адибнинг ижоди эканлигини унутмаслик керак. Юсуф аруз бобида забардаст бўлмаганда, ёлғиз таъсир кучи билан шоҳкор ярата олиши шубҳали эмасми. Юсуфнинг аруз санъатида теран куч соҳиби бўлганлиги асаридан кўрииб туради.

«Қутадғу билиг» арузнинг мутақориби мусаммани солим (саккизлик солим мутақориб) ва ундан фаръий (ҳосила) бўлган мутақориби мусаммани маҳзуф (туширилган саккизлик мутақориб) ҳам мутақориби мусаммани мақсур (қисқартирилган саккизлик мутақориб) баҳрида ёзилган.

Аруз санъати қисқа ва чўзиқ, бўғинлар асосида таркиб топади. Бунда қисқа унлили ҳар қандай очиқ бўғин—қисқа, қисқа унлили ҳар қандай ёпиқ бўғин ҳамда чўзиқ унлили очиқ бўғинлар—чўзиқ ҳисобланади. Яна шундайлари бўладики, талаффузга кўра, қисқа ва чўзиқ бўғиннинг қоришганини акс эттиради. Бундайлар бир ярим бўғин саналади. Адабиётшуносликда чўзиқ бўғинлар тўғри чизик (—), қисқа бўғинлар ёй (∪), қоришиқлари эса эгри чизик (≈) билан ифодланади.

Мутақориб баҳри қисқа ва чўзиқ бўғинларнинг қуйидаги тартибда жойлашувидан ташкил топади:

Солим баҳр:

Фа - у - лун, фа - у - лун, фа - у - лун, фа - у - лун.

Маҳзуф баҳр:

Фа - у - лун, фа - у - лун, фа - у - лун, фа - ул

Мақсур баҳр:

Фа - у - лун, фа - у - лун, фа - у - лун, фа - ул

«Қутадғу билиг»нинг 71 ва 72-фасллари (икки қасида) ва бир тўртлик мутақориби мусаммани солим баҳрида ёзилган:

Э - си - зим, йи - гит - лик, э - си - зим, йи - гит - лик,
Ту - та - бил, ма - дим - ман, се - ни - тарк, қа - чит - тим.
Бо - ғуз - қа, е - йим - ча - бо - ғуз - қа, е - дим - тап,
Э - гин - ка, ке - зим - ча, э - гин - ка, ке - зим - тап.
Ти - рик - лик, бў - лур - ча, е - гум - ни, бу - лур - ман,
Ке - рак - бол, са - бер - гай, ме - нга - бир, и - зим - тап.

Асарнинг юқорида зикр этилган икки қасида ва бир тўртликдан ташқари қолган ҳамма қисми мутақориби мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур баҳрида ёзилган:

Ку - рарс - лан, қа - ўх - шар, бу - бег - лар, ў - зи,
У - га - тег, са - юм - шар, бу - тур - қу, жу - зи.
Бу - шар - ўз, та - бар - ма, бе - гинг - ка, я - ғуқ,
Қа - ли - бар, ди - нгэр - са, у - чуз - луқ, а - нуқ.
Бу - тўр - тинч, те - тим - лик, ке - рак - бол, са - алп,
Яа - ғи - бой, ни - наг - са, и - шин - қил, са - ярп.
Кў - зи - тўқ, ки - ши - иш, та - ал - са, у - рунч,
У - рун - чал, са - ҳа - жиб, бў - лур - бег, ку - лунч.

«Қутадғу билиг»нинг сюжети

«Қутадғу билиг» — адабий асар, бадний адабиётнинг типик намунаси. Лекин у эпопея ҳам эмас, тўлиғи билан лирик руҳда ҳам эмас. У ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия ҳамда маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини мужассамлаш-

тирган қомусдир. Тўғри, унда лиризм намуналари бор: баҳор таърифи, Буграҳон мадҳи, ўз узрини айтиш, қариликка ачиниш ва бошқалар. Унда драма элементлари бор: Ойтўлдининг элиг ҳузурига келиши, унинг ўлиши ва ўғли Угдулмиш билан видолашиши, Угдулмишнинг Ўзғурмиш ҳузурига бориши ва қайтиши эпизодлари. Лекин бу асар том маъноси билан дидактик руҳда ёзилган таълим-тарбия, одоб-ахлоқ ва ҳикмат дарслигидир.

Асар муаллифи воқеалар баёни учун ўзига хос бир услуб танлаганки, бу услуб поэманинг умумий характерига жуда мувофиқдир. Муаллиф ўз асари учун тўрт қаҳрамон танлайди, буларнинг ҳар бирига бир туркча от беради. Уларнинг ҳар бири ҳам символик қаҳрамон бўлиб, ҳаётнинг энг муҳим томонларини ўзларида муҷассамлаштиради.

Масалан: Кунтуғди (чиққан кун) — адолат тимсоли бўлиб, Элиг ўрнида, Ойтўлди (тўлган ой) — давлат тимсоли бўлиб, вазир ўрнида, Угдулмиш (ақли расо) — ақл тимсоли бўлиб, вазирнинг ўғли ўрнида, Ўзғурмиш (Уйғонган) — қаноат тимсоли бўлиб, вазирнинг қариндоши ўрнидадирлар. Буларнинг номланишлари ва сифатлари ҳақида муаллиф шундай дейди:

Бу Кунтуғди Элиг тедим сўз баши,
Тузугин айайин, эй эзгу киши.
Баса айдим эмди бу Айтўлдини,
Анингдин яриюр изуқ қут куни.
Бу Кунтуғди тегли турур ул кўни,
Бу Айтўлди тегли қут ул кўр ани.
Баса айдим эмди кўр Угдулмишиг,
Ўқуш ати ул бу безутур кишиг.
Анингда(н) басаси бу Ўзғурмиш ул,
Муни афият теб ўзум йўрмиш ул.

Мазмуни:

Бу Кунтуғди Элиг дедим сўз боши,
Сабабин этайин, эй эзгу киши.
Яна айтдим энди бу Ойтўлдини,
Ерир у туфайли бу давлат куни.
Бу Кунтуғди деган адолат эрур,
Бу Ойтўлди деган — у давлат эрур.
Яна айтдим Угдулмиш отини кўр,

Заковат отидир, кишин юксатур.
Унингдан бўлаги бу Ўзгурмиш ул,
Уни офият деб йўриш келди қўл.

Мана шу зикр этилган тўрт мажозий қаҳрамон ўр-
тасида савол-жавоб, мунозара кечади ва уларнинг суҳ-
батлари асносида муаллиф кўҳна замона ҳаётининг
турли масалалари борасида ўзининг чуқур мулоҳаза-
ларини баён қилади.

Кунтуғди номли Элиг ўзининг адолатли сиёсати,
халқпарварлиги, давлатни ақл-идрок, заковат-билимга
асосланиб идора қилиши, шавкати ва салобати билан
оламга донг таратади. Ҳамма уни орзулаб атрофдан у
томон оқиб келади:

Тузу элка тегди элиг эзгуси,
Ажунқа язилди бу жави, куси.
Ажун бузни эштиб ани арзулаб,
Ақа, йиғлу келди ангар ўз улаб.

Мазмуни:

Бутун элга етди Элиг эзгуси,
Жаҳонга ёйилди донг, овозаси.
Эштиб жаҳон халқлари, орзулаб,
Йиғилиб, оқиб келди ўзни улаб.

Ойтўлди отли бир етук ақли баркамол, жувонмард
киши бор эди. Бу овозани эштиб, кўп қийинчиликлар
чекиб, Элигнинг хизматига киришни орзулаб келади.
Элиг уни ҳар тарафлама синаб қаноат ҳосил қилгач,
уни ўзига вазир қилиб олади ва бутун инон-ихтиёрни
унга ҳавола қилади. Ойтўлди даврида эл-халқ шундай
яшнайдик:

Телим артти элда янги кенд улуш,
Элиг қазнақи тўлди алтун кумуш.
Тузулди бузун кетти эмгаклари,
Қўзи бирла қатлиб юриди бўри.

Мазмуни:

Талай ортди элда янги кенд, улуш
Ҳазинага тўлди кўп олтин, кумуш,
Уриб халқи барқ, кетди мушкуллари,
Қўшилиб қўзи бирла юриди бўри.

Лекин Ойтўлди элни мана шундай барқ урдириб яшнатаётган бир даврда оғир дардга чалиниб хасталашиб қолади, Элигга ва ёш қолган ўғли Угдулмишга панд, насиҳатларни васият қилиб ўлади. Угдулмиш улғайиб Элигнинг хизматига қиради. Угдулмиш ўз ақли, заковати, билими, сеҳни, идроки, яхши хислатлари, фазилатлари билан тез орада Элигнинг эътиборини қозонади ва отаси ўрнига Элигнинг энг яқин кишиси бўлиб қолади ҳамда давлатни идора қилиш ихтиёри унга ҳавола қилинади. Шундай қилиб, Угдулмиш отаси Ойтўлдидан ҳам ўта омилкор чиқиб, эл-халқни яшнатиб-бойитади, Элиг эса шундай кишини топганлигидан мамнун бўлиб ҳузур ва ҳаловатда кун кечиради.

Давлатнинг иши тобора ортиб боради. Кунтуғди Элиг Угдулмишни чорлаб унга кўмаклашадиган бирор етук киши борми эканлигини сўрайди. Угдулмиш бу ишга муносиб бир қариндоши борлигини баён қилади, унинг исми Ўзғурмиш эканлигини, ниҳоятда етук ва лаёқатлилигини, аммо тарки дунё қилиб тоққа чиқиб кетганлигини, зуҳдни ихтиёр қилганлигини айтади.

Элиг Угдулмишга қандай бўлмасин Ўзғурмишни топиб, унинг ҳузурига келтиришини буюради, талай сўзларни оғзаки сўзлаб ва талай сўзларни қоғозга тушириб, Угдулмишни мактуб билан Ўзғурмишга йўллайди. Угдулмиш Ўзғурмиш олдига боради, бўлган воқеалардан огоҳ қилади ва мактуб беради. Ўзғурмиш зоҳидликни ташлаб яна элга қайтмаслик ҳақида қатъий ҳукмини айтади. Угдулмиш қайтади. Элиг уни Ўзғурмиш олдига иккинчи бор юборади. Ўзғурмиш уни тинч қўйишларини, энди у бу дунёдан тамоман юз ўгирганлигини, Элигнинг давлати учун наф келтирадиган бирор-бир фазилатлари йўқлигини айтиб, Элиг ҳузурига боришини рад этади. Угдулмиш яна қайтади ва бўлиб ўтган сир-синаотларни Элигга баён қилади.

Элиг Угдулмишни чақириб учинчи марта Ўзғурмишнинг олдига юбормоқчи бўлганини, лекин энди у Ўзғурмишни хизматга эмас, шунчаки бир кўришга чақирмоқчи бўлганлигини айтади ва, бориб айт, бир келсин, ёки келишни раво кўрмаса, мен бораин, унинг сўзларини тинглаин, баҳра олайин, менга панд-насиҳат, ўғитлар берсин, бунинг унга ҳеч зарар-зиёни йўқ, дейди. Угдулмиш учинчи бор Ўзғурмишнинг олдига боради ва Элигнинг сўзларини унга етказди.

Ўзғурмиш Ўгдулмишга Элиг шу вақтга қадар мени ўз ҳузурига чақиритдан ўз манфаатини кўзлар эди, энди бу ниятидан қайтиб, ҳақ йўлга тушибди, майли, у келмасин, мен бора қолай, дея розилик беради ва энди сен бор, Элигга сўзларимни айт, мени уйингда кут, ёруғ дунё юзига парда тортгач, мен сеникига бораман, дейди. Ўгдулмиш қайтади, уйда уни кутади. Кеч киргач, Ўзғурмиш Ўгдулмишникига келади, меҳмонгарчиликдан сўнг Ўгдулмиш Элигга одам юборади, Элиг уларнинг келишларини айтади. Улар Элиг ҳузурига борадилар, Элиг уларни ўрнидан туриб қаршилаб олади. Қунтуғди Элиг ва Ўзғурмиш ўртасида турли борада савол-жавоблар бўлиб ўтади, зиёфатдан сўнг Ўзғурмиш яна тоғ томон йўл олади. Уни кузатиб қоладилар.

Ўгдулмиш қариб, қўлига хасса оладиган вақти келганда, тарки дунё қилишми ёки дунё ишларини давом эттира беришми афзаллигини масҳалат солиш нияти билан Ўзғурмишнинг қошига боради. Ўзғурмиш унга дунё ишлари билан шуғулланиш ҳам хайрли эканини уқдиради ва ўз ишини давом эттиришни маслаҳат кўради. Ўгдулмиш қайтиб ўз ишини давом қилади.

Ўзғурмиш оғир касалга дучор бўлади, Ўгдулмишни айттириб юборади, Ўгдулмиш келади, унинг оғир аҳволини кўриб қайғуради. Лекин Ўзғурмиш Ўгдулмишни, мени қўя бер, бориб ўз ишингни давом қилдира бер, деб қайтариб юборади.

Ўзғурмиш оғир дард натижасида дунёдан ўтади. Ўгдулмиш эса ўз фаолиятини давом эттиради. Дунёнинг фонийлиги, бебақолиги, қут, давлатнинг бевафолиги, қарилликка афсус айтиш билан асар тугалланади.

Юсуфнинг фалсафий қарашлари

Юсуф барча баҳсни таълим атрофида олиб борар экан, у ўз давридан, тузумдан, ижтимоий ва сиёсий, моддий ва маънавий ҳаётдан, ўша даврнинг турли табақалари, тоифа ва гуруҳлари, уларнинг расм-қоидалари, ҳунар ва касбу корлари, уларнинг жамиятдаги мавқелари, тутган ўринлари, давлат аппаратининг қандай асосга қурилганлиги, тутган мавқеига қараб ҳар бир табақанинг дунёқарashi, қабилалар, уруғлар, маъмурий бўлиниш: сарой ичи, ички ва ташқи сиёсат, хуллас,

кўҳна ўтмиш ҳаётининг ҳар соҳасидан маълумот беради, унинг ҳозирги давр файласуфларига ҳам, адибларига ҳам, табибларига ҳам, олим ва фозилларига ҳам, чорвадорларига ҳам, деҳқонларига-ю ҳунармандларига ҳам, муаллиму мураббийларига ҳам, астроному математикларига ҳам, ҳуллас, барчага айтадиган гапи бор.

У ўз даврининг етук файласуфи, олими, фозили, давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси, ҳаётнинг энг майда икир-чикирларидан тортиб осмон жисмларининг сирларигача тушуниб етган баркамол киши. Албатта, унинг дунёқараши, фаннинг турли соҳаларидаги тушунчаси, ҳаётни билиши ўша давр ва ижтимоий тузум шарт-шароитлари билан чегараланган эди.

Ислоннинг Ўрта Осиёда мустаҳкамланган бир даврида ёзилган Юсуфнинг асарида теизм руҳи равшан кўриниб туради, Юсуф худони эътироф қилиш ва дин, шариат йўлини бир дам ҳам унутмасликни тарғиб қилади. Лекин дунёвий, ҳаётий масалаларда, ҳаёт учун кураш масалаларида динга муте бўлиб қолмасликка, дунёвий тadbирларни диний эътиқодга қурбон қилиб юбормасликка чақиради, диннинг ўзи ҳам дунёдан воз кечишни тақозо қилмайди, оламдан юз ўгириб тарки дунё қилиш бетайинлик, унда дунё бўш бир нарса бўлиб қолади, дунё неъматларидан воз кечмаслик, ундан баҳраманд бўлиш ва бошқаларни ҳам баҳраманд қилиш лозим, қуруқ тоат-ибодат қилиш билан худо карамига эришиб бўлмайди, энг аввал тўғри, адолатли-инсофли бўлиш, билим ва заковатга тинмай интилиш керак, деган таълимни изчиллик билан илгари суради:

Ажун будни барча улуш кенд қозуб,
Туруб тағқа кирса ағир юк юзуб.

Бузулгай ажун барча қалгай қуруғ,
Аба оғлани ўзда кесгай уруғ.

Мазмуни:

Олам халқи қишлоқ, шаҳарни қўйиб,
Туриб тоққа чиқса оғир юк чекиб.

Бузулгай олам, барча қолгай қуруғ,
Одам боласидан кесилгай уруғ.

* * *

*

Яфуз теса бўлмас бу дуня нангин,
Еса, берса халққа қизартиб энгин.

Мазмуни:

Емон деса бўлмас бу дунё молин,
Еса, берса халққа, ёритса юзин.

* * *

*

Баятиғ тапуғ бирла булмаз қули,

Мазмуни:

Худони тоат бирла топмас қули.

* * *

*

Бу кенг дуня ўзка кучун қилма тар.

Мазмуни:

Ўзинг зўрла кенг дунёни қилма тор.

* * *

*

Тапундум тею сан унитма уқуш.

Мазмуни:

Дея: тоатим бор, унутма уқув.

Юсуфнинг дунёқарашида, фалсафасида Форобий ва Ибн Синолар дунёқараши, фалсафаларининг таъсири яққол кўринади. Дунёни тушуниш ва тушунтиришда Юсуф уларнинг таълимотларига эргашади. Моддий дунёнинг яралишини руҳий кучга боғлагани ҳолда, унинг объектив қонуниятларини эътироф қилади. У етти планета ва ўн икки бурж ҳақида гапирар экан, олам ва ундаги барча жонсиз-жонли мавжудот худо томонидан яратилганлигини қайд қилгани ҳолда, борлиқнинг доим ҳаракатда эканлигини, жумладан планета ва юлдузлар доим айланиб туришини, бир-бирларига рўбару келишини, бири юқори, бошқа бири пастроқ масофада ҳа-

ракатланишини, айримларининг бир буржда туриш
муддатларини алоҳида таъкидлаб ўтади:

Яратти кўр авран тучи эврулур,
Анинг бирла тезгинч ема тезгинур.

Яшил кўк яратди уза юлдузи,
Қара тун тўрутти яруқ кундузи.

Қаюси ўрурак, қаюси қузи,
Қаюси яруқрақ, қаю аксуди.
Буларда энг устун секантир юрир,
Эки йил секиз ай бир эвда қалир.
Анингда баса бўлди экинч ўнгай,
Бир эвда қалир ўн азин экки ай.

Мазмуни:

Яратди фалакни доим айланар,
У бирла бу чарҳ ҳам доим тебранар.
Яратди яшил кўкни юлдуз билан,
Қора тун ёрутди у кундуз билан.
Балаид баъзилари ва паст баъзиси,
Ёруқ баъзилари ва сушт баъзиси.

Булардан энг устда секантир* юрар,
Бир уйда икки йил, саккиз ой қолар.
Бўлиб келди иккинчи сўнгра ўнгай**,
Бир уйда қолар ўн яна икки ой.

Юсуфнинг фалсафий қарашларидаги зиддият, қара-
ма-қаршилиқ бутун асар давомида кўзга ташланиб ту-
ради. Унинг қарашларида материалистик тенденция се-
зилиб турса ҳам, моддий борлиқ эътироф қилинса ҳам,
руҳ, илоҳ биринчи ўринга қўйилади, борлиқнинг, мав-
жудотнинг яратилиши илоҳий кучга, яккаю ягона, во-
ҳид худога боғланади:

На эрсадин эрмас санинг бирликинг,
На эрсалариг сан тўруттунг, санинг.

* Секантир — Сатурн.

** Унгой — Юпитер.

(Сенинг ягоналигинг нарсаларнинг йиғиндидан иборат эмас. Нарсаларни сен яратгандирсан, улар сенгагина хосдир).

Юсуф ўз асарида борлиқнинг пайдо бўлишига асос бўлган тўрт унсур ҳақидаги материалистик қарашга айнан ишора қиладиган эпизодда ҳам барча нарсаларнинг яратувчиси, холиқи якка худо эканлигини қатъиян таъкидлайди.

Ун икки бурж ҳақида гапирар экан, аввал уларни номба-ном санайди ва шундай хулосалайди:

Ун икки укак ул буларда адин,
Қаю эkki эвлук, қаю бирка ин...

Учи ўт, учи сув, учи бўлди ел,
Учи бўлди тупроқ, ажун бўлди, эл.

Этигли баятим эта берди ўз,
Эта берди тузди, яраштирди туз.

Мазмуни:

Ун икки нафар бурж булардан бўтан,
Бири иккитадан, бири биттадан.

Учи ўт, учи сув, учи бўлди ел,
Учи бўлди тупроқ, олам бўлди, эл.

Ясовчи худойим ясайверди соз,
Ясайверди, тузди, яраштирди соз.

Шу билан бирга Юсуф ўз даврида ҳукмрон бўлган Ислом догмасига, ҳеч нарсанинг моҳиятини билиш мумкин эмас, билишга интилиш инсонга хос эмас, деган диний ақидага қарама-қарши тезис билан чиқади. Инсон билмайдиган нарса бўлмайди, ҳар бир нарсани билиш, унинг туб моҳиятларига етиш инсоннинг қўлидан келади, дейди ва одамларни нлм олишга, билим ва заковат ўрганишга чақирди:

Қамуғ эзгулуклар билиг асғи ул,
Билиг бирла бўлди масал кўкка йўл.

Уқушли, билангли эзи эзгу нанг,
Қали булсанг ишлат, учуб кўкка танг.

Мазмуни:

Жами эзгуликлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур.

Билим ҳам заковат жуда эзгу куч,
Агар топсанг, ишлат, учиб кўкни қуч.

Юсуфнинг гносеологик назарияси объектив идеализмга асосланган бўлиб, билим зеҳннинг маҳсули сифатида талқин қилинади, ақл, идрок бирламчи, билим эса унга боғлиқ, иккиламчи ҳодиса сифатида қаралади. Шунинг учун ҳам инсон билимсиз туғилади, сўнг ўрғанади. Зеҳн эса табиатга қўшилиб яратилади, уни инсон ўрганмайди, у азалдан табиатга сингдирилган бўлади, билиш, ўрганиш қобилиятининг туб илоҳий асоси саналади:

Яна айтди Элиг: эшиттим муни,
Тақи бир сўзум бар, аю бер ани.

Анадинму билга туғар бу киши,
Азу ўгранурму етилса яши.

Янут берди Угдулмиш Элиг қути,
Билиг ҳам уқуш ул бу эрдам ати.

Билигсиз туғарул тўру ўгранур,
Билиг билса ўтру қамуғқа унур.

Анадин туғуғли билигсиз туғар,
Билу, ўграну ўтру тўрка ағар.

Уқуш ул, ани янглуқ ўгранмади,
Тўру бирла қатлиб тўрутти иди.

Уқушда азин барча эрдамлариг,
Киши ўгранур, ўтру этлур алиг.

Мазмуни:

Яна айтди Элиг: эшиттим буни,
Тагин бир сўзим бор, бер айтиб уни.

Туғиларми доно онадан киши,
Еки ўрганарми етилса ёши.

Жавоб берди Ўгдулмиш: Элиг қути,
Билим ва зеҳннинг фазилат оти.

Билимсиз туғилар, ўсиб ўрганар,
Билим билса, сўнгра жами иш унар.

Туғар экан она билимсиз туғар,
Билиб, ўганиб, сўнгра тўрга оғар.

Зеҳнигина одам ўрганмагай,
У табга қоришган, бўлар ҳарқалай.

Зеҳндан бўлак не фазилатки бор,
Киши ўрганар, сўнг амаллар қилар.

Юсуфнинг худо ҳақидаги тасаввури тасаввуф таълимотига асосланган бўлиб, у табиатдан ташқари алоҳида бир вужуд эмас, балки у бутун коинотга, борлиққа сингиб кетган. Табиатда мавжуд жамийки нарсалар воҳид худодан, унинг белгисидан далолат беради, ҳамма нарсаларни у яратган ва ҳар бир яратган нарсасининг ўзига хос белгилари мавжуд, у олддан ҳам, ортдан ҳам, остдан ҳам, устдан ҳам, сўлдан ҳам, ўнгдан ҳам эмас, у ҳам азал, ҳам охир. Шунингдек, ўринни у яратган, унинг ўрни ҳам йўқ, усиз ўрин ҳам йўқ.

Унинг бу пантеистик таълимотига кўра, худо бутун табиатга сингиб кетган бўлиб, табиатдан ташқари қандайдир руҳий қудрат мавжудлиги ҳақидаги ўта идеалистик қарашга нисбатан бир оз прогрессив, унда материалистик тушунча куртаклари мавжуд эди:

Эй эрклик уған, мангу мунгсиз баят,
Ярамас санингда азинқа бу ат.

Айа бир бирикмаз санга бир азин,
Камуғ ашнудасан, сан ўнгдун кезин.

Сақишқа қатилмаз санинг бирлигинг,
Тузу нангқа етди бу эркликлигинг.

Тўруткан баринга тўрутди тануқ,
Тўрутмиш эки бир тануқи ануқ.

Юримиз я ятмаз, узимаз, узуғ,
Я менгзағ, я янғзағ кўтурмаз бўдуг.

Кезин, ўнгдун эрмаз я сўлдин, ўнгун,
Я астин, я устун, я ўтру ўрун.

Ўрун ул тўрутти, ўрун йўқ ангар,
Анингсиз ўрун йўқ, муқир бўл мунгар.

Э сирқа яқин, эй кўнгулка азиз,
Тануқ ул санга барча сурат, базиз.

Мазмуни:

Эй эрклик, қодир, мангу мунгсиз баёт,
Ярашмайди сендан бўлакка бу от.

Ҳисоблашга мансуб эмас бирлигинг,
Жами нарсага етгай эркликлигинг.

Яратган жами нарчасига нишон,
Яратган нишони аниқ бегумон.

У юрмас ё етмас, бедор, ухламас,
Ё ўхшаш, ё монанд шакл хушламас,

Кейин, олдину сўлдан, ўнгдан эмас,
Ё остдан, ё устан, ўриндан эмас.

У ўрин яратган, ўрин йўқ унга,
Усиз ҳам ўрин йўқ, бўл иқор бунга.

Э сирға яқин, эй кўнгилга азиз,
Берар белги сендан бу кўп шакл, менгиз.

Юсуфнинг фалсафий қарашларида зиддият кучли, идеализм устун бўлса ҳам, унинг ижодида кўзга ташланадиган материалистик тенденция кўринишлари, догматик диний ақидаларга қарама-қарши бўлган билиш назариясини илгарини суриши ўрта асрлар феодализими шароитида маълум прогрессив аҳамиятга молик эди.

Ҳаётга қараш

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафасида кўрганимиздек, унинг ҳаётга қарашиди ҳам зиддиятлар мавжуд. Албатта, бу зиддиятлар табиий заминга эга бўлиб, ўз даврининг ижтимоий тузум шароитлари, турли ижтимоий табақалар орасида ҳукм сурган кайфиятлар тўқнашуви заминида юзага келган эди. «Қутадғу билиг»да икки кайфият: тушкунлик, аскетизм, таркидунёчилик кайфияти билан кўтаринкилик, ҳаётга, келажакка ишонч кайфиятлари ўртасида кураш боради. Бу курашда кўтаринкилик, ҳаётга ишонч билан қараш кайфияти устун келади.

Юсуф ҳар иккала кайфият ўртасидаги курашни баён қилар экан, доим бу баҳсларни кўтаринкилик кайфиятининг устунлиги, голиб келиши ғояси билан таъминлашга интилади.

Ойтўлдиннинг касал бўлиб ўз ўлими муқаррарлигига ишонч ҳосил қилганлигига, Ўзғурмишнинг ўз тушини ўлимга йўйишига қарши Ўгдулмишнинг берган жавобларида, Ўзғурмиш билан Ўгдулмишнинг зоҳидликми ёки давлат, сиёсат ишлари билан шуғулланиб эл-халққа манфаат келтириш афзалроқми, деб бошлаган баҳсларида Юсуфнинг бу интилиши яққол кўриниб туради:

Мангар эрса эмди бу қазғу, сақинч,
Сақинч қилма эмди, на асғи сақинч,
Атам эрдинг артуқ бағирсақ, тақи,
Санингда бағирсақ тўрутган бақи.
Сани ул тўрутти, сангар берди қут,
Манга бермагайму, муну сўзка бут.
Киши барча иглар, кўр, эзгу бўлур,
Санга янглаз эрмас бу иг, эй унур.
Ўлур эрса иглаб киши тагма иг,
Киши қалмағарди бу ерда тириг.
Тириг янглақ ўғли игин иглар-ўк.
Неча иг ўлум бирла кесмас бу кўк.

Кишилар арақи муян эзгулук,
Бу ерда булунмаз, муни билгулук.
Улуш, кенд ичиндаки эзгу неча,
Санга сўзладим эмди азра, сеча.
Кишидин қачарсан, на қилди киши,

Кишика қатил, эт кишилар иши.
Мусулман ишин эт, мунгинга яра,
Баят берга учмақ бу ўзинг тўра.
Кишисиз тирилма, кишилар ара.
Киши айби кўрма, ўзунгни кўра.

Мазмуни:

Менингчун эса гар алам бирла ғам,
Емагин ғам энди, бефойда алам.

Менга эдинг ота меҳрли, сахий,
Сенингдан меҳрли яратган боқи.

Сени у яратди, сенга берди қут,
Менга бермагайми, бу сўзни эшит.

Бўлар барча хаста, яна соғланар,
Фақат сенгинамас касал, эй унар.

Улар бўлса барча чекиб хасталик,
Киши қолмас эрди бу ерда тирик.

Тирик одамизод бўлади касал,
Улимла тугамас касал ҳар маҳал.

Одамлар орасидаги эзгулик,
Бу ерда топилмас, бу иш белгилик.

Шаҳар, қишлоқ ичра фазилат неча,
Сенга сўзладим мен бу сирни оча.

Кишидан қочасан, на қилди киши,
Кишига қориш, қил кишилар иши.

Мусулмон ишин қил, мунгига яра,
Беҳиштдан худо жой беради сара.

Кишисиз яшама, кечирма ҳаёт,
Кузатма киши айбин, ўзни кузат.

Юсуфнинг таълимотига кўра амал, мансаб, давлат,
бойлик, қут ўткинчи, бебақо, бевафо, бир келиб яна ке-
тадиган нисбий бир нарса, улар ўзгарувчан, сел каби

тез келади ва тез кетади. Шунинг учун келган бахт, қут ва давлатга берилмаслик, кўнгил боғламаслик, у билан мағрурланиб, маст бўлмаслик, ғафлатга ботмаслик, айш-ишратга маҳлиё бўлиб умрни беҳуда ва зое ўтказиб юбормаслик керак. Зеро ҳаёт, умр барча эзгуликлар учун асосий мойдир, у жуда ҳам азиз ва қиммати беқиёсдир. Шунинг учун инсон ўз умрида, ҳаёт кунларида фақатгина эзгуликлар қилиши, рост ва одил, кишиларга мушфиқ ва меҳрибон бўлиши лозим. Ана шундагина инсон ҳам бу дунёлик, ҳам у дунёлик тилак-орзуларига замин ҳозирлайди, унга эришади:

Бу дунё қутинга инанма айиғ,
Инанчсиз турур, кўр, қилинчи йайиғ.

Улуғлуқ, бу беглик юз эврар санга,
Магар эзгулик юз эвурмас, тўнга.

Қилинч эзгу тут, эй ажун тутғучи,
Келигли турур қут яна барғучи.

Бу қифчақ қуви дуня, кечки ажун,
Неча бег қаритти, қаримас ўзун.

Бамағил мунгар сан ҳақиқат кўнгул,
Вафа қилгу эрмас ҳақиқат, тўнгул.

Тириглик мун ул, кўр, қамуғ эзгука,
Йаза қилмағил сан ани, эй тўнга.

Эзи қиз эрур бу тириглик куни,
Ява ишка ишлатса бўлмас ани.

Чигай, тул, етимиғ бақа тур кўру,
Буларниг кўзасса бўлур чин тўру.

Кўни бўл, йитурма кўнилик йўлин,
Бу йўл элтка арзу, тилакка йилин,

Мазмуни:

Бу дунё қутига ишонма тугал,
Ишончсиз эрур, боқ, равиши чигал.

Улуглик ва беглик ўғирар юзин,
Фақат эзгулик сенга тутгай ўзин.

Феълинг эзгу тут эй, жаҳон тутгувчи,
Келувчи эрур қут, яна кетгувчи.

Вафосиз бу дунё, бу кўҳна жаҳон,
Неча бег қаритиб, қаримас ҳамон.

Ҳақиқат унга сен кўнгил бермагин,
Вафо қилмагай у, умид қилмагин.

Жами эзгуликка ҳаёт моядир,
Уни зое қилма, э шавкатли эр.

Жуда ҳам азиздир тириглик кунн,
Беҳудага сарф этса бўлмас уни.

Юқа, йўқ, етим, тул ғамин е дадил,
Булар ҳолига боқсанг, у чин адл.

Одил бўл, йўқотма адолат йўлин,
Бу йўл элтар орзу, тилакка йилин.

Кўринадики, Юсуф хусусий мулкчиликка асосланган феодализм шароитида, ҳукмрон синфларнинг меҳнаткаш халқни эксплуатация қилиши, уларнинг бор-будини талаб, тортиб олиш эвазига ўз шахсий бойлигини орттириши учун барча имкониятларни муҳайё қилиб берган бир тузум шароитида, мансаб ва амални суиистеъмол қилиш орқасида заҳматкаш халқнинг тақдири билан савдогарчилик қилиш авжига минган, амал ва мансаб соҳибларининг айшу ишратга берилган, маиший бузуқлик оддий бир одат тусига кириб қолган бир шароитда дадил туриб бу номаъқулгарчиликларни қоралади, мансаб ва амал соҳибларини инсофга даъват қилди, тартибга чақирди, огоҳлантирди, ҳукмдорларни ақл-идрок кўзи билан иш кўришга ундади.

Лекин, мана шундай дадил даъват ва чақириқ билан чиққан Юсуф том маъноси билан меҳнаткаш халқ томонида туриб, уларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи шахс даражасига кўтарила олмади. Чунки у ўзи яшаган муҳит келтириб чиқарган социал зиддиятлар, иж-

тимой тенгсизлик, манфаатлар тўқнашуви каби ҳодисаларнинг туб моҳият ва сабабларига тўла тушуниб етмади. Беглардан тортиб қулларгача бўлган турли ижтимоий табақаларнинг мавжудлигини азалдан ёзилган тақдирнинг натижаси деб билди. Шу сабабдан, бу табақалар орасидаги зиддиятларни ҳал этишнинг асосий омилини ҳар бир табақанинг ўзаро муносабатда ўз бурчларини сидқидиллик билан ва тўла адо этишда деб тушунди.

Мана шу сабабларга кўра, у ҳаётда келиштирувчи идеолог сифатида майдонга чиқди. Унинг ҳаёт ҳақидаги фалсафаси келишувчиликдир. У раият номидан беглар олдига ва беглар номидан раият олдига асосий талаблар қўйди ва мана шу қўйилган талаб ва шартларнинг сўзсиз бажарилиши лозимлигини, шундагина халқи бегнинг ва беги халқининг яхшилигини билиши, бегнинг ҳокимияти мустаҳкамланиб, қўли ҳар ишга етиши, халқи эса бойиб, тинч ва осойишта ҳаёт кечирishi мумкинлигини уқтиради:

Раият ҳақи бар санингда, кўр, уч,
Бу ҳақни ўтагил, узун қилма куч.

Бириси элингда ариғ тут кумуш,
Иярни кўзазгил, э билги ўкуш.

Тақи бир бузунқа тўру бер кўни,
Кўтур бир экидин кучин, кўр ани.

Учинчи эмин тут қамуғ йўллариг,
Қарағчиғ, сакарчиғ аритғил ариғ.

Ўтамиш болурсан раият ҳақи,
Сан ўтру ҳақинг қул, эй элчи ақи.

Раият уза ул санинг уч ҳақинг,
Тилагу улардин, сан ач қулғақинг.

Бир-ярлигингни ағир тутсалар,
Неку эрса тэркин, ани қилсалар.

Экинч—тизмасалар хазина ҳақи,
Ўзинда тегурса, эй элчи ақи.

Учунчи яғиқа яғи бұлсалар,
Севаринг ким эрса, ани севсалар.

Утамиш бұлурсан ұзунг ҳақларин,
Улар ма ўтамиш бұлур ўз ҳақин.

Бу янглиғ керак бег юриса йўлуғ,
Раият уш андағ керак, эй улуг.

Мазмуни:

Раият ҳақи бор сенингда, боқ, уч,
Бу ҳақни ўтагин, ҳадеб қилма куч.

Бири—тут элингда фақат соф кумуш,
Кузат софлигин эй зако, хулқи хуш.

Бири—халққа одил сиёсат юрит,
Ҳал эт бирга бир зулмини, эзгу тут.

Учинчи—эмин тут жами йўлларин,
Қароқчи ва раҳзанни қўйма бирин.

Ўталган бўлади раият ҳақи,
Ва сўнг сен ҳақинг сўр, эй элчи, сахи.

Раиятда бордир сенинг ус ҳақинг,
Талаб қил улардан, сен оч қулоғинг.

Бири—ёрлиғингни азиз тутсалар,
Нима бўлса, дарҳол уни қилсалар.

Иккинчи—ҳазина ҳақин тиймаса,
Кези келгач, алон уни тўласа.

Учинчи — ёвингинг ёви бўлсалар,
Севаринг ким эрса, уни севсалар.

Ҳақинг шу йўсинда ўталган бўлар,
Улар ҳам шу тарзда ҳақини ўтар.

Ярашиқ бег учун эрур ушбу йўл,
Раият учундир муносиб шу йўл.

Юсуф камбағаллар, оч-ялангоч, бева-бечоралар, тул-етимлар ва шунга ўхшаш бошқа қашшоқлашган, феодал зулми остида эзилган, талон-тарож натижасида хонавайрон бўлган ҳамда барча имтиёзлардан маҳрум қилинган табақалар ҳақида гапирар экан, ҳукмдорни уларга нисбатан меҳр-шафқатли, инсофли, раҳмли бўлишга ундайди, мол-дунёни қизғанмасдан уларга улашиб беришга, садақа қилишга, едириб-ичиришга ва шу йўл билан уларнинг дуоларини олишга, ўзидан рози ва миннатдор қилишга қақиради. У амалдорларни ўзидан паст табақаларга нисбатан инсофли ва адолатли бўлишга, паст табақаларни эса юқори табақаларга нисбатан муте, садоқатли бўлишга чақираркан, шу туфайли орзу қилинган осойишта ҳаётга эришишни назарда тутаети:

Ҳалал дунё қазған ўзунгни етур,
Тегур ач-ялингқа ҳам ўпрақ бутур.

Мазмуни:

Ҳалол дунё топгин, ўзингни едир,
Яланг, очга бер, жулдурини битир.

* *

*

Будунқа тўсулғил, мунгинга яра,
Қадашқа бағир бер, яқинлиқ ула.

Етим, ўгсузуг кўр йа тул, тулсақиг,
Йа кўзсуз, йа ўлдрум, йема ахсақиг,

Ҳалал дунё қазған чиғайка ула,
Қиши элги тутғил, йанут қил йула.

Ўзунг бўлса ҳажиб урунч алмағу,
Чиғай, тул, етимлар сўзин тинглағу.

Мазмуни:

Одамга наф этгин, мунгига яра,
Қариндошга дил бер, яқинлик ула.

Етимга, есирга, бева, тулга боқ,
Кўру, шолу, оқсоқ, чўлоқ қўлга боқ,

Ҳалол дунё топгин, гадойга улаш,
Қиши қўлидан тут, кўмак қил, қараш.

Ўзинг ҳожиб эрсанг, пора олмагин,
Гадой, тул, етимлар сўзин тинглагин.

Давлатнинг яшаши учун асосий ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланган меҳнаткаш омма, чорвадор ва деҳқонларнинг турли ҳаёт шароитидаги табақалари феодал ўзаро низолар, шунингдек тинкани қуритиш даражасига бориб етган солиқлар, авжига чиққан адолатсизлик, зулм натижасида хонавайрон бўлиб давлатга, ҳокимиятга нисбатан исёнлар кўтариб турар, уларнинг зулм ва адолатсизликка қарши кайфиятлари ҳар қадамда рўй берар эди. Улар ҳукмрон синфлар учун хавфли эдилар.

Меҳнаткаш халқ оммасининг асосий ишлаб чиқарувчи куч эканлигини, шунинг билан бир қаторда уларнинг ҳукмрон синф учун хавфли эканлигини тасаввур қилган Юсуф ҳукмрон синфларни зўр бериб инсофга, адолатга, саховатга чақирди. Юсуфнинг бу даъвати исломнинг хайр-саховат, эҳсон ҳақидаги буйруқларига асосланган бўлса ҳам, ундан кўзда тутилган мақсад имтиёзли синфлар манфаатини ҳимоя қилишдан, хайр-эҳсонлар, мол-давлат улашиб бериш, оч-яланғочларни едириб-ичириш йўли билан кучли синфий зиддиятларни юмшатиш, тинч ва осойишта ҳаётга эришишдан иборат эди.

Ижтимоий ҳаётдаги тенгсизликни бундай йўл билан (яъни келиштирувчилик йўли билан) бартараф қилиб бўлмасликни тушунмаслик Юсуфнинг ижтимоий ҳаёт фалсафасидаги камчилиги эди.

Лекин зулм ва жаҳолат, инсофсизлик ва разолат авжига минган бир шароитда инсоф ва адолат, шафқат ва саховат даъвати билан чиқиш, камбағал-қашшоқлар, бева-бечоралар, оч-яланғочлар, етим-есирлар ҳолини кўриб, уларга ачиниш, ҳукмдор ва амалдорларни уларнинг ҳол-аҳволидан огоҳ бўлишга, мол-давлатни босиб ётмасдан, уни халққа улашиш воситасида давлатни мустаҳкамлашга, одил ва тўғри сиёсат юритишга чақирдиш феодал синфи вакили бўлган Юсуфнинг катта ютуғи ва шижоати, унинг фаолиятидаги ижобийлик, прогрессивликнинг амалдаги кўринишларидан бири эди.

Юсуф ўз замонасидан шикоят қилади, адолат, инсоф, ҳақиқат, тўғрилиқ, ростлик, ишонч, ор-номус, уят,

диёнат, иззат-хурмат ва шу кабилар йўқолганидан зорланади. У адолат ва адолатли, инсоф ва инсофли, диёнат ва диёнатли, ор-номус ва ор-номусли, иззат-хурмат ва иззат-хурматли кишиларгина мавжуд бўлган идеал замонга, идеал инсонга, идеал жамиятга интилади, уни ҳар қадамда тинмай тарғиб қилади.

Лекин унинг идеали намунаси ўтмиш ҳаёт, кечмиш замон, ўтган кишилар. У ана шу ўтмишни идеаллаштиради, уни қумсайди, чуқур таассуфлар билан эслайди. Ўз замонасини ўтмиш билан, замони кишиларини ўтмиш кишилари билан таққослаб, билимлилар хор бўлганлигини, жоҳиллар ғолиблигини, фисқу фасод кучайганини, ҳалол йўқолиб ҳаром ортганлигини, тўғрилиқ, ростлик барҳам топганлигини, эгрилик, ёлғон кўпайганини, бағир тош бўлиб, тил доғулиликка ўрганганлиги, вафо ўрнини жафо, шафқат ўрнини ғазаб, омонат ўрнини хиёнат, адолат ўрнини разолат эгаллаганлигини, замона бузилганини, одамлар айниганини, тартиб-қондалар, урфу удум тафтиш бўлиб оёқ ости қилинганлини, кичикларда одоб, улуғларда таълим йўқлигини, иззат-хурмат йўқолганини ачиниб қайд этади ва ўтганлар бу бузуқликларнинг сабабларини айтиб бера олганларида эди, биз буларни тузатган бўлармидик, деган фикрни баён қилади:

Билиглиг ужуз бўлди, тутнур ўзин,
Уқушлуғ ағин бўлди, ачмас сўзин.

Телим бўлди элда бу явлақ киши,
Яваш бўлди сатғағ, кўтурмас баши,

Фасад, фисқ изиси атанди эран,
Бўр ичмас киши ати бўлди саран.

Ҳалал йитти барча, ҳарам устади,
Ҳарам егли кўнгли қара кир туди.

Ҳалал ати қалди, кўруглиси йўқ,
Ҳарам қарма бўлди, тузуғлиси йўқ.

Ҳарам бирла кўнглум қара бўлди, кир,
Билиг ишка тутмас узум юзда бир.

Эт-ўз эглу бермаз, ҳава булнади,
Тапуғқа тегумаз, ўзум ачти сир.

Вафа кетти халқта, жафа устади,
Тилаб бир инанғу киши қалмади.

Кичигда адаб йўқ, улуғда билиг,
Утунлар ўкуш бўлди, йитти силиг.

Аманат ати бар, қани қилдачи,
Насиҳат сўзи бар, қани туттачи.

Билиглиг кўни сўзлаюмаз сўзин,
Тишидан увут кетти, ўртмаз юзин.

Қўни барди, келди неча эгрилиг,
Қани, қалмади, бир киши тенгрилиг.

Киши барча ярмақ қули бўлдилар,
Кумуш кимда бўлса бўйун бердилар.

Қўнгуллар қатиг бўлди, тил юмшади,
Қўнилик ўзи барди, қалди йиди.

Аталиқ қилур, кўр, атақа ўғул,
Ўғул бег бўлуб, кўр, ата бўлди қул.

Чиғай, тул, етимиг суюрқағли йўқ,
Ажун текшурулди, тангирқағли йўқ.

Оғул, қиз кемишти ата ҳурмати,
Сўкуш бўлди эрка авучға ати.

Қамуғ текшурулди тўру, ўнгдилар,
Қарали, ўрунги бир—ўқ бўлдилар.

Ажун бўлди ахир, тўру артади,
Эсизлариг эзгу кўру артади.

Уқушлуғ уқар ул, билиглиг билир,
Йил, ай, кун қунинга бару артади.

Эсизим, эсизим қани ул кишилар,
Вафа ати қўзти ажунда ўгайи.

Қамуғ эзгу барди, тўру, ўнгди элтти,
Киши сўнги қалди, на эзгу булайи.

Бу бўдсин юриғли киши эрса барча,
Фариштаму эрди улар, на билайи.

Қали биз киши эрсамиз, эй бўғу,
Улариф сезигсиз фаришта тегу.

Нача сўзласама тугамаз тақи сўз,
Бу мунча таб эмди, сўзуг на бўрайи.

Мазмуни:

Билимли бўлиб хор, тутади ўзин,
Заколар бўлиб лол, деёлмас сўзин.

Талай ортди элда ярамас киши,
Евошлар эзилди, эгилди боши.

Номи мард ким эрса фасод, фисқ иши,
Номи бўлди зиқна май ичмас киши.

Қалол йитти мутлақ ва ортди ҳаром,
Қаромхўр дилин кир қорайтди тамом.

Қалол оти қолди, кўрувчиси йўқ,
Қаром оралади, тиювчиси йўқ.

Қаром бирла кўнглим қора бўлди, кир,
Билимга амал қилмадим юзда бир,

Тану жон эгилмас, ҳавас қилди қул,
Тоат-хизматим йўқ, очай энди сир.

Вафо кетти халқдан, жафо ўрнади,
Сўраб бир ишончли киши қолмади.

Қичиқда адаб йўқ, улуғда билим,
Тубанлар кўпайди, бўлиб яхши зим.

Омонат оти бор, қани қилгучи,
Насиҳат сўзи бор, қани тутгучи.

Доно рўйи рост сўзлай олмас сўзин,
Аёлдан уят кетди, ёпмас юзин.

Йитиб тўғри, топди қарор эгрилик,
Қани? Қолмади ҳеч киши тангрилик.

Одам барча пулнинг қули бўлдилар,
Қумуш кимда бўлса бўйин эгдилар.

Бағир тош каби бўлди, тил юмшади.
Адолат ўзи кетди, қолди ҳиди.

Оталик қилар, боқ, отага ўғил,
Ўғил бек бўлиб, кўр, ота бўлди қул.

Етим, камбағал, тулни йўқловчи йўқ,
Олам бўлди тафтиш ва англовчи йўқ.

Ўғил, қиз унутти ота ҳурмати,
Сўкиш бўлди эрга қарилик оти.

Тугал бўлди тафтиш қонун ҳам низом,
Қора, оқ бўлиб бир, қоришди тамом,

Замон бўлди охир, низом айниди,
Кўриб бадни яхши авом айниди.

Уқувли уқар ҳам билимли билар,
Йил, ой, кун кунига тамом айниди.

Дариғо, дариғо, қани у кишилар,
Қўйишган вафо номини, мадҳ этайин.

Жами эзгу кетди, низомларни элтди,
Тубанлар қолишди, не эзгу топайин.

Бу тик юргучилар киши бўлсалар гар,
Фаришта эдими улар, не билайин.

Э доно, агар биз одам эрсамиз,
Уларни фаришта дейиш шубҳасиз.

Неча сўзамайин, тугалмайди бу сўз,
Шунинг ўзи басдир, нега сўз чўзайин.

Юсуф ўз давридан шикоят қилар экан, у душманга қўл келувчи ўзаро низо ва жанжалларни, урушларни қоралайди. Тинкани қуритувчи бундай урушларнинг халқ ва давлат учун ҳалокатли оқибатларини кўра олган Юсуф бу ҳақда чуқур таассуфлар билан ёзади:

Мусулман қаришти, ичин эт ешур,
Тугал инчка тегди бу кафир ятур.

Мазмуни:

Мусулмон урушиб еюр ўз этин,
Фароғатга етгай кофирлар бутун.

Юсуфнинг ўзаро феодал урушларга қарама-қарши руҳда бундай қатъий норозилик билан чиқиши унинг буюк давлат арбоби сифатида жорий идора усулларига нисбатан танқидий муносабатда бўлганлигидан, идора усулидаги камчиликларни мушоҳада қила олганлигидан ва ҳукмдорларни шундай камчиликлардан тийи-лишга, эҳтиёт бўлишга ундаганлигидан далолат беради.

Юқорида кўрганимиздек, Юсуфнинг ҳаётга қарашидаги зиддиятлар феодал дунёсининг умумий тарихига оид, ижтимоий тузум ва ижтимоий табақалар ўртасидаги зиддиятларнинг оқибати, бу зиддиятларнинг туб моҳиятларини тўла тушуниб етмай туриб уларни бартараф қилиш учун йўл-йўриқлар қидириш оқибатида келиб чиққан эди. Улар Юсуф дунёқарашидаги рационализм ва мистицизмнинг акс этиши эди.

Идеал шахс, жамият, давлат қандай шаклланиши керак, идеал шахс фазилатлари қандай бўлиши, бу фазилатга қандай қилиб эришиш керак, мансаб соҳибларининг хусусий, шахсий ҳаёти, жамият ва давлат манфаатларига муносабати қай тартибда бўлиши шарт. Юсуф ана шу муҳим масалаларнинг фалсафий системасини яратади.

Давлат, ҳокимият ва ҳукмдор ҳақида

«Қутадғу билиг» асари қорахонийлар давлат қурилиши, маъмурий бўлиниши, давлатни идора қилиш усуллари, сиёсат, тартиб, қонун-қоидалар, турли ижтимоий табақалар, улар ўртасидаги муомала-муносабат, давлат арбоблари, ҳукмдорларнинг турли амал соҳиблари бўлган мансабдорлар, аристократия ва меҳнаткаш халқ оммасига муносабатларининг энг нозик томонларини очиб берувчи манба сифатида ҳам жуда қимматлидир. Асарда мазкур масалалар Юсуф томонидан етук давлат арбоби, ўткир сиёсатдон кўз қараши билан талқин қилинади. «Қутадғу билиг»да давлат, ҳокимият, ижтимоий тузум, маъмурият, ички ва ташқи сиёсат, амал ва мансаб, амалдор ва мансабдор шахслар, кирим ва чиқим, давлат қурилишидаги турли лавозимлар ва бошқа қатор масалаларга оид соф туркий терминлар кўплаб учрайдики, улар қорахонийлар салтанатининг туб моҳиятини тушунишда бениҳоя қимматга эгадир. Яна шуниси характерлики, бу асарда учрайдиган бундай терминларнинг талай қисмини ҳозиргача мавжуд бўлган бошқа адабий ва тарихий манбаларда учратиш қийин.

Мана шу нуқтаи назардан А. Валитованинг «Қутадғу билиг»да учрайдиган ижтимоий-сиёсий, уруғчилик-қабилачилик, ҳарбий, маъмурий, диний терминологиянинг ижтимоий-сиёсий мазмунини, моҳиятини очиш ниҳоятда аҳамиятли ва зарур эканлиги ҳақидаги фикрлари жуда қимматлидир.

Юсуфнинг давлат, унинг қурилиш асослари ҳақидаги, ҳокимиятни бошқариш, моддий, сиёсий, ижтимоий қарашлари асарнинг бош символик қаҳрамонлари Кунтуғди Элиг, Ойтўлди, Угдулмиш ва Ўзғурмиш ораларидаги мунозара, баҳс асносида шулар тилидан баён қилинади. Бу мажозий қаҳрамонларнинг ҳар бири давлатни пойдор тутиш, ҳокимиятни оқилона идора қилиш, элни яшнатиш ва юртни ободонлаштириш учун зарур бўлган идеал хислат эгаси сифатида гавдаланади. Чунончи, Кунтуғди—Элиг—адолат, Ойтўлди—вазир—қутдавлат, Угдулмиш—вазирнинг ўғли—ақл—заковат, Ўзғурмиш—вазирнинг қардоши—офият—қаноат тимсолидир.

Адолат, қут-давлат, ақл-заковат, офият-қаноатни давлат, ҳокимият, эл-юрт равнақи, ободонлиги, фаровонлиги учун асосий зарур нарсалар деб талқин қилар экан, Юсуф турк эли, давлати, салтанатининг равнақини кўзлади, эл фаровонлиги, юрт ободончилигини назарда тутди. Унинг бу мақсадлари асар давомида изчиллик билан тарғиб қилинганлиги кўзга ташланиб туради.

Тўрт мажозий қаҳрамон ва уларга нисбат берилган хислат, фазилатлар ҳақида шоир шундай дейди:

Бу Кунтуғди Элиг тедим сўз баши,
Тузугин айайин, эй эзгу киши.

Баса айдим эмди бу Айтўлдини,
Анингдин яриюр изуқ қут кунн.

Бу Кунтуғди тегли турур ул кўни,
Бу Айтўлди тегли қут ул, кўр ани.

Баса айдим эмди, кўр, Угдулмишиг,
Уқуш ати ул, бу безутур кишиг.

Анингда басаси бу Ўзғурмиш ул,
Муни афият теб ўзум йўрмиш ул.

Мазмуни:

Бу Кунтуғди Элиг дедим сўз боши,
Тузилишин айтай, эй эзгу киши,

Яна сўзладим мен бу Ойтўлдини,
Унингга ёрийди саодат кунн.

Бу Кунтуғди деган — адолат турур,
Бу Ойтўлди деган саодат эрур,

Яна сўзладим, кўр, мен Угдулмишин
Заковатдир оти, улуғлар кишин.

Ва Ўзғурмиш эрур улардан бўлак,
Уни офият деб тушунмоқ керак.

Элиг — хон, қорахонийлар салтанатининг маъмурий бўлинишидаги улус, вилоят ҳокимиятининг

бош ҳукмформаси. Улуслар қурамаси, вилоятлар бирлашмасининг тепасида турган олий ҳокимга — тавғачхонга расмий жиҳатдан вассал, қарам бўлган ҳукмдор. Юсуф улус ҳокимиятини беглик ва улус ҳукмдорини бег номлари билан атаб, ўзининг давлат, ҳокимият ҳақидаги маъмурий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий концепцияларини, фикр-мулоҳазаларини беглик мисолида ва бег тимсолида умумлаштиради.

Юсуфнинг таълимотича, беглик илоҳий бир ҳодиса бўлиб, унга ҳар ким ҳам сазовор бўла бермайди. Киши худонинг карами, унинг хоҳиш-иродаси билангина беглик мансабига эришади. Худо кимни ярлақаса, унга беглик ато қилсагина, у киши бег бўла олади. Ана шу таълимотдан келиб чиқиб, Юсуф бег бўлиш учун кишининг теги, туби, асли, уруғи тоза, соф, аслзода бўлиши шарт, деган фикрни илгари суради, ота-боболари бег ўтганларгина бег бўлиб туғилади, бег бўла олади, дейди. Унинг фикрича, худо кимни бег қилмоқчи бўлса, аввал уни онадан беглик хислатлари билан бунёд қилади, беглик фазилатларини беради, феъл-атворларини бегларга хос яратади. Ана шундайларгина бег бўла олади:

Бу беглик ишин барча беглар билир,
Тўру, ўнгди, қилқ, янг улардин келир.

Анасинда туғса, туғар бегликин,
Кўру, ўграну иш билар егликин.

Баят кимка берса бу беглик иши,
Берур ўг, кўнгул, кўр, ул ишга туши.

Кими бег тўрутмак тиласа баят,
Берур ашну қилқ, янг, уқуш, юг, қанат.

Бу бегликка ашну туб асли керак,
Атим, алп, қатиғ, қурч яна тўнг юрак.

Атаси бег эрса ўғул туғди бег.
Ўғул туғса бег ҳам аталари тег.

Мазмуни:

Жами беглик ишини беглар билар,
Низом-адлу феъл-хулқ улардан келар.

Онадан туғилар бола бег бўлиб,
Билар барча ишни кўриб, ўрганиб.

Худо кимга берса бу беглик ишин,
Бу ишга берар тенг ақл-идрокин.

Худо бег қилишни тиласа агар,
Феълу, хулқу, иқболни аввал берар.

Бу бегликка аввал асл тег керак,
Ботир, мард, баҳодир ва қўрқмас юрак.

Ўғил бег туғилар ота бўлса бег,
Ўғил ҳам бўлар бег оталаридек.

Беглик мансабини худонинг каромати ва бегнинг хислатларини худонинг ярлақаган кишисига буюк ато-си деб таъкидлаган Юсуф бегнинг худо ато қилган хислат ва фазилатлари билан чекланиб қолмаслиги кераклигини, унинг тинмасдан ўз билимини оширишга интилиши, хислат ва фазилатларини доимо такомиллаштиришга интилиши зарурлигини уқтиради. Юсуфнинг таъкидлашича, беглик шундай бир улуғ ва масъулиятли ишки, етарли илмга, заковатга, ҳунар ва санъатга эга бўлмаган киши бу ишнинг уддасидан чиқа олмайди, эл-юрт ишини бошқара олмайди:

Изуқ ул бу беглик ариғлиқ тилар,
Ариғлиқ била элда сақлиқ тилар.

Уқушлуғ керак ҳам билиглик керак,
Ақилиқ керак ҳам силиглик керак.

Билиг бирла беглар бузун башлади,
Уқуш бирла эл, кун ишин ишлади.

Бег ати билиг бирла бағлиқ турур,
Билиг лами кетса бег ати қалур.

Мазмуни:

Бу беглик муқаддас, у софлик тилар,
Тилар софлик элда ва соқлик тилар.

Уқувли керак ҳам билимли керак,
Саховат керак, хуш суҳанли керак.

Билим бирла беглар элин бошлагай,
Уқув бирла эл-юрт ишин ишлагай.

Бег оти билим бирла боғлиқ турур,
Билим ломи кетса, бег оти қолур.

Юсуф беглик ва бегни илоҳийлаштириш кайфияти қобиғида ўралашиб қолмайди. У ҳаёт тажрибасига суяниб давлатнинг қурилиш асосларини, бу асосларнинг нималардан ташкил топишини, оқилона идора қилиш усуллари принципларини, сиёсатнинг қандай асосга қурилишини, давлат бошлиғининг феъли, хулқ-атвори, муомаласи, ички ва ташқи дунёси, ҳатто унинг ташқи кўриниши, жисмоний тузилиши, жуссаси қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги таълимотнинг бутун бир системасини яратади.

Юсуфнинг таълимотига кўра давлатга, эл ва юрт ишига бош бўлган бег ниҳоятда сара, тил ва сўзи тўғри, билим ва заковат жиҳатидан етук, саҳоватли, кўзи тўқ, кўнгли ишончли, ҳиммати баланд, яхшилик қилишнинг ҳамма жиҳатига қўли очиқ, феъл-атвори гўзал, хушмуомала, мулойим бўлиши керак. Зероки, барча ишнинг бошланиши билимга, ишларнинг барори заковатга, халқни босиб туриш илмга боғлиқ. Билим ва заковатдан маҳрум киши эл-юрт ишини бошқара олмайди, унинг ишида янглиш ва хатолар тушади:

Билиглиг, уқушлуғ керак бег, тетиг,
Анин қилса ўтру ишинга этиг.

Бу беглиг ишинга ўти ул билиг,
Укуш бирла эмла, э қилқи силиг.

Янгилса бу беглар, э элиг қути,
Анинг беглики иглар, этгу ўти.

Мазмуни:

Бег олим, зако, соқ бўлиши керак,
Амалда шуларни қилиши керак.

Бу беглик чора-тадбиридир билим,
Уқувга амал қил сен, эй хуш феълим.

Адашса бег ушбу йўриқдан агар,
Унинг беглигининг асоси қулар.

Юсуф бегларни эзгу йўриқли, мулоҳазали, тадбир-
кор, равшан фикр, қўнимли, босиқ, барқарор, ҳиммат-
ли, зийрак, андишали, сўзи рост, кўнгли тўғри, сўзидан
қайтмайдиган, ҳушёр, зийрак, адолатли бўлишга ун-
дайди. Шошқалоқлик, жаҳолат, кўзи очлик, рафлат
беглик ишига мутлақо номуносиб эканлигини, булар
нодонларга хос феъл бўлиб, барча ярамас ва бузуқ
ишларга сабаб бўлишини уқтиради:

Эваклик билинг ул қамуғқа яфуз,
Қали бўлса бегка юзи бўлди буз.

Эва қилмиш ишлар бича йиг бўлур,
Эва еса аш, сув бича иг бўлур.

Эвак қурғу қилқи, қилинчи буши,
Билигсизка белгу бўлур бу иши.

Қамуғ иш ичинда амуллуқ узур,
Магар таат эрса эвингил, югур.

Эзи сақ керак бег, яна каз узуг,
Усал бўлса беглар тўқинур юзуг.

Тўдумсиз бўлур ул кўзи суқ киши,
Кўзи суққа етмаз бу дуня иши.

Мазмуни:

Билинг, шошқалоқлик ҳамиша ёвуз,
Агар бегда бўлса, юзи мисли муз.

Шошиб қилган ишлар шикаста бўлар,
Шошиб ичган ош, сувни хаста бўлар.

Енгил, шошқалоқнинг жами қилмиши,
Жаҳолатга белги бўлар ҳар иши.

Жами ишда афзал босиқлик турур,
Фақат тоат эрса, шошилгин, югур.

Бег ўзига ҳушёр бўлиши зарур,
Ғофил бўлса гар бег мусибат кўрур.

Бўлар тўймас асло кўзи суқ киши,
Кўзи суққа етмас бу дунё иши.

Феодал ҳукмдорни идеаллаштирган Юсуф бегнинг барча хислат ва фазилатлари худонинг олий насабларга инояти деган фикр қобиғида ўралашиб қолмайди. У ақл-идрок, зеҳн-тафаккур, амал-тажриба асосида иш кўришга лаёқатли инсоннинг буюк яратувчилик кучига ишонади. У ҳар бир инсоннинг ўз хислат ва фазилатларини камолот даражасига кўтариши унинг ўзига, тутган ишига, юрган йўл-йўриғига, муносабат-муомаласига боғлиқлигини таъкидлайди. Мана шу таълимот асосида у бегнинг давлат ва табаа олдидаги бурч ва вазифаларини, ҳукмдорнинг хислат ва фазилатларини янада конкретлаштиради: бег саховатли, покиза, қилич, ой болта, ўқ-ёй ишлатишга моҳир, забардаст, қўрқмас, сара лашкарга эга бўлиши керак, сара лашкар эса мол-товар эвазига йиғилади. Мол-товар мўл бўлиши учун халқ бой бўлиши керак.

Шунингдек, бег шошқалоқ, бахил, ғазабнок, феъли бад, ёлғончи бўлмаслиги шарт. Бег шундай бўлиши керакки, у ўнг қўли билан қилич урса, чап қўли билан нарса улашсин, яъни сиёсатда қаттиқ қўл бўлиш билан бир вақтда адолатни ҳам зинҳор унутмасин, доим чеҳраси очиқ, ширин сўз, хуш феъл, ҳиммати баланд, очиққўл, шафқат ва муруватлари, тутган ишлари шу хислат ва фазилатларига муносиб бўлсин.

Хуллас, бегларда барча хислат ва фазилатлар, санъат-ҳунарлар мужассамлашган бўлиши керак. Шундайларгина эл ичида сарвар бўлади, эл-халқ унга бўйсунди:

Қамуғ турлуг ардам бу билса тугал,
Йирақ эрса андин ярағсиз, маҳал.

Ажун будни ўтру ангар қул бўлур,
Ажун ер бу беглар, тилакин булур.

Мазмуни:

Фазилат-ҳунарларни билса тугал,
Ироқ турса ундан яроқсиз, маҳол.

Жаҳон халқи барча унга буйсунар,
Жаҳонни олар у, тилакка етар.

Юсуф ҳукмдорнинг фақат ички дунёсигина гўзал бўлишини таъкидлаш билан чекланмайди. Унинг уқтиришича, бегнинг хислат-фазилатлари, хулқ-атвориға монанд равишда унинг ташқи дунёси, зоҳири ҳам манзур бўлиши керак. Бегнинг истараси иссиқ, юзи доим силлиқ қилиб қирилган, жуссаси келишган, бўйи калта ҳам, узун ҳам эмас, ўрта бўлиши керак, токи унинг юзига боққанлар мафтун бўлсалар ва эли-халқи унинг виқори билан фахрлансалар:

Юзи кўрки кўрклуғ керак бег юлуғ,
Бўди ўрту бўлса на жавлуғ кулуғ.

Кўругли юзин кўрса, севса кўруб,
Эли, будни бақса, қуванса туруб.

Мазмуни:

Юзи бўлса кўркли, силлиқ чеҳраси,
Бўйи ўрта бўлса, зўр овозаси.

Кўрувчи юзин кўрса, севса кўриб,
Эли, халқи боқса, қувонса туриб.

Маълум бўладики, Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг мутафаккири сифатида замонаси кишиларининг ички дунёси, маънавий қиёфаси, ахлоқ нормаларини белгилаб бериш билан бир қаторда уларнинг ташқи дунёси, зоҳири, маданияти ҳақида ҳам қимматли фикрлар баён қилади.

Маълумки, ўрта асрлар шароитида амалдорлар, мансаб соҳиблари, амир, бег, султонлар, умуман ҳукмрон синфнинг маънавий ҳаёти меҳнаткаш халқ оммасининг қўл кучи билан, меҳнати туфайли яратилган бойликдан суинистеъмол қилиш асосига қурилган эди. Заҳматкаш халқ меҳнати орқасида орттирилган бойлик эвазига ҳукмрон синф ва амалдорларнинг ҳаёти ишратпарастлик, маишат билан кечар эди. Мана шундай маъ-

навий ишқироз шароитлари туфайли меҳнаткаш халқ оммасининг аҳволи оғир, ҳаёти қийин ўтарди, сиёсатга раҳна тушар, адолатга хиёнат, давлат асосига футур етарди.

Мана шундай бузуқ шароитларнинг бевосита шоҳиди бўлган Юсуф давлат ва сиёсат учун таҳликали, халқ учун мусибатли бу ҳодисаларнинг олдини олиш, маълум даражада унга барҳам бериш мақсадларини назарда тутиб ҳукмдорларни бундай бузуқ ишлардан тийилишга, бундай таҳликали йўлдан қайтишга даъват қилди. Феодал ҳукмронлиги шароитида Юсуфнинг бундай огоҳлантириши ва даъвати унинг жуда катта журъати ва жасорати эди:

Бўр ичмас керак бег, фасад қилмаса,
Бу экки қилиқдин қачар қут баса.

Сучигка сучинса ажун беглари,
Ачиғ бўлди эл, кун, будун иглари.

Уюнқа авинса ажун тутғучи,
Элин бузди, бўлди ўзи қултғучи.

Бўр ичма, ая бўрчи, бўғзи қули,
Бўр ичса ачилди чиғайлиқ йўли.

Қара бўрчи бўлди, нанги бўлди ел,
Беги бўрчи бўлса, қачан турға эл.

Бўр ичса, ўйунқа авинса беги,
Қачан еткай эл, кун ишинга ўғи.

Беги ичгучи бўлса, муфсид ўтун.
Қамуғ ичгучи бўлди будни бутун.

Қара тенгсизин барча беглар этар,
Беги қилса тенгсиз ани ким етар.

Қиши игласа ўт ўтачи берур,
Ўтачи игинга эмин ким қилур.

Нетаг тутса беглар, кўр, ўнгди, тўру,
Будун бўлди андағ ул ўнгди кўру.

Неча қилғу ишлар бўр ичса қалур,
Неча қилмағу иш эурса келур.

Неча янги ишлар бўр ичса бўлур,
Неча эзгу ишлар эурса қалур.

Ариғ ул бу қут, қив, ариғлиқ тилар,
Сузук ул бу давлат, сузукни юлар.

Мазмуни:

Май ичмаса бег ҳеч, фасод қилмаса,
Бу икки қилиқдан қочар қут роса.

Ружу қилса майга жаҳон беглари,
Бўлар талх элу юрт ва халқ ишлари.

Маишатга ботса жаҳонгир агар,
Бузар элни, ўзи тиламчи бўлар.

Май ичма, э майхўр, нафснинг қули,
Май ичанг очилгай гадойлик йўли.

Авом бўлса майхўр, совургай молин,
Беги бўлса майхўр, тутолмас элин.

Май ичса ва ишратга ботса беги,
Етишмас эл ишига ақл-идроки.

Беги бўлса майхўр ва муфсид, тубан,
Жами халқи майхўр бўлар жумладан.

Авом ишкал иш қилса, беглар тузар,
Беги қилса ишкал уни ким сузар.

Одам бўлса хаста, табиб эм берур,
Табиб дардининг эмини ким қилур.

Бу беглар не тарз, йўл-йўриқ тутсалар,
Бутун халқи айнан шу йўлдан юрар.

Талай лозим ишлар май ичгач қолур,
Талай нохуш иш кайф туфайли келур.

Не кўнгилсиз ишлар май ичгач бўлар,
Не-не эзгу ишлар май ичгач қолар.

Қуту бахт-сафо, у сафолик тилар,
Бу давлат эрур пок, у поклик тилар.

Юсуф бегнинг ўзи қанчалик хислат ва фазилатларга, санъат-ҳунарга эга бўлмасин, тадбирли, лаёқатли бўлмасин давлатни идора қилиш учун булар кифоя қилмайди, ёлғиз кишининг лаёқати билан давлатни идора қилиш мумкин эмас, деган фикрни илгари суради. У бегларнинг халққа ва лашкарга таянишларини тавсия қилади. Бунинг учун эса уларга яқинлашиш йўлларини, уларнинг ишончини қозониш тадбирларини айтиб беради. Чунки эл ва давлатни тутиб туришнинг туб ўзаги, асоси халқ ва лашкарнинг кайфияти, ҳукмдор ва ҳокимиятга муносабатига боғлиқ, халқ ва лашкарни ўзига яқин тутиш учун эса адолатли сиёсат юритиш ва мол-давлат инъом қилиш зарур. Шунинг учун бег ҳиммати баланд ва мурувватли бўлиши, халқ ва лашкарнинг муҳаббатини қозониши, давлатни, ҳокимиятни идора қилишда уларга суяниши керак:

Бу эл тутруқи ҳам туби беклики,
Эки нанг турур асли йилдиз кўки.

Бириси будунқа тўру ул улуш,
Бириси эратқа уласа кумуш.

Бу эkki қуту булса бегдин севинч,
Эли, қапғи этлур, бўлур бег авинч.

Будун башчи бегка бу ҳиммат керак,
Бу ҳиммат била ҳам мурувват керак.

Бу ҳиммат била ҳам сиясат керак,
Сиясатқа беклик раясат керак.

Бу беглар қапуғин сиясат безар,
Сиясат била бег элини тузар.

Мазмуни:

Бу эл бошқаришнинг йўриқ, йўл, изи,
Эрур икки нарса — асл илдизи.

Бири—халққа одил бўлиб бер улуш,
Бири—лашкарингга улашгин кумуш.

Бу икки тоифа топаркан севинч,
Элу юрти яшнаб, бўлар беги тинч.

Улуғ, халққа бош бегка ҳиммат керак,
Бу ҳиммат билан тенг мурувват керак.

Ва ҳимматга лойиқ сиёсат лозим.
Сиёсатга қаттиқ раёсат лозим.

Бу беглар саройин сиёсат безар,
Сиёсатла беглар элини тузар.

Элнинг гуллаб-яшнаши, ҳокимиятнинг мустаҳкам-ланиши, давлатнинг пойдор туриши, улуш ва кентларнинг тобора ортиб бориши, чегаранинг кенгайиши, халқнинг бойиши ва давлатнинг қудрати ортиши учун ёлғиз бегнинг етук хислат ва фазилатларга эга бўлиши кифоя қилмайди. Чунки якка киши давлатни бошқара, идора қила олмайди. Бу фикрни Юсуф Элиг Ойгўлди тилидан қуйидагича ифодалайди:

Қилумаз ўзум бу қамуғ эл ишин,
Мунгар эр керак бир билир иш башин.

Мазмуни:

Қилолмайман ўзим жами эл ишин,
Бунга лозим одам, билар иш бошин.

Шунинг учун ҳам бегнинг атрофига хислат, фазилат, лаёқат жиҳатидан муносиб одамлар жам бўлиши лозим. Мана шундайлардан бири, бегнинг доимий маслаҳатчиси, ўнг қўл ёрдамчиси, ишларини юритувчиси вазирдир. Вазир ўқимишли, билими етук, сара, ҳушёр, тадбирли, тўғри, тетик, мулойим, мулоҳазали, ишончли, содиқ, вафодор, андишали, кўзи тўқ, феъл-атвори, қилиғлари гўзал, ҳисобли, ёзув-чизув ишларига моҳир, тили ва дили тўғри бўлиши керак. Акс ҳолда ярамас, нолойиқ вазир туфайли барча иш барбод бўлади:

Вазир бўлса элка ярағсиз, явуз,
Ул эл будни бузлур чиғай, байи туз.

Мазмуни:

Вазир бўлса элга яроқсиз, ёвуз,
Бою камбағал, юрт бузилар, эсиз.

Давлатни, ҳокимиятни идора этишда асосий етакчи кучлардан бири сипоҳсолар—лашкарбошилардир. Улар қўрқмас, ботир, юракли, етук, сара, саховатли, баҳодир, мерган, танти, қўли очиқ бўлиши, ўзларига лойиқ аслаҳа-анжом, от-улов, кийим, қуро-л-жабдуқ билан кифояланиб, қолган нарсаларни лашкарга улашиб берувчи, барча орзу-истакларини қилич ва ойболта билан боғлаган, ҳиммати баланд, ҳарбий санъатни тугал эгаллаган, ҳамла, пистирма, қуршов, ҳужум ишларининг маврудини биладиган, лозим пайтларда тегишли қарорларни қатъий қабул қила оладиган, асосий ҳужум, кўмакчи ҳужум, кетдан ва ёндан борадиган сафларни ўз ўрнига билиб қўя оладиган, ўз лашкарига ғамхўр, жанг пайтида абжир, ҳушёр, қаттиқ қўл, осойишталик пайтида меҳрибон, ҳар бир жангчининг шахсий ва оилавий шароитларигача аҳамият қилувчи кишилар бўлишлари керак.

Мана шундай кишиларни топса бег дарҳол лашкарбошиликка тайинлаши керак, шунда унинг барча ишлари ривож олади:

Субашлар киши бўлса мундаф керак,
Анин башласа су бўлур эдгурак.

Бу янглиғ су башчи булур эрса бег,
Иши башқа барғай куванч бўлғутег.

Мазмуни:

Қўшин боши шундай эса яхшироқ,
Улар бўлса лашкарга бош эзгуроқ.

Бу янглиғ қўшин бошини топса бег,
Иши босгай олға, кўриб қонгудек.

Вазир ва лашкарбоши — давлатнинг, элни бошқаришнинг икки жилови, тугун боғичи бўлиб, улар жипс-лашиб иш кўрса, ҳеч бир куч буларнинг ишларига раҳна сола олмайди. Булардан бири қалам воситасида элни тутса, бири қуро-л воситасида юртни тутади:

Вазир ул, экинчи субашлар алам,
Бириси қилич тутти, бири қалам.

Бу эл бағи, ўрки бу эkki тузар,
Бу эkki бирикса, ани ким узар.

Мазмуни:

Вазир — бир, иккинчи субашлар алам,
Тутар бири қилич ва бири қалам.

Бу эл тизгини боғин икков тузар,
Икковлон бирикса, уни ким узар.

Юсуф вазирнинг хислатлари бобида ўша давр ҳарбий санъати, лашкар тузилиши, жанг усуллари (тактика, стратегия), турли ҳарбий терминлар ҳақида тўла маълумотлар берадики, буларни жиддий ўрганиш ҳар жиҳатдан жуда қизиқарли ва илмий аҳамиятга эгадир.

Давлат ва ҳокимиятнинг пойдор туришида ҳожиблик лавозимини эгаллаган кишининг мавқе ва роли ҳам ниҳоятда катта эканлигини Юсуф алоҳида таъкидлаб ўтади. Ҳожиб—ҳоким саройидаги энг олий мақом мансабдорлардан бўлиб, Элиг хонлар билан қолган барча мақомдаги мансабдорлар ўртасидаги муомалада восита бўлган, амалдор ва мансабдорлар ҳожиб орқали хон билан боғланганлар. Шунинг учун ҳам ҳожибнинг давлат ва ҳокимият ишларида, мамлакат ҳаётида мавқеи сезиларли бўлган. Юсуф мана шундай мавқега эга бўлган ҳожибнинг хислат-фазилатлари, тарзу рафтори, феъл-атвори, тутган ишлари, жами табақа вакилларига бўлган муносабатлари қандай бўлиши кераклиги ҳақида чуқур фикр юритади ва ўз фикр-мулоҳазаларини қуйидаги сўзлар билан яқунлайди:

Ҳажиблиққа ашну бу ўн нанг керак,
Ети кўз, қулоқ сақ, кўнгул кенг керак.

Юзи кўрки, бўд, тил, уқуш, ўт, билиг,
Қилинчи буларқа тугал тенг керак.

Улуғ иш турур бу ҳажиблар иши,
Муни башқа элтмас магар кад киши.

Ағичи, битигчи я иш тутғучи,
Я тўнчи, этукчи, амил бўлғучи.

Я ят, баз, ялавач, келиш я бариш,
Бушуғ бергу, ачығ уларқа тегиш.

Қўнуқлари кўргу я бўғзи ями,
Ачығлығ ачығсизқа қилса эми.

Йўл ағзинда эрса киши башлағу,
Тўрусин, тўқусин ярим қилмағу.

Чиғай, тул, етим қисса берса, ўтук,
Ани барча тинглаб ўтунса ўтук.

Мазалим ўдинда ўтукчилариг,
Кўру алса, йўл қилса, бўлса ириг.

Яна кўрса ич-таш ярағсизлариг,
Аю берса, тидса, кўтурса ариғ.

Бу янглиғ ту ишлар бича улуглуг,
Улуғ ҳажиб алги тегир белгулуг.

Мазмуни:

Ҳожибликка аввал бу ўн шарт керак,
Кўз ўткир, қулоқ соқ, кўнгил шаҳд керак.

Юзи кўрки, бўй, тил, зеҳн, онг, билим,
Буларга муносиб феъл албат керак.

Улуғ иш эрур бу ҳожиблар иши,
Буни эвлай олгай фақат зап киши.

Хазиначи, котиб ё хизматчилар,
Тикувчи ва косиб, ер ишловчилар.

Мусофир, ёт, элчила бариш-келиш,
Уларга мукофот ҳожибдан тегиш.

Турар жой, озуқи ҳолидан хабар,
Олиш, ярлақашни ҳожиблар қилар.

Туриб йўл бошида у эл бошласа,
Низом, тартибини ярим қилмаса.

Етим, тул ва йўқсул агар қилса арз,
Эшитиб додига етиш унга фарз.

Золимдан шикоят қилувчи кишин,
Тушунса, топиб йўл, битирса ишин.

Ичу таш ярамас ишини кўриб,
Суриштирса, тийса у барҳам бериб.

Бу янглиғ талай иш унинг бурчидур,
Улуғ ҳожиб унга ўзи қўл урур.

Давлатни идора қилиш ва ҳокимиятни мустаҳкамлашда бегнинг бевосита хизматида бўлиб, унга кўмаклашадиган турли лавозимдаги амалдорлардан яна талай қисмининг фазилатлари, хатти-ҳаракатлари қандай бўлиши кераклиги ҳақида Юсуф бир-бир тўхталиб ўтади. Булардан энг асосийлари қуйидагилар: Эшик оғаси (Қалпуғ башлар эр—саройдаги барча маросим ва тантаналарни бошқарувчи), Элчи (Ялавач), саркотиб (Битигчи, илимға), Хазинадор (Ағичи), Дастурхончи (Ашбашчи—хансалар), Шарбатдор (Изишчи баши) ва бошқалар.

Бегнинг давлат ва ҳокимияти мана шу ва шунга ўхшаш аъёнлар воситасида бошқарилар экан, бег аввало шу аъёнлар олдидаги бурчини тўлиқ ўташи ва сўнг аъёнларни ўз бурчларини ўташга даъват қилиши шарт. Бегнинг тақдири шу аъёнларга қаттиқ боғлиқ. Шунинг учун бу мансаб ва лавозимларга киши танлашда бег ниҳоятда ҳушёр бўлиши, ақл-идрок кўзи билан иш кўрмоғи лозим. У барча ишларни кишиларнинг илми, билими, қобилияти, феъл-атвори, хислат-фазилатларига қараб бериши керак. Бунда кишиларнинг ақл-заковати, зеҳни, билими алоҳида аҳамиятга эга. Агар заковатсиз, илмсиз кишилар улуғ мансабларни эгаллаб қўйсалар барча ишни барбод берадилар:

Улуғлуққа тегса уқушсуз киши,
Эзиси башин ер, эй элчи баши.

Тақи мунда яграк айур бу билиг,
Билигсизка берма айа бег алиг.

Керак эмди беглар тапугчи қулин,
Билиги тенгинча безутса улин.

Қулуғ каз синағу қилинчи, янги,
Уқуши тенгинча кўтургу янги.

Мазмуни:

Улуғликка етса зеҳнсиз киши,
Хўжасин бошин ер, бузилар иши.

Яна бундан афзал масал бор, билинг,
Билимсизга берма, аё бег, қўлинг.

Лозимдирки, беглари хизматчисин,
Билимига тенг ҳолда улуғласин.

Ниҳоятда яхши сина ишчини,
Билими тенгида улуғла уни.

Юсуф Элиг хоқондан тортиб энг кичик мансаб ва амал соҳибларининг хислат-фазилатлари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атворлари, ахлоқ-одоблари ҳақида, бир томондан, меҳнаткаш халқ оммаси, авомнинг йўл-йўриқлари ҳақида, иккинчи томондан, фикр юритар экан, у ўзи яшаган даврдаги синфий зиддиятни бартараф қилишга интилди, йўл-йўриқлар излади. У ўзининг бу интилишларини Элиг Қунтуғди, вазирлари Ойтўлди, Угдулмиш ҳамда зоҳид Узғурмиш, турли мансаб соҳиблари ва авом образлари воситасида бадий ифодалади. Юсуфнинг таърифича, идеал ҳукмдор Элиг Қунтуғди адолатли, доно, оқил, тадбирли, ҳимматли, мурувватли, меҳрибон, мушфиқ, саховатли подшо эди. У ўз атрофига ўзига ўхшаш энг яхши одамларни тўплади ва давлатни шулар билан идора қилди, ҳокимиятни бошқарди. Унинг даврида мамлакат кенгайди, эл-юрт ўсди, гуллаб-яшнади, халқ ниҳоятда бойиб кетди, хиёнат йўқолди, золимлар жазоланди, тўлиқ адолат қарор топди, мамлакат ичкарисида ва ташқарисида осойишталик ўрнатилди, одамлар ўртасида адоват барҳам топди, мисли кўрилмаган тинчликка асос солинди, турк эли

бахт ва саодатга эришиб фаровон ҳаёт кечирди. Буларнинг барчасига Элиг Кунтуғдининг фазилатлари сабаб бўлди. У бегликни ниҳоятда тўғри йўл билан бошқарди, бегликдан ҳам муқаддасроқ бўлган адолатли сиёсат юритди:

Эзи эзгу беглик, тақи эзгурак,
Тўру ул, ани туз юритғу керак.

На қутлуғ бўлур ўд будунқа киши,
Беги эзгу бўлса, юриса кўни.

На эзгу бўлур бег ул эзгу киши,
Қишилик била этса эл-кун иши.

Тузу элка тегди Элиг эзгуси,
Ажунқа ядилди бу жави, куси.

Элиг сақлиқи қилди элка асиг,
Бу асғи била бўлди элда тати

Элин этти, тузди, баюди будун,
Бўри қўй била суфлади ул ўдун.

Мазмуни:

Жуда эзгу беглик, яна эзгуроқ,
Адлла сиёсат юритса бироқ.

Давр қанча қутли бўлар халқ учун,
Беги эзгу бўлса, йўриқ-йўли чин.

Не бахтдир бег учун ҳар эзгу киши,
Қишиликла қилса элу юрт иши.

Жами элга етди Элиг эзгуси,
Жаҳонга таралди донг, овозаси.

Элиг соқлиги эл учун келди қўл,
Бу соқликла эл манфаат топди мўл.

Элин гуллатиб тузди, халқ бўлди бой,
Бўри қўй билан сувлади йил ва ой.

Кўриниб турибдики, Юсуфнинг давлат ва ҳокимият ҳақидаги қарашлари, ҳукмдор ва амалдорлар ҳақидаги фикрлари туб моҳияти билан феодал синфи манфаатларини ҳимоя қилишга, феодал ҳукмдорлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Унинг идеал давлатни, идеал ҳукмдорни қумсаши, орзу қилиши жамиятдаги эксплуататор ва эзилувчи синфлар, тор доирадаги зодагонлар ва кенг меҳнаткаш халқ оммаси ўртасидаги синфий қарама-қаршилик, манфаат зидлигининг туб моҳиятларини тўла тушуниб етмаслик оқибати эди. Шунинг учун ҳам у орзу қилган давлат идеал давлат, у орзу қилган ҳоким идеал ҳоким эди. Бунга эришиш эса ҳукмдорнинг одиллиги ва табааларнинг мутелиги билан боғлиқ эди. Давлат ва ҳокимият тузилишига мана шундай нуқтаи назар билан ёндашиш, синфий зиддиятларнинг туб моҳиятларини тушунмасдан уни бартараф қилишга интилиш Юсуф дунёқарашининг, жамият ҳақидаги тушунчасининг торлиги, феодал ҳукмдорлиги муҳитидаги шарт-шароитлар билан чегараланганлиги натижасидир. Зотан, шундай бўлиши табиий эди. Чунки Юсуф асос-эътибори билан феодал синф вакили эди ва унинг асосий ғояси феодал синф манфаатини ҳимоя қилиш учун йўналтирилган эди.

Лекин зулмат ва хурофот ҳукмронлик қилган, ишратпарастлик, майшатбозлик авжга минган, ўзбошимчалик, бошбошдоқлик, келишмовчилик, низо, адоват авж олган, таҳликали талон-торож, вайронгарчиликлар рўй бериб турган, инсоф ва адолат йўқолган, кенг меҳнаткаш халқ оммасини эксплуатация қилиш мисли кўрилмаган даражада кучайган ўрта аср феодалиزمи шароитида Юсуфнинг ўз даврининг илғор мутафаккири сифатида инсоф, адолат, ростгўйлик, ҳиммат, мурувват, шафқат, бирлик, осойишталик, фаровонлик, ободончилик, эрк, ҳақ-ҳуқуқ, маърифат, илм, фан, таълим-тарбия, ҳушёрлик, зийраклик, зеҳн, идрок, ақл, уқув кўзи билан иш кўриш ва шу каби талай даъватлар билан чиқиши ва барчани оғишмасдан мана шуларга амал қилишга чақириши жуда катта жасорат эди.

Турли ижтимоий гуруҳларга муносабати

Юсуф ўз даврининг етук жамиятшунос олими ҳам эди. У ўзига хос зийраклик билан ўша давр жамияти-

ни ташкил қилган барча ижтимоий табақа, тоифа ва гуруҳлар, уларнинг жамиятда тутган мавқелари, жамият ҳаётидаги роли, уларнинг ҳаёт тарзлари, яшаш шароитлари, онги, психикаси, касбу корлари, урфу удумлари, ҳокимиятга муносабатлари, уларнинг бутун фаолиятларини давлат манфаатига хизмат қилдиришнинг чора, усул ва тадбирлари ва шу каби қатор масалалар ҳақида батафсил фикр юритади.

Юсуф жамият аъзоларини икки принцип асосида гуруҳларга бўлади: 1) Моддий бойликнинг тақсимланиши, мулкка эгалик жиҳатидан. Бу жиҳатдан жамият аъзолари уч асосий гурӯпага ажратилади. Булар — бойлар, ўрта (ўрта ҳоллар) ва чигойлар (камбағаллар, йўқсиллар); 2) Асосий машғулотлари, касбу корлари, ижтимоий меҳнатнинг жамият аъзолари ўртасида тақсимланиши жиҳатидан. Бу жиҳатдан жамият аъзолари ҳукмрон синфлар, амалдорлар, мансаб соҳиблари, қапуғдақи эрат (сарой мулозимлари), қара ом будун (авом), аълавийлар (Али хонадонига мансуб кишилар), билга алимлар (олим ва донишмандлар), ўтачилар (табиб, ҳакимлар), муаззимлар (афсунчилар, азайимхонлар), туш йўрғувчилар (туш таъбир қилувчилар), йилдузчилар (астролог — астрономлар), шаирлар (шоир ва ёзувчилар), тарифчилар (деҳқонлар), сатифчилар (савдогарлар), игдишчилар (чорвадорлар), узлар (косиб ва ҳунармандлар), чигайлар (қашшоқлар, барча нарсадан маҳрум бўлган бева-бечоралар) ва ҳоказоларга бўлинади. Юсуф мана шу ижтимоий табақаларнинг, гуруҳларнинг ҳар бири ҳақида, уларнинг табиатлари, хусусиятлари, дунёқарашлари, машғулотлари, ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларини беради.

Юсуф жамиятни ташкил қилган ижтимоий гуруҳлар турли эканлигини, уларнинг ҳар бири ўзига хос характер ва хусусиятлари билан бошқаларидан фарқланиб туришини, шунинг учун улар билан муомала қилганда ниҳоятда эҳтиёт бўлишни, ҳар бирининг хусусиятларини ҳисобга олишни, улардан фойдаланишда адашмасликни, ҳар бирини ўз ўрнида кўра билишни, улардан имконият борича рационал манфаат олишга интилишини уқтиради:

Адин ма бу эл будни қач турлуг ул,
Муни адра тутгу ачуқ бўлса йўл.

Мазмуни:

Бу эл халқи яна неча турлидур,
Унинг фарқига бор, йўлин тўғри кўр.

Авом халқ ҳақида:

Қара будун — табаа, авом халқ уч табақадан иборат. Булар — бойлар, ўрта ҳоллар ва камбағаллардир. Буларнинг ҳам ҳар бирига ўзига қараб муносабатда бўлмоқ зарур. Чунки бойнинг ишини ўрта, ўртанинг ишини камбағал ҳеч маҳал қила олмайди. Шунинг учун бойлардан талаб қилинадиган нарсани ўртадан, ўртадан талаб қилинадиган нарсани камбағалдан талаб қилиб, уларни беҳуда зўрлаш ва қийнаш керак эмас. Акс ҳолда барбод бўлади, халқ хонавайрон бўлади. Уларнинг ҳар бирига ўзига хос талаб қўйиш лозим. Камбағалларни авайлаш, парвариш қилиш керак, уринтирмаслик, тинкасини қуритмаслик керак. Шундай қилинганда улар секин-аста ўрта ҳолга ўтади, ўрта ҳолларни авайланса, улар бой табақага айланади, халқнинг қудрати эса бойликдадир. Уртанинг бойиши давлатнинг бойиши, давлатнинг бойиши эса бегнинг бойишидир:

Буларда баса қалди буднинг қара,
Буларни тўру бирла эдгу кўра.

Бу ма уч қуту ул, муни адра тут,
Кучама, кучаса бўлур элка ют.

Буларда баса бири байлар турур,
Будун кучлуки бу, э қилқи унур.

Буларда басаси, кўр, ўрту киши,
Бу ўрту қилумас бу байлар иши.

Чиғайлар турур, кўр, буларда баса,
Буларни кўзазгу қамуғдин уза.

Юдурмагу байлар юкин ўртуқа,
Бу ўрту бузулға, тугал артаға.

Чигайқа юдурмагу ўрту юки,
Чигай ўлга ачиш, узулга кўки.

Чигайниг кўдазилса ўрту бўлур,
Бу ўрту бирар тинса байлиқ булур.

Чигай ўрту бўлса, бу ўрту баюр,
Баюса бу ўрту, Элиг бай бўлур.

Мазмуни:

Булардан бўлакдир авомни билниш.
Уларни адолатла қил парвариш.

Улар уч тоифа, билиб фарқини,
Зулм қилма, олгин бало олдини.

Булардан бири бой табақа эрур,
Э хуш феъл, улар халқ уза кучлидур.

Булардан бўлак, кўр, сен ўрта кишин
Қила олмагай ўрта бойлар ишин.

Эрур камбағаллар булардан бўлак,
Уларни авайла бўлиб жон сарак.

Кўтартирма ўртага бойлар юкин,
Бўлар ўрта вайрон ҳоли бус-бутун.

Босиб камбағалларга ўрта юкин,
Оч ўлдирма зинҳор узиб силласин.

Бўлар камбағал ўрта тинса бироз,
Тиниб ўрта бойлик топар кўпми-оз.

Бўлиб камбағал ўрта, ўрта бойир,
Бойиса гар ўрта, Элиг бой бўлур.

Кўриниб турибдики, Юсуф давлатнинг асосини, қудратини ташкил этган, уни ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган кенг халқ оммаси эканлигини тўғри англайди. Жамият аъзоларини бой, ўрта ва камбағалларга бўлар экан, у моддий бойликнинг тақсимоотидаги ижтимоий тенгсизликни эътироф этади. Асосий кўпчиликни

ташкил қилган кенг меҳнаткаш халқ оммасини (ўрта ва камбағаллар) ёқлайди, уларнинг манфаатини кўзлайди, моддий жиҳатдан таъминланган бўлиши учун қайғуради. Лекин унинг бойлик ҳақидаги фикрлари, қараши оддий арифметик ҳисобдан фарқ қилмайди. Камбағал ўрта ҳолга айланса, ўрта ҳол бойга айланади, ўрта ҳолнинг бойлиги эса Элиг бойлиги, давлат бойлигидир.

Юсуфнинг бойлик ҳақидаги қарашидаги бу примитивлик ўрта аср феодализи шароитидаги ижтимоий тенгсизлик ва ундан келиб чиқадиган манфаат зидлиги, синфий қарама-қаршилиқ, эзувчи ва эзилувчи синфлар ўртасидаги муросасиз кураш каби объектив қонуниятларни инкор қилиш, тан олмаслик, уларнинг туб моҳиятларига тушуниб ета олмаслик оқибатидир.

Зотан, шундай бўлиши табиий ҳамдир. Чунки Юсуф асос-эътибори билан феодал синф вакили. Унинг асосий мақсади феодал давлатнинг манфаатини ҳимоя қилишга, мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Шафқатсиз зулм, хурофот, бидъат ҳукм сурган бир шароитда деярли барча моддий ва маънавий ҳуқуқлардан маҳрум этилган кенг меҳнаткаш халқ оммаси мислсиз қашшоқлашган эди. Ҳатто уларнинг талайгина қисмини ўз бошидан бўлак ҳеч нарсага эга бўлмаган, ўз синфидан ҳам ажралиб қолган, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бирор бир соҳасида қатнашмайдиган тоифалар ташкил қилар эди. Булар давлат ва ҳокимият учун ниҳоятда хавfli элементлар ҳисобланиб, ҳукмрон синф вакилларини ташвиш ва таҳликага солувчи куч ҳисобланарди. Юсуфнинг ҳам зўр бериб қора авом манфаати учун қайғуриши ва ҳукмдорларни уларга шафқатли бўлиш, инъом ва ҳадялар бериш йўли билан рози қилишга даъват этиши ана шу юқоридаги ташвиш тақозоси эди. Унинг мақсади шу йўсин билан синфий зиддиятни, қарама-қаршилиқни биров бўлса ҳам юмшатишга, бартараф қилишга йўналтирилган эди.

Юсуф қора ом будун (авом) ҳақида гапирар экан, уларни нохушлиқ, кўнглига ўтирмайдиган кайфият, мақтовнинг аксини ифодаловчи сифатлар билан таърифлайди ва улар билан муомалада ниҳоятда эҳтиёт бўлишни таъкидлайди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг асосий кўпчилигини ташкил қилувчи авом (кўчманчи чорвадорлар, ўтроқ деҳқонлар, косиб ва ҳунарманд-

лар) феълү атвори, ахлоқ ва одоби, билиш ва англаши, зеҳну заковати, тутган иши ва умуман, бутун туриш-турмуши жиҳатидан тубан (қора) ҳисобланади, шунинг учун уларга тенг бўлиб ўзни қора қилмаслик керак. Қайси йўл билан бўлмасин уларни рози қилиш ва босиб туриш, қўлдан чиқармаслик керак. Шунинг учун улар нима истасалар бериш, тил учида бўлса ҳам ширин сўзлаш, юзаки муносабатда бўлиш, лекин зинҳор дўст деб ҳисобламаслик керак.

Юсуфнинг авом ҳақидаги мана бундай қараши юқори табақа вакилларининг меҳнаткаш оммага паст назар билан қараш кайфиятининг ифодасидир.

Шу билан бирга, Юсуф жамият ҳаётининг, давлат ва ҳокимият ишларининг меҳнаткаш халқ оммасисиз мумкин эмаслигини, уларнинг жамият учун жуда зарурлигини, уларсиз давлатнинг бўлиши мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлайди, уларсиз ҳеч иш битмайди, деган фикрни илгари суради:

Қара ом будун барча қилқи, янги,
Билиги, уқуши қилинчи тенги.

Қилиқсиз бўлурлар қара ом будун,
Тўру йўқ, тўқу йўқ қатилмиш ўдун.

Қара қилқи барча бўлур қаб қара,
Қара қилма ўзни, кўдазу тура.

Емакни билирлар қарин тўдғуси,
Бўғузда адин йўқ улар қадғуси.

Қара қарни тўдса тили башсирар,
Баса тутмаса бек, ўзи эрк сурар.

Қара қилқи башсиз, қилинчи шаши,
Иши, кучи барча қилинчи туши.

Валекан уларсиз яма бўлмас иш,
Тилин эдгу сўзла, ангар бўлма эш.

Уларқа яма ўқ қатил, эй қадаш,
Беру тур уларқа егу, ичгу, аш.

Тилин сўзла юмшақ, пеку қулса бер,
Беригли алир, кўр, анинг асғы ер.

Мазмуни:

Авомнинг тамоми феъли, рафтори,
Билиш ҳам уқув, хулқи тенгдир бари.

Такаллуфни билмас қора халқ, авом,
Низом борди-келдида йўқдир тамом.

Қора феъли мутлақ бўлар қоп-қора,
Қора қилма ўзни, кўзингга қара.

Емакни биларлар, қорин тўйгуси,
Томоқдан бўлак йўқ улар қайғуси.

Қора қорни тўйса тили узаяр,
Босиб маҳкам ушланмаса эркисрар.

Қора хулқи бебош, феълидир зарар,
Иши, кучи феълига лойиқ бўлар.

Валекин уларсиз сира битмас иш,
Тилингда ширин сўзлаю, бўлма эш.

Улар бирла боғла алоқа, адаш,
Бериб тур уларга егу, ичгу ош.

Сўзинг сўзла юмшоқ, инма сўрса бер,
Берувчи олар, боқ, ва нафнин ер.

Юсуф ўз замонасида жамиятни ташкил қилган тур-
ли ижтимоий табақалар ҳақида гапирар экан, у ўша
давр ҳаётида муайян роль ўйнаган, ўзинга хос мавқе
эгаллаган, ижтимоий ишлаб чиқариш процессининг бе-
восита ва билвосита муайян ҳаракатлантирувчи кучи
ҳисобланган, давлат ва ҳокимиятнинг боқий туриши
учун зарур саналган барча асосий ижтимоий табақа-
ларга алоҳида-алоҳида таъриф бериб ўтади.

Алавийлар ҳақида

Алавийлар — пайгамбарзодалардан Али хонадони-
га мансуб кишилар. Сарой аёнларидан, амалдор ва

мансабдорлардан сўнг муомала ва алоқада бўлиш зарур бўлган кишилардир. Уларни севимли пайгамбар ҳаққи учун эъзозлаш, чин қалбдан севиш, нарса, молу дунёлар бериш ва ҳолларидан хабар олиб туриш керак:

Улар аҳли байт ул ҳабибқа қадаш,
Ҳабиб савчи ҳаққи учун сев, адаш.

Уларни қатиг сев кўнгулдин нару,
Наингн эдгулук қил, бақа тур кўру.

Мазмуни:

Улар аҳли байтлар, набига тегиш,
Севимли паёмбар учун шарт севиш.

Уларни жуда сев кўнгилни бериб,
Молу дунё бер, ҳолу аҳвол сўриб.

Диний эътиқод, хурофот, бидъат ҳукмронлик қилган бир шароитда дин вакиллари бўлмиш пайгамбар хопадониға мансуб бу тоифанинг кенг меҳнаткаш халқ оммаси орасидаги нуфузини, таъсир кучини яхши англаган Юсуф меҳнаткаш халқни муте тутишда алавийлардан восита сифатида фойдаланишни кўзда тутди. Шунинг учун ҳам уларни ниҳоятда зарур кишилар, деб уқтиради. Чунки уларнинг ҳокимият ва ҳоким синфга муносабатлари кўп жиҳатдан кенг халқ оммасининг ҳокимият ва ҳоким синфга бўлган муносабатига таъсир қилар эди.

Олимлар ҳақида

Юсуф олимлар ҳақида алоҳида оҳангда гапиради, уларни жуда мақтайди, эзгу хислат ва фазилатларини ажойиб сўзлар билан таърифлайди. Олимлар илми халққа йўл-йўриқ кўрсатади, йўлини ёритади. Улар ниҳоятда қадр-қимматга лойиқ кишилардир, уларни эъзозлаш, илмларини кўпми-озми ўрганиб олишга интилиш керак. Яроқли ва яроқсиз, лойиқ ва нолойиқ ишларни фарқлаб, айириб берувчи, тўғри ва ҳақиқий йўл кўрсатувчилар шу олимлардир. Улар ҳақиқатнинг, адолатнинг тирговичи, илмлари диёнатнинг негизидир, билимлари халқ учун машъал, у ёритса халқ йўлдан адашмайди. Олимларга илмига лойиқ инъом ва мукофот-

лар бериб туриш, моддий жиҳатдан қувватлаш, хизматларини бажо келтириш, ранжитиб, дилларига озор бериб қўймаслик керак. Олим ва донолар бўлмаганда, ҳатто ерга дон экиб ҳосил олиш ҳам мумкин бўлмас эди. Бу ўринда олимларнинг ҳосилдорликни ошириш соҳасидаги ишларига шаъма қилинаётир. Олимларнинг илмларидан ўринли фойдалана билиш, амалда уни қўллаш керак:

Йўқ эрса ажунда бу алим бўғу,
Тикиб унмагай эрди ерда еғу.

Уларни қатиг сев, ағирла сўзин,
Билигларин ўгран ўгуш я азин.

Улар илми бўлди бузунқа йула,
Яруса йула тунла азмас йўл-а.

Улардан кераки сенга илми ўл,
Кўниликка етса аю берса йўл.

Мазмуни:

Йўқ эса жаҳонда гар олим, доно,
Экиб унмагай эрди ерда дона.

Уларни жуда сев, қадрла сўзин,
Билимларин ўрган кўпин ё озин.

Улар илми халққа бўлади чироқ,
Чироқ ёнса ,тунда адашмас оёқ.

Улар илми келгай жуда сенга қўл,
Ҳақиқат қидирсанг, улар айтса йўл.

Олимларни феълу хулқларига қараб яхши ёки ёмон деб бўлмайди, уларни ғийбат қилинмайди. Чунки олимлардан киши учун керак нарса уларнинг илми бўлиб, шу туфайли киши тўғри йўл топа олади. Бирдан-бир тўғри йўл танлашда, бахт ва саодат топишда уларнинг илмлари жуда қўл келади. Олимлар ҳақидаги фикрини Юсуф қуйидагича яқунлайди:

Булар ул сурук қўйқа эркак сани,
Қўюғ башласа сурса йўлча кўни.

Қатилгил буларнинг бпла, эзгулаш,
Қутадғай сенга эки ажуи улаш.

Буларда баса қач қуту бар адин,
Бақа кўрса билги билигда адин.

Мазмуни:

Булар қўй суруки ора серкадур,
Сурук қўйни чип йўлга серка солур.

Улар бирла яхши алоқада бўл,
Бўлар икки оламда қут сенга мўл.

Уларнинг ўзи ҳам туман турлидир,
Биридан бирин илми ҳам фарқлидир.

Илм ва заковатнинг қудратини, кучини, мўъжизасини, қадр-қимматини яхши англаган Юсуф илм аҳллариини эъозлади ва бошқаларни ҳам уларни эъозлашга даъват этди. Юсуфнинг олимлар ва уларнинг илмлари турли-туман, бир-биридан фарқ қилиши ҳақидаги фикри алоҳида қимматлидир. Бу билан у ўзи даврида илм ва фаннинг турли соҳалари ривожланганлигига ҳам ишора қилиб ўтган.

Утачилар (табиблар) ҳақида

Табиблар жами касал ва дардлиларни даволовчилар, улар жуда керакли, уларсиз тириклик ишлари битмайди. Тирик киши албатта касал бўлади, табиб эса уни даволайди. Шунинг учун табибларни эъозлаш, улар олдидаги бурчни ўташ керак.

Уларда бириси ўтачи турур,
Қамуғ иг, туғақа бу эмчи эрур.

Мазмуни:

Улардан бири бу табиблар турур,
Ҳама дард, касалларга ҳозиқ эрур.

Муаззимлар (азайимхонлар) ҳақида

Ислом эътиқоди, хурофот ҳукмронлик қилган мухитда диний эътиқодлар қобиғига ўралашиб қолган

Юсуф афсунчилар, парихонлар, азайимхонларнинг сохта даволаш усуллари «қудратига» ҳам ишонади. Шунинг учун уларни ҳам керакли кишилар деб билиб, улар билан алоқада бўлишга ундайди. Чунки, Юсуфнинг фикрича, улар буюрган рисола, тумор, эзиб ичкиларга амал қилинса, нарсалар (жинлар) кишидан узоқ юради. Чунки улар жин теккан касалларни даволайдилар.

Лекин Юсуф муаззимлар билан табиблар ўртасидаги фарқни, даволаш усуллари бир-бирларига зидлигини, бири иккинчисини мутлақо тан олмаслигини эътироф қилади. Аммо у ёки бу позицияда қатъий эмас. Бу ҳол Юсуф қарашидаги идеализмнинг, дуалистик қарашнинг зоҳирда кўринишидир:

Ўтачи унамас муаззим сўзин,
Муаззим ўтачиқа эврур юзин.

Ул аймыш ўтуғ еса игка ярар,
Бу аймыш битиг тутса еглар йирар.

Мазмуни:

Табиблар тан олмас муаззим сўзин,
Муаззим табибдан ўгирар юзин.

У айтган дори, еса, дардга ярар,
Бу айтган тумор, тутса, жинлар йирар.

Туш йўргувчилар ҳақида

Юсуф туш йўриш санъатини ҳам илмнинг бир тури деб қарайди ва туш йўрувчилар ўз йўриғлари билан яхшиликларга йўл очадилар деб билади. Тушни қандай йўйса шундай бўлади, шунинг учун тушни яхшиликка йўйиш керак. Чунки туш илмида меҳрибон худо ўз бандаларининг манфаатларини кўзловчи оятлар берган. Яхши туш кўрганда киши севиниши, ёмон туш кўрганда эса худога тоат-ибодат қилиши ва йўқсил, бева-бечораларга пул, нарсалар бериши керак, шунда худо балони ундан узоқлаштиради.

Кўриниб турибдики, бу ўринда ҳам Юсуф жуда эҳтиётлик билан фикр юртган. Туш кўриш, уни йўйиш ва буларнинг оқибатларини яхшилик, хайр-саховат билан боғлаш орқали ўзининг асосий мақсадини—ҳаётдан, ти-

фикликдан ойнали фойдалана билиш, ақл ва идрок кўзи билан яшай билиш ғоясини илгари сурган.

Юлдузчилар (астроном ва астрологлар) ҳақида

Юлдузчилик касби, агар диққат қилиб қаралса, ниҳоятда нозик иш. Йил, ой, кунлар ҳисоби юлдузчиларда бўлиб, бу ҳисоб ниҳоятда зарурдир. Чунки икки дунё ишлари ҳам ҳисоб пухта бўлса пухта бўлади, бузилса бузилади. Ҳар бир ишни қиладиган ва қилмайдиган қутли ва қутсиз пайти бўлади, буни шу юлдузчилар биладилар. Ишнинг маврудини ўшалардан сўраб билиш лозим.

Йил, ай, кун сақиши буларда бўлур,
Керакли турур бу сақиш эй унур.

Мазмуни:

Йил, ой, кун ҳисоби буларда бўлар,
Кераклидир ушбу ҳисоб, эй унар.

Шуни айтиш керакки, бу ўринда Юсуф астрономия илмининг аҳамиятини алоҳида қайд қилиш билан бирга астрологияни ҳам эътироф қилган, унинг ҳам қудратига ишонган. Лекин уларнинг сўзига ҳам тўла ишонмаслик керак. Бу соҳада кўпни кўрган, билимли қарилар маслаҳати албатта фойдадан холи эмас:

Эди яқши аймиш билиглиг қари,
Билиглигга айтиб ишнинг қил, юри.

Мазмуни:

Жуда яхши айтмиш билимли қари,
Сўраб донолардан битар иш бари.

Юлдузчи бўлиш учун айрим соҳаларни билиш билангина чегараланиш кифоя қилмайди. Бунинг учун деярли барча аниқ фанларни чуқур ўрганиш ва пухта ўзлаштириш керак бўлади. Акс ҳолда кишининг юлдузчилик соҳасидаги камолоти ортмайди. Етук юлдузчи бўлиш учун ҳисобларга имкон берадиган барча соҳаларни тугал билиш шарт ва муқаррар.

Шоирлар ҳақида

Шоирлар жуда улуғ кишилар, улар кишиларни ҳам мадҳ, ҳам фош қиладилар, уларнинг тиллари қиличдан ўткир, хотира йўллари эса қилдан нозик, чуқур, тегин, мазмунли сўзларни эшитиш учун уларга қулоқ бериб керак. Улар бамисоли денгизга шўнғиб инжу чиқарадилар, улар мадҳ қилсалар, кишининг номи бутун элга ёйилади, агар фош қилсалар, кишининг номи булганди. Уларни жуда қадрлаш керак, улар тилига илашиб қолмаслик керак.

Шоирларнинг у давр жамият ҳаётида тутган ўринлари, уларнинг мавқелари сезиларли бўлганлиги, машаққатли ижоди, яратган асарларининг мадҳ қилувчи ва фош қилувчи сатирик турлари халқ оммаси ўртасида кең тарқалганлиги, бу руҳдаги сатирик асарларнинг таъсир кучи жиддий эканлиги Юсуфнинг қуйидаги маълумотларидан яққол кўриниб туради:

Баса келди шаир, бу сўз тергучи,
Кишинг ўггучилар, ема сўкгучи.

Қиличда етиграк буларнинг тили,
Яна қилда йиичка бу хатир йўли.

Татиг, йиичка сўзлар уқайин теса,
Булардин эшит сўз, уқулғай баса.

Тенгизга кирур кўрса кўнглун тугал,
Гуҳар, юнжу, якут чиқарур масал.

Булар ўгсалар ўгди элка барир,
Қали сўксалар ати артаб қалир.

Уса эгду тутғил буларни, қадаш,
Буларнинг тилинга илинма, адаш.

Қали эдгу ўгди тиласа ўзунг,
Буларни севнидур, кесилди сўзунг.

Неку қулса бергил буларқа тугал,
Буларнинг тилидин ўзунг сатғин ал.

Мазмуни:

Яна келди шоир—бу сўз тергучи,
Кишин мадҳ этувчи ё фош қилгучи.

Қиличдан ҳам ўткир буларнинг тили,
Ва қилдан нозикроқ хотирлаш йўли.

Нозик сўз, калом ким эшитай деса,
Булардан эшитсин, қилар завқ роса.

Денгизга шўнғирлар вужудла тугал,
Ёқут, ишжу, гавҳар чиқарар масал.

Улар этса мадҳ, мадҳи элга борар,
Фош этса гар, инсон номи булғонар.

Жуда эзгу тутгин уларни, жўра,
Уларнинг тилига илинма сира.

Агар эзгу мадҳлар тиласанг ўзинг,
Уларни севиштир ва чўзма сўзинг.

Нима истаса бер уларга тугал,
Уларнинг тилидан ўзинг сотиб ол.

Таригчилар (деҳқонлар) ҳақида

Урта аср шароитида аҳолининг ўтроқлашиши жараёни ҳали давом этарди. Лекин бу даврга келиб йирик кендлар атрофида ўтроқлашиб қолган аҳоли яшайдиган улуслар сони анчагина кўпайган ва у ерларда яшовчи ўтроқ аҳолининг асосий машғулоти деҳқончиликдан иборат эди.

Шаҳарлар билан қишлоқлар орасида ва демак ко-сиб, ҳунармандлар билан деҳқонлар орасида алоқанинг тобора ривожлана бориши туфайли деҳқонларнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётда тутган ўринлари, мамқелари тобора ўса борди. Кейинчалик эса деҳқонлар мамлакатни, бутун аҳолини хом ашё билан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи бирдан-бир кучга айланиб қолди.

Деҳқонларнинг жамият ҳаётидаги бу ролини тўғри тушуна олган Юсуф уларни жуда юқори баҳолади,

уларнинг меҳнати нақадар ҳалол, шарафли, барча учун фақат манфаат келтирувчи ва муқаддас эканлигини чин қалб сўзлари билан таърифлади. Пешона тери тўкиб ер очувчи, уруғ сочувчи, мўл ҳосил етиштириб барча учун ризқ йўлини очувчи заҳматкаш деҳқон табақасининг фидокорона меҳнатини шарафлади. Деҳқоннинг ҳалол меҳнати туфайли етиштирилган бойликдан барча жонзод баравар манфаатдор бўлишини, уларнинг эзгу хислат ва фазилатларини алоҳида қайд қилди.

Юсуфнинг деҳқон табақасига бўлган муносабатидан шу нарса маълум бўладики, у ижтимоий ишлаб чиқаришда бевосита иштирок қилаётган турли ижтимоий гуруҳ ва табақалар орасида деҳқонларни алоҳида ўринга қўяди, уларга моддий бойлик бунёд қилишда етакчи куч сифатида қарайди. Деҳқонлар яратган хўжалик маҳсулотлари тирикликнинг негизи, ҳаёт шунга боғлиқ, улар барчани кийинтиради ва едиради, давлатни бойитади, жамики жонзодни боқади, тўйдиради. Барча тирик жонки бор, уларга ҳожатманддир.

Шунинг учун ҳам улар ниҳоятда зарур ва керакли кишилардир. Уларнинг қадрига етиш ва улар билан албатта яхши муомала ва муносабатда бўлиш лозимдир:

Таригчи турур кўр, тақи бир қуту,
Керакли кишилар турур бу буту.

Буларнинг била сан қатил ҳам қарил,
Бўғуздин сингар сан сақинчсиз сарил.

Қамуғ тебранурка булардин асиг,
Тузука тегир ем, ичимдин татиг.

Тузу тин тўқуғли ачиб тўдғучи,
Мунгар бўлди мунглуғ тириг бўлғучи.

Санга ма сезигсиз керак бу киши,
Этилса анин ўтру бўғзунг иши.

Буларнинг била ма қатил, эй қадаш,
Ариг бўлға бўғзунг, ҳалал бўлға аш.

Таригчи кишилар бўлур элги кенг,
Баят бермишиндин тутар кўнгли кенг.

Қамуғ тебранигли тузу ер ўнги,
Юриғли аши ул, учуғли менги.

Уларқа қатилғил, қарилғил ўзунг,
Тилин яқши сўзла, ачиқ тут юзунг.

Мазмуни:

Эрур деҳқон аҳли яна бир тури,
Керакли кишилар булар ўзлари.

Улар бирла қил ҳуш алоқа пеша,
Озуқа жиҳатдан хотиржам яша.

Жами тебранурга улар нафи бор,
Бўлар ҳамма неъматидан баҳравар,

Тирик жонки бор оч қолиб тўйғучи,
Ҳожатманд уларга тирик бўлғучи.

Сенга ҳам, шаки йўқ, керак бу киши,
Улар бирла боғлиқ озуқанг иши.

Улар бирла боғла алоқа, адаш,
Томоғинг бўлар пок, ҳалол бўлғай ош.

Бўлар деҳқон аҳли жуда қўли кенг,
Худо берганидан эрур кўнгли кенг.

Қимирлагучидан ер узра ҳамон,
Юрувчига ош, нон, учувчига дон.

Уларга аралаш, қўшилиш ўзинг,
Ширин сўзла тилда, очиқ тут юзинг.

Сатигчилар (савдо аҳли) ҳақида

Савдо аҳли ҳам фойдали кишилардир. Улар савдо-сотиқ билан тинмайдилар, тириклик кечириш мақсадида жаҳонни кезадилар. Гарчи савдо аҳлининг асосий мақсади ўз фойдасини кўзлаш бўлса-да, уларнинг бошқа-

ларга ҳам манфаатлари тегади. Зеро, улар деярли бутун оламни, турли-туман одамларни, яхши-ёмонни кўрган бўладилар, энг нодир буюмларни, қимматбаҳо нарсаларни улар туфайлигина топиш мумкин. Савдо аҳли йўқ бўлганида бир мамлакатда йўқ нарсаларни бошқа бир мамлакатдан ҳеч ким келтирмаган, эл у нарсалардан баҳраманд бўлмаган бўларди. Савдо аҳли мана шундай фойдали кишилар бўлишлари билан бир қаторда ҳокимнинг, ҳокимиятнинг, эл-юртнинг, халқ ва мамлакатнинг шуҳратини бошқа ерларга тарқатувчи ҳамдирлар. Шунинг учун кимда-ким, шуҳратим, донгим, элимнинг таърифи, мамлакатимнинг овозаси жаҳонга ёйилсин деса, савдо аҳли билан яқиндан алоқа қилиши, уларни қадрлаши, ёт мамлакатлардан келган мусофир-савдогарларни муносиб кутиши, улар билан ҳамниша яхши муносабатда бўлиши керак. Юсуф савдо аҳли фойда ва зарар масаласида ниҳоятда позик табиатли бўлишини алоҳида таъкидлайди.

Юсуфнинг савдо аҳли ҳақида берган маълумотлари яна шу жиҳатдан характерлики, унинг маълумотларидан ўша даврларда мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқнинг ниҳоятда ривожланганлиги, турли мамлакатлар халқлари орасида иқтисодий ва маданий алоқанинг тараққий этганлиги, туркий халқлар бошқа қўшни халқлар билан яқиндан алоқада бўлганлиги, чет мамлакатлардан қандай нарсалар, буюмлар олганлиги, нималар айрибошлаганлиги, нималар билан савдо-сотиқ қилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил бўлади:

Сатигчи йўқ эрса ажун кезгучи,
Қачан кизгай эрди қара киш ичи.

Хитай арқиши кесса арқиш туғи,
Қаюн келгай эрди туман ту ағи.

Сатигчи юримади эрса кезиб,
Кўзун ким кўрар эрди юнжу тизиб.

Мазмуни:

Йўқ эса жаҳон кезгучи савдогар,
Қора сувсари мўйнани ким кияр.

Йўқ эса бу Чин савдо аҳли агар,
Бу хил-хил ипак, шоҳи қайдан келар.

Агар юрмаса савдо аҳли кезиб,
Кўрарди кўзила ким инжу тизиб.

Игдишчилар (чорвадорлар) ҳақида

Чорвадорлар турли ҳайвонларни боқиш билан банд кишилар, улар ишонувчи, соддадил ва тўғри бўладилар. Уларнинг бисот-давлати ва ер-мулки, боғи-роғлари бўлмайди, ҳеч кимга оғирликлари тушмайди. Егулик, кийгулик, мингулик, шунингдек ишчи ахта отлар, айғир ва байталлар билан таъминловчилар шулардирлар. Булардаи ташқари қимиз, сут, юнг, ёғ, сузма, қурут ёки наMAT, кигиз, турли тўқима матолар шулардан чиқади, булар ниҳоятда манфаат келтирувчи кишилардирлар: Шунинг учун ҳам улар билан яқиндан алоқада бўлиш ва яхши муомала қилиш керак.

Юсуф чорвадорлар ҳаёт учун зарур бўлган асосий озуқа ва буюмлардан талайгина қисмини ишлаб чиқарувчи куч эканликларини алоҳида таъкидлар ва улар етиштириб берадиган нарсаларни санар экан, бу билан у ўша давр ҳаётида чорвачилик хўжалиги мамлакатининг иқтисодий ҳаётида етакчи ўринлардан бирини эгаллаганлигига ишора қилади. Демак, чорвачиликдан олинадиган маҳсулот деҳқончилик, ҳунармандчилик маҳсулотлари билан бир қаторда мамлакат экономикасининг асосини ташкил қилган, чорвадорлар эса асосий ишлаб чиқарувчи кучлардан бири ҳисобланган.

Егу, кизгу, мингу ат, адғир, сулуг,
Булардин чиқар ҳам юдургу кулуг.

Қимиз, сут я юнг, яғ, я юғрут, қурут,
Ядим я кидиз ҳам азар эвка тут.

Асиғлиг кишилар бўлур бу қуту,
Буларниг ема эзгу тут эй буту.

Мазмуни:

Ейимли, кийимли, минишли улов,
Булардан чиқади ҳам ички улов.

Қимиз, сут, юнгу ёғ, қурут ва қатиқ,
НаMAT ва кигиз ҳам тўқима тутиқ.

Булар манфаатли кишилар турур,
Буларни жуда яхши тут, эй унур.

Юсуф чорвадорлар билан муомала-муносабат йўл-йўриқларини баён қилар экан, ҳукмрон синфларни жуда эҳтиёт бўлишга ундайди, уларнинг барча талабларига одиллик билан жавоб беришга, нима талаб қилсалар беришга, иқтисодий таъминлашга ундайди. Улар рози қилингандагина осойишта ҳаётни таъминлаш мумкинлигини алоҳида таъкидлайди. Бундан кўринадики, чорвадорларнинг осойишта ҳаёти мамлакат осойишталиги учун катта аҳамиятга эга бўлган, уларнинг нотинчлиги мамлакат учун жиддий хавф туғдирган. Демак, чорвадорлар табақаси мамлакат ҳаётида жиддий роль ўйнаган.

Юсуфнинг таърифича, чорвадорлар содда, тўғри, ҳийла ва найрангни билмайдиган тоифадир. Улар тўғрилиқни яхши кўрадилар. Улардан қонун, низом, тартиб-қоидалар ёки илм, таълим талабини қилмаслик керак. Чунки улар бундай нарсалардан холи, узоқ бўладилар. Уларнинг йўл-йўриқлари, хатти-ҳаракатлари тартиб-қоидага сиғмайди, эркин ва кенгроқ бўлади. Шунинг учун улар билан муомалада ўзни тутиш керак. Ҳеч қандай низом ва қоидага риоя қилмайдиган бу тоифанинг хулқи тубан, ўзи жоҳил, қайсар ва нодон, эътибор ва илтифотсиз бўлади, юз-хотира қилишни билмайди:

Буларда тилама тўру я билиг,
Йўруқлари кенгру бўлур, эй силиг.

Буларқа қатилса ўзунгни тутун,
Тўрусуз, тўқусуз бўлурлар ўтун.

Тилин эзгу сўзла, эшимсинмагил,
Басинган бўлурлар билигсиз чигил.

Мазмун:

Улардан талаб қилма илму низом,
Йўриқлари эркин бўлади мудом.

Уларга қўшилсанг ўзинг тут чунон,
Низом, қондасиз бўлурлар тубан.

Тилингда ширин сўзла, дўст тутмагил, Бўлар илтифотсиз, билимсиз чигил.

Юсуфнинг маълумотидан чорвадорлар тоифасига мансуб кишилар чигил қабиласидан бўлганлиги англашилади. Демак, чигил қабиласи ўша даврда асосан чорвачилик билан шуғулланган ва кенг территорияни эгаллаган кўчманчи қабилалардан эканлиги ва бу қабила мамлакат ҳаётида жиддий роль ўйнаганлиги маълум бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётда муайян мавқени ишғол қилган чорвадорлар табақасининг мамлакат ҳаётидаги жиддий ўрнини эътироф қилган Юсуфнинг уларга бўлган умумий муносабати салбий характерга эга. Юсуф уларни низом ва қондасизликда, эътиборсиз ва илтифотсизликда, жоҳиллик ва нодонликда, хатти-ҳаракатини, йўриқларини чексиз-чегарасизликда айблайди. Улардан манфаат олиш учунгина тилда ширин сўзлашни, адолат кўрсатишни, талабларини қондиришни, лекин зинҳор уларни дўст ҳисобламасликни тарғиб қилади. Бу ҳол эса аҳоли ўрнашган, ўтроқ халқ марказлашган йирик шаҳар ва қишлоқларда маданий ҳаёт кечираётган омма орасидаги зодагонларнинг, ҳукмрон синф вакиллари, аристократиянинг кўчманчи-чорвадор оммага бўлган муносабатининг ифодаланиши, амалда кўриниши эди. Зотан, Юсуф ўз замонаси феодал синфининг ва феодал синфи идеологиясининг йирик вакили сифатида майдонга чиққан эди. Унинг кўчманчи-чорвадор ҳаётига нисбатан ўтроқ-маданий ҳаётга бўлган мойиллиги устун эди.

Узлар (ҳунарманд ва косиблар) ҳақида

Ўрта аср шароитида мамлакат ҳаётида ҳунармандчилик ва косибчилик ҳийла аҳамиятга эга бўлган. Мамлакатнинг ички ҳаётида ҳам, бошқа мамлакатлар ва халқлар билан муомала-муносабатда ҳам ҳунармандчилик ва косибчилик товарлари ўзаро айирбошлаш ва савдо-сотиқнинг асосини ташкил қилган. Давлатнинг қўл ҳунари буюмларидан оладиган даромади хазина бойлигининг жиддий қисмини ташкил қилган. Шунинг учун ҳам Юсуф ўз асарида ҳунармандчилик ва ҳунар-

мандлар, косибчилик ва косибларга алоҳида лавҳа очган ва булар ҳақида батафсил фикр юритган. Юсуфнинг таъкидлашинча, ҳунарманд ва косиблар жуда керакли кишилардир, уларни ниҳоятда яқин тутиш лозим, чунки улар истаган маҳалда одамнинг кунига ярайди, манфаат келтиради.

Темирчилар, этикдўз-косиблар, дурадгорлар, сувоқчи-бўёқчилар, наққош-меъморлар, ўқсоз ва ёйсозлар ва шунга ўхшаш беҳисоб ҳунармандлар дунёда инсон ақлини ҳайратга соладиган турли буюмларни бунёд қиладилар. Улар билан яхши муносабатда бўлиш, ҳар бирининг ҳақини ўз вақтида ўташ орқали рози қилиш ва шу туфайлигина осойишта ва хотиржам яшаш шарт. Демак, юрт тинчлиги, мамлакат осойишталиги, давлат бойлиги, халқ фаровонлиги, хоқон шўхрати кўп жиҳатлардан ҳунарманд ва косиблар табақаси ва уларнинг кайфиятларига ҳамда фаолиятларига боғлиқ бўлган. Юсуфнинг маълумотларидан, бир томондан, ўша даврларда ҳунармандчилик ва косибчилик қай даражада ривожланганлиги, ижтимоий, сиёсий ва моддий-маданий ҳаётда ҳунарманд ва косиблар табақаларининг тутган ўрни ҳақида етарли тасаввур пайдо бўлса, иккинчи томондан, косиб ва ҳунармандлар табақасининг ҳаёт шароитлари ва даражалари ҳақида ҳам муайян хулоса чиқариш мумкин бўлади. Ҳунарманд ва косибларни ҳунар ва касб билан шуғулланишга мажбур қилган нарса яшаш учун зарур бўлган ризқ топиш, деб рўй-рост айтади Юсуф:

Тақи бир қутуси—бу узлар турур,
Тирилгу тилаб ўзка узлуқ қилур.

Кераклиг кишилар яма бу санга,
Яқин тут буларни, тўсулғай тўнга.

Темурчи, этукчи яна қирмачи,
Я сирчи, бедизчи, я ўқчи, ячи.

Бу дуня этиги булардин турур.
Ажунда танг ишлар булардин турур.

Телим бар бу янглиғ, саса сўз узар,
Ўзунг сан уқа бер, ўзум сўз узар.

Буларнинг била ма қатил ҳам қарил,
Сефиндур улариг, сефинчин тирил.

Ишинг қилсалар тарк терин тегру бер,
Етургил, ичургил, ишинг кенгру бер.

Мазмуни:

Яна бир тоифа — ҳунарманд-косиб,
Ҳунар-касб қилур излашиб ризқ-насиб.

Керакли кишилар булар ҳам сенга,
Уларни яқин тут, ярагай кунга.

Темирчи, этикчи-косиб, дурадгор,
Сувоқчи, бўёқчи, ўқ-ёйчи, меъмор.

Оламнинг безағи шуларда бўлар,
Ажиб барча ишлар шулардан келар.

Бу янглиғ кишилар саналса талай,
Сен ўзинг тушун, мен сўзим бас қилай.

Буларга алоқа юрит қориша,
Севинтир уларин, севинчда яша,

Ишинг қилсалар ҳақларин тийма, бер,
Едиргин, ичиргин, ишингин битир.

Чиғайлар (йўқсил-камбағаллар, қашшоқлар) ҳақида

Йўқсил-камбағаллар тоифаси ҳақида фикр юритар экан, Юсуф уларнинг барча нарсадан маҳрум қилинган, хонавайрон бўлганлигига ишора қилувчи маълумотлар беради. Дарҳақиқат, ўрта асрлар феодализм шароитида, эксплуатация авж олган, зўравонлик кучайган, ғолиб синф мағлуб синф устидан зулм юритган, бор-йўғини тортиб олган, ақл бовар қилмас даражадаги турли хил солиқларнинг кўплиги оқибатида меҳнаткаш халқ мислсиз қашшоқлашган, феодал ўзаро урушлар авж олган бир шароитда барча нарсадан, ҳам ер-мулкдан, ҳам мол-бисотдан, ҳам ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум бўлиб қолган қашшоқ-йўқсиллар орасида, ҳатто ўз

синфига ҳам маъсуб бўлмаётган қолганларни, дарбадарликда, шаҳардан-шаҳарга оқиб кун кечирадиганлари ҳам кўпчилиكنи ташкил қилар эди.

Юсуф хоқонни чиғайлар билан муомала-муносабат қилиш йўл-усуллари билан таништирар экан, уни уларга нисбатан шафқатли бўлишга, едириб-ичиришга, турли инъом-ҳадялар беришга, лекин бунинг эвазига улардан ҳеч нима тамаъ ва талаб қилмасликка ундайди. Уларга қилган яхшиликлар учун мукофотни худо беради, дейди. Чунки йўқсил-камбағаллар барча нарсадан маҳрум бўлиб, хоқонга ҳеч нарсга билан яхшиликни қайтара олмайдилар. Уларнинг яккаю-ягона мукофотлари яхшиликлар учун хоқон ҳақиға эзгу дуо айтишдан иборат:

Буларда басаси чиғайлар турур,
Наинг эзгулик қил, ичур ҳам етур.

Дуачи турурлар санга, эй қадаш,
Эди эзгу наинг бу дуа, эй қадаш.

Улардин тилама таварин янут,
Янути баят берга эзгу қўнут.

Мазмуни:

Булардан бири камбағаллар эрур,
Бериб ҳадя, инъом, ичир ва едир.

Дуочи эрурлар сенга, эй жўра,
Жуда эзгу нарсга дуо, эй жўра.

Улардан талаб қилмагин мол-товар,
Уларчун мукофотни оллоҳ берар.

Юсуф йўқсил-камбағал, бева-бечора, етим-есир, тул, ногирон ва заифларнинг аянчли турмушини кўрар экан, уларнинг аҳволи учун ачинади ва қайғуради. Хоқон ва амалдорларни уларга нисбатан меҳр-шафқатли, инсоф-адолатли бўлишга даъват қилади. Давлат ҳокимияти, эл-юрт осойишталиги ва пайдорлиги халқнинг моддий таъминланганлиги, омманинг кайфиятига боғлиқ эканлигини тушунган Юсуф халқ фаровонлигини таъминлаш чораларини излайди ва бу чораларни ҳоким синф вакилларининг инсоф-адолатида, меҳр-шафқатида кў-

ради ва уларни шунга ундайди. Унинг бу талабларида инсонпарварлик, одамийлик, қадру қиммат, меҳру шафқат, инсоф ва адолат, чин инсонийлик ғоялари, шунингдек зулматга, жаҳолатга, разолатга, инсофсизликка, адолатсизликка, меҳру оқибатсизликка, зулмга қарши кайфият намоён бўлади:

Ҳалал дунё қазган ўзунгни етур,
Тегур ач, ялингқа ҳам ўпрақ бутур.

Будунқа тўсулғил, мунгинга яра,
Қадашқа бағир бер, яқинлиқ ула.

Етим, ўгсузуг кўр я тул, тулсақиг,
Я кўзсуз, я ўлдрум, яма ахсақиг.

Мазмуни:

Ҳалол дунё толғин, ўзингни едир,
Яланг, очга бер, жулдурини битир.

Одамга наф этгин мунгига яра,
Қариндошга дил бер, яқинлик ула.

Етимга, есирга, бева тулга боқ,
Кўру, шолу, оқсоқ, чўлоқ қўлга боқ.

Юсуфнинг турли табақа ва ижтимоий гуруҳ вакиллари, уларнинг асосий касбу корлари, машғулотлари, хатти-ҳаракатлари, ахлоқ, одоблари, хусусиятлари, ижтимоий ҳаётда, жамиятда тутган ўринлари тафсилга алоҳида тўхталиб ўтиши бежиз эмас эди, албатта. У ўз даврининг етук идеологи, сиёсатшуноси, жамиятшуноси, илғор ғоя вакили сифатида бу ижтимоий табақаларнинг жамиятда тутган ўрини, ўйнайдиган ролини жуда яхши англаган, улар бир-бирлари билан мустаҳкам боғлиқлигини, ҳаёт ана шуларнинг бир бутунни ташкил қиладиган ўзаро муносабатлари туфайлигина жорий эканлигини англаб етган эди. Шунинг учун ҳам унинг бутун мақсади жамиятни ташкил қилган барча ижтимоий табақаларнинг ўзаро жипслигини таъминлашга, уларни бир-бирига муайян жиҳатдан боғлиқ қилиб қўйишга, хоқон давлатига нисбатан кайфиятларининг ижобий бўлишини таъминлашга қаратилган эди.

Юсуфнинг зўр бериб ҳоким синф вакиллари ва хо-

қонни уларга писбатан адолатли, инсофли бўлишга, инъом ва ҳадялар бериш, едириб-ичириш, ширин сўзлаш, ҳолларидан хабар олиб туриш йўли билан уларнинг кўнглини овлаш, рози қилишга ундашининг боиси ҳам шунда эди. Шундай қилингандагина жамият аъзоларини муте сақлаш ва давлат ҳокимиятини мустаҳкам тутиб туриш мумкин эди. Шунинг учун ҳам Юсуф ўзининг турли ижтимоий табақалар ҳақидаги фикрларини жамлаб қуйидагича хулоса чиқаради:

Бу ул элда турлуг қатилғу киши,
Санга тушса иш я уларқа иши.

Тўру бер ишинда бағирсақлиқин,
Сангар бўлға барча кишилар яқин,

Узунг булға эkki ажун эзгуси,
Атинг эзгу бўлға, ядилға куси.

Мазмуни:

Шулардир бу эл ичра боғлиқ кишинг,
Сенга иши тушса ё тушса ишинг.

Одил бўл ўташда улар бурч, ҳақин,
Бўлар сенга барча кишилар яқин,

Бўлиб икки олам фузунни ўзинг,
Бўлар отинг эзгу, кетар шуҳратинг.

Илмий-маърифий қарашлари

Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасининг донишманди, турли илмларидан баҳс юритишга қодир олим ва фозил кишиси, илғор фикрли файласуфи эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарида илм-фан, билим-заковат, маърифат тарғиботчиси, ҳомийси сифатида намоён бўлади. Асарда илмга, маърифатга, билим ва заковатга алоҳида боблар бағишланган. Булардан ташқари, Юсуф асарининг сиёсий, ижтимоий, ахлоқий масалаларга, турли табақалар тавсифига ва бошқа қатор мавзуларга бағишланган бобларида илм ва маърифатни, билим ва заковатни, илғор маърифий-илмий қарашларни оғишмай тарғиб қилади, кишиларни тинмай илм олишга, бу

илми амалда татбиқ қилишга ундайди. Дунёдаги жами эзгу ишлар билим туфайли бўлади, билим орқали ҳатто кўкка учиб учун ҳам йўл топилади, дейди Юсуф:

Қамуғ эзгуликлар билиг асғи ул,
Билиг бирла бўлди масал кўкка йўл.

Мазмуни:

Жамн эзгу ишлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур.

Дунёда одам пайдо бўлгандан то ҳозиргача билимли ва заковатлиларгина эзгу ва одил сиёсат юритиб келганлиги, билим ва заковат туфайлигина кишилар орасидаги ярамас ишлар яхшиланганлиги, бузуқликлар, ифлосликлар тузатилганлиги ва покланганлиги ҳақида гапириб, Юсуф ҳукмдорларни илм ва заковатни асос қилиб олган ҳолда давлатни идора қилишга, элни бошқаришга чақиради. Чунки эл ва юртни идора қилишда илм ва заковат қўл келади, ақл, илм ва заковат кўзи билан бошқарилган эл-юрт ҳамиша гуллаб яшнайди. Шунинг учун ҳукмдор илмли ва заковатли бўлиши керак. Шундагина у тугал ва етук киши бўла олади. Давлатни қурол кучи билан идора қилиш, эл-юртни куч билан босиб туриш ва бошқариш ақл ва заковатдан кейинги иккинчи даражали тадбир ва чора эканлиги алоҳида қайд қилинади:

Укуш бирла эслур киши артақи,
Билиг бирла сузлур будун булғақи.

Ажун тутғуқа эр уқуш билса кад,
Будун басғуқа эр билиг билса кад.

Бу экки бирикса бўлур эр тугал,
Тугал эр ажунуғ тамам ер тугал.

Бу экки этумаса қўдғил билиг,
Қиличқа тегурғил сан ўтру элиг.

Мазмуни:

Заковатла лойқа бўлади тиниқ,
Билимла сузилади кир, булғониқ.

Олам тутгучи эр зако бўлса хўб,
Элин бошлагувчи доно бўлса хўб

Шу иккиси бирла бўлар эр етук,
Етук эр жаҳонгир бўлади тетик.

Бу иккисила эвламасанг йўлинг,
Ушанда қиличга узатгин қўлинг.

Илм-маърифатнинг, билим ва заковатнинг аҳамиятини, қадр-қимматини эъозлаган Юсуф олимлар ҳақида алоҳида ажойиб фикрлар баён қилади, уларни ажойиб сўзлар билан мадҳ қилади, эзгу хислат ва фазилатларини таърифлайди. Олимларнинг илмлари халққа машъал каби ёруғлиқ сочади, улар яхши ва ёмонни фарқлаб, тўғри йўл кўрсатадилар. Юсуф ҳукмдорларни олимларни қадрлашга, ўзларига яқин тутишга, улар илмидан фойдаланишга, улардан ўрганишга даъват этади:

Тақи бир қуту билга, олимлар ул,
Улар илми халққа ярутгачи йўл.

Улариг қатығ сев, ағирла сўзин,
Билигларин ўгран ўгуш я азин.

Ўса илми ўгран, билiglари бил,
Нангин эзгулук қил, кўдаз бекру тил.

Айит, илми ишлат, тилин сўнгдама,
Я қилқин, қилинчин яфуз теб тема.

Мазмуни:

Яна бир тоифа олимлар бўлар,
Улар илми халқнинг йўлин ёритар.

Уларни жуда сев, қадрла сўзин,
Билимларин ўрган кўпин ҳам озин.

Улар илмин ўрган, билимин бил,
Бериб ҳадялар ҳеч дағал қилма тил.

Илмларин ишлат ва ғийбатлама,
Феълу атворин ҳеч ярамас дема.

Юсуф илм аҳлини жуда қадрлайди, уларни юқори баҳолайди, ҳамма даврларда ва ҳар ерда, уларнинг ўрни тўрда бўлишини, яхши жой ҳамиша уларники эканлигини қайд қилади. Илмсиз кишиларни жоҳил ва йилқи қаторида санайди, уларга таҳқир билан қаралишини, беҳуда бўлишларини таъкидлайди. Тасодифан яхши амал ва мансаб ўринларини эгаллаб олган жоҳил ва билимсизларни қоралайди. Уларнинг тўрдан эгаллаган ўринлари ҳам пойга саналади, дейди Юсуф:

Қаю ўдта эрса бу кундан бурун,
Билиглигга тегди бедукрак ўрун.

Билигсиз киши бир емишсиз йиғач,
Емишсиз йиғачиғ неку қилсу ач.

Билигсизга тўрда ўрун бўлса, кўр,
Бу тўр илка санди, илик бўлди тўр.

Мазмуни:

Не маврудда бўлса бу кундан бурун,
Билимлига теккан буюкроқ ўрин.

Билимсиз киши бир мевасиз ёғоч,
Мевасиз ёғочни нима қилсин оч.

Билимсизга тўрда ўрин бўлса, кўр,
Бу тўр пойгага тенг, бўлар пойга тўр

Юсуф дунё ишларининг барчасидан огоҳ бўлишга, бунинг учун билим ва заковат эгаси бўлишга чақиради. Билим ва заковат тенги йўқ улуғ ва қадрли нарса эканини, киши шулар туфайли рафлатдан уйғонишини, барча орзу-тилақларига, улуғликка эришишини, рўшнолик топиб, дунё ишларидан хабардор бўлишини уқтиради, билимсиз киши мисоли бир хаста дейди ва уни ўз дардини даволашга, яъни билим ва заковат ўрганишга ундайди:

Уқуш ул юлатег қарангқу туни,
Билиг ул яруқлуғ, ярутти сани.

Уқушқа турур бу агирлик, этик,
Уқушсиз киши бир авучча еник.

Билигни бедуг бил, уқушни улуг,
Бу икки бедутур удурмиш қулуғ.

Уқушлуғ уқар ул, билиглик билир,
Билигли, уқуғли тилакка тегир.

Билигсиз киши барча иглик болур,
Игиг эмламаса киши тарк ўлур.

Юри эй билигсиз, игигни ўта,
Билигсиз ўтун сан, э билга қута.

Уқуш қайда бўлса улуғлуқ бўлур,
Билиг кимда бўлса бедуглук алур.

Билигсиз қарағу турур белгулуг,
Юри эй билигсиз, билиг ал улуг.

Қамуғ эзгулуклар билиг асғи ул,
Билиг бирла бўлди масал кўкка йўл.

Мазмуни:

Уқувдир чирогдек қоронғи тунни,
Билимдир ёруғлик, ёритгай сени.

Уқув қадру-қиммат учундир кафил,
Уқувсиз киши бир ҳовучча енгил.

Билимни буюк бил, уқувни чуқур,
Бу иккиси бирла гофил уйғонур.

Уқувли уқар ҳам билимли билар,
Билимли, уқувли тилакка етар.

Билимли киши барча дардли бўлар,
Бу дардга даво қилмаса, у ўлар.

Кел эй нодон, изла бу дардга даво,
Билимсиз тубандир, қадрли—доно.

Уқув қайда бўлса, улуғлик бўлар,
Билим кимда бўлса, буюклик олар.

Билимсиз кишилар бўлар кўр мисол,
Билимсиз, билимдан келиб ҳисса ол.

Ҳама хайрли ишлар билим нафидур,
Билим ҳатто осмон сари йўл очур.

Лекин билим ва заковат қадрини ҳамма ҳам била-
вермайди. Зар қадрини заргар билгани каби, билим ва
заковат қадрини ҳам доно, закорларгина билади. Жо-
ҳил, телбалар бу хислатлардан маҳрумдир:

Билиг қадрини ҳам билиглик билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар-ўқ билир.

Билиглик билир ул билигининг ати,
Билигсиз на билга билиг қийматин.

Уқуш қадрини ҳам уқушлуғ билир,
Билиг сатса билга билиглик алир.

Неку билга телва билиг қадрини,
Билиг қайда бўлса билиглик билир.

Мазмуни:

Билим қадрини ҳам билимли билар,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳаргар билар.

Билимли билади билимнинг отин,
Билимсиз не билгай билим қийматин.

Уқув қадрини ҳам уқувли билар,
Билим сотса доно, билимли олар.

Нечук телба билсин билим қадрини,
Билим қайда бўлса билимли билар.

Билим ва заковатнинг қадрини улуғлаган Юсуф бар-
ча янглиш ва хатолар билимсизлик, нодонлик, жаҳолат
туфайли содир бўлишни қайта-қайта таъкидлар экан,
ўз замонасида жаҳолат ва зулматнинг кучлилигидан зор-
ланади, илм ва маърифатнинг чекланганлигидан шико-
ят қилади, доно, билимли, заковатлиларнинг камлиги-
дан, аксинча, нодон ва жоҳилларнинг кўплигидан аф-
сусланади. У зулмат ва жаҳолатнинг илм-маърифатга
тўсқинлик қилишини, жоҳил ва зolimларнинг маъри-
фатпарварларга нисбатан адоватини таассуф билан

қайд қилади ҳамда ўзи маърифат позициясида туриб, жоҳил ва нодонларга, жаҳолат ва зулматга қарши аччиқ ва фoш қилувчи мулоҳазаларини рўй-рост баён қилади:

Билиглиг эзи аз, билигсиз ўгуш,
Уқушсуз ўгуш бил, уқушлуғ кўшуш.

Билигсиз билиглигга бўлди яғи,
Билигсиз билиглигга қилди чўғи.

Кишида киши адруқи бар талим,
Бу адруқ билигдин аюр бу тилим.

Билиглигга сўзладим ушбу сўзум,
Билигсиз тилини билумаз ўзум.

Билигсиз била ҳеч сўзум йўқ манинг,
Э билга, ўзум уш тапуғчи санинг.

Мазмуни:

Билимли жуда оз, билимсиз талай,
Жоҳил кўп, фозил оз эрур ҳар қалай.

Билимсиз билимли учун бўлди ёв,
Билимсиз билимлига ёв беаёв.

Кишидан кишининг талай фарқи бор,
Бу фарқнинг асоси билимдан бўлар.

Билимли учун сўзладим мен сўзим,
Билимсиз тилини тушунмас ўзим.

Билимсиз билан ҳеч ишим йўқ менинг,
Бири бег, бири билга, янглуқ баши.

Эл-юртни идора қилувчи, халққа йўл-йўриқ кўрсатувчи аслий кишилар нкки тоифадан иборат: булар ҳайбатли, адолатли, сиёсатдор беглар ва илмли, заковатли, доно олимлар. Учинчисининг эса бўлиши мумкин эмас. Сиёсат туфайли эл-юрт идора қилинса, маърифат туфайли йўл-йўриқлар тузилади:

Эки турлуг ул кўр бу асли киши,
Бири бег, бири билга, янглуқ баши.

Анингда нару барча йилқи сани,
Тиласа муни тут, тиласа ани.

Сан эмди қаю сан манга ай ача,
Экидан бири бўл, учидан қача.

Қилич алди-берди будунуғ тузар,
Қалам алди-берди йўруқ-йўл сузар.

Мазмуни:

Киши асли, билсанг, икки турлидир,
Бири бег, бири доно эл бошлар эр.

Булардан бўлак барчаси мол мисол,
Ё уни, ё буни ўзинг танлаб ол.

Ўзинг қайсисан менга айт очиб,
Иккидан бири бўл, учидан қочиб.

Қилич соҳиби давлату эл тузар,
Қалам соҳиби соз йўриқ-йўл тузар.

Заковат ва билим қоронғуликдаги машъал, зулматдаги зиё каби нарса, у кишини улуғлайди, юксалтиради, киши шулар туфайли қадр-қиммат, ҳурмат-эътибор топади, жаҳоннинг барча сир ва синоатлари билим туфайли очилган, билим ва заковат эгалари барча нарсдан баҳраманд, нодонлар эса бир каф ғубор каби ҳеч нарсага арзимас, бўз ер узра инсон нимаики иш қилган ёки қилмоқчи бўлса, барчасига илм-маърифат туфайли эришган ва эришади. Кичик, аҳамиятсиз, арзимас, деб айрим нарсалар моҳиятини билишга лоқайдлик билан қарамаслик керак, чунки шу арзимас нарса катта-катта ишларга сабабчи бўлиши мумкин. Шунинг учун билим ва заковатнинг кўп ёки ози, катта ва кичиги бўлмайди, арзимас нарсани билиш катта манфаатлар келтиради: :

Уқуш азин азланма, асғи ўгуш,
Билиг азин азланма, эрка кўшуш.

Мазмуни:

Заковат озин оз дема, нафн кўп,
Билимнинг озин оз дема, қадрн кўп.

Билим ва заковат тенги йўқ жавоҳир, шундай бир бойликки, уни ҳеч қандай ўғри эгасидан ўғирлаб ола олмайди, билим ва заковат эгаси эса бу бойликларидан ажралиб қашшоқлашиб қолмайди. Билим ва заковат ўз соҳиби учун шундай бир «кишан»ки, улар туфайли ярамас ва ножўя ишларга қадам қўймайди. Кишанланган от эса доим назоратда бўлади, эгасидан узоққа кетмайди, лозим ва керак ерда юради. Билим ва заковат киши учун муқаддас қасамёд қилган дўст ва меҳрибон қариндош кабидир. Билимсиз ва нодон учун эса ўз қилмишлари ашаддий ёв, бўлак ёвнинг ҳожати ҳам йўқ, ана шу аёвсиз ёвнинг ўзи кифоя, билимли учун унинг билими етарли кийим ва озуқадир, билимсиз учун эса унинг билимсизлиги ёвуз, гаразли ҳамтовоқ, улфатдир:

Билиг байлиқ ул бир чиғай бўлғусуз,
Тегиб ўғри, тевлиг анн алғусуз.

Уқуш ул сангар эзгу андлиғ адаш.
Билиг ул сангар каз бағирсақ қадаш.

Билигсизка билги қилинчи яғи,
Адин бўлмаса таб бу экки чўғи.

Билиглигка билги тугал тўн, аш ул,
Билигсиз қилинчи яфуз қўлдаш ул.

Мазмун:

Билим бойлик, у камбағал қилмағай,
Келиб ўғри, раҳзан уни олмағай.

Заковат сенинг-чун муқаддас жўра,
Билимдир шафоатли дўстинг, қара.

Билимсиз иши, феълидир барча ёв,
Бўлак ёв ҳожатсиз, шу ёв беаёв.

Билимнинг илми — тугал тўн, оши,
Билимсизнинг иши — ёвуз қўлдоши.

Юсуф ҳар жиҳатдан етук, баркамол бўлиш учун ўз давридаги табобат ва юлдузчилик илмидан тортиб барча табиий ва аниқ фанларни чуқур ўрганиш, пухта ўзлаштиришга чақиради.

Юсуф илм ва фаннинг оддий тарғиботчиси эмас эди. У маърифий ташвиқот билан чегараланиб қолмади, балки, аксинча, илм ва маърифатнинг воқеликдаги, инсон ҳаётидаги аҳамиятини чуқур англаб етди ва бошқаларга ҳам тушунтиришга тиришди. У билим ва заковатни эгаллаш билан чекланиб қолмасликка, уларни амалда ишлатишга, татбиқ қилишга, инсон манфаати учун хизмат қилдиришга ундади. Билим ва заковатни эгаллаб, уни кишилар учун хизмат қилдирмасдан, у илмга амал қилмасдан, кишилардан яшириб, сир тутиб юриш мутлақо ярамайди, мумкин ҳам эмас. Чунки, денгиз тубидаги инжунини одам олиб чиқмаса, унинг сой тошидан фарқи йўқ, ер қобиғидаги олтин тош ковлаб олингандагина шоҳлар бошидан ўрин олади. Худди шунингдек, ўрганилиб амал қилинмаган билим ҳам йиллар ўтгани билан зим-зиёликда, рўёбга чиқмасдан бейфойда ётаверади:

Киши кўнгли тубсиз тенгизтек турур,
Билиг юнжу сани тубинда ятур.

Тенгиздин чиқармаса юнжу киши,
Керак юнжу бўлсун, керак сай таши.

Яғиз ер қатиндақи алтин таш ул,
Қали чиқса беглар башинда туш ул.

Билиглиг чиқармаса билгин тилин,
Ярутмаз анинг илми ятса йилин.

Уқушли, билигли эзи эзгу нанг,
Қали булсанг ишлат, учуб кўкка тенг.

Мазмуни:

Киши кўнгли тубсиз денгиздек эрур,
Билим инжу каби тагида ётур.

Денгиздан чиқармаса инжу киши,
Нафи йўқ, у инжу гўё сой тоши.

Ётар нафсиз олтин қора ер қуйи,
Агар чиқса беглар бошида жойи.

Олим илмига қилмаса гар амал,
Зиё сочмагай илми ҳеч бир маҳал.

Билим ва заковат жуда эзгу куч,
Агар топсанг ишлат ва кўкларга уч.

Билим ва заковатли бўлиш илоҳий тақдир эканлигини рўкач қилиб, худо ярлақан асл кишиларгина билимли бўла оладилар, билим ва заковат худонинг ато ва инъоми, деб кенг халқ оммасига илми ман қилувчи, уларни шу усул билан зулмат ва жаҳолатда тутмоқчи бўлган реакцион кучларнинг хурофий таълимотларига қарши чиқиб, Юсуф билим ва заковат илоҳий эмас, уни ҳамма ўрганеди, туғма доно бўлмайди, киши кўриб, кузатиб ўрганеди, деган мутараққий фикрни илгари суради:

Билигсиз туғар ул, тўру ўгранур,
Билиг билса ўтру қамуғқа унур.

Анадин туғуғли билигсиз туғар,
Билу, ўграну ўтру тўрка ағар.

Қичиг ўғланиғ кўр уқушқа улам,
Яши етмагинча юритмас қалам.

Туға билга туғмаз, киши ўгранур,
Бу сўз сўзламаз тил тўру сўзлаюр.

Киши ўганиб ўтру билга бўлур,
Билиг билса ўтру қамуғ иш унур.

Мазмуни:

Билимсиз туғилар ва сўнг ўрганар,
Билим билса, сўнгра жами иш унар.

Онадан туғилган билимсиз бўлар,
Билиб, ўганиб сўнгра тўрга чиқар.

Қичик болани кўр, билимга тамом,
Ёши етмагунча юритмас қалам.

Туға доно бўлмас, киши ўрганар,
Бурун сўзламас тилда сўз сўзланар.

Киши ўрганиб сўнгра доно бўлар,
Билимга етишгач жами иш унар.

Юсуфнинг билим ва заковат ҳақидаги материалистик қараши яна шу нарсада равшан акс этадики, у билим ва заковат вояга етган, тафаккури шаклланган кишининг бош мия фаолияти эканлигини алоҳида таъкидлайди ва бу билан билим ҳамда заковат бобидаги диний-хурофий таълимотга қарши зарба беради, бу қарашнинг реакцион моҳиятини рўй-рост фош қилади:

Уқуш ўрни устун мангада турур,
Ағир нанг учун ўрни башда эрур.

Мазмуни:

Заковат жойи бош мияда турур,
Асл нарса-чун ўрни бошда эрур.

Юсуф инсон ҳаётида содир бўладиган барча ярамас ишлар билимсизлик, жоҳиллик, нодонлик оқибати эканини, аксинча, жамийки эзгу ишлар донолик, заколик туфайли юз беришини алоҳида таъкидлар экан, у кишиларни тинмай билим олишга, қанча билмасинлар яна ва яна билишга, ғафлатда қолмасдан, бир кунни ҳам беҳуда ўтказмасдан илм сари интилишга ундайди:

Қачиғлиғ етар ул, учуғлуғ тутар,
Синиқуғ ясар ул, бузуқуғ етар.

Билиг бирла ечлур қамуғ терс тугун,
Билиг бил, уқуш уқ, тирилгил ўгун.

Билиг ишка тутғил, тақи бил кун,
Тақи ўгрana тур, ўсанма букун.

Мазмуни:

Қочарга етар у, учарни тутар,
Синиқни ясар у, бузуқни бутар.

Билимла ечилур жами берк тугун,
Билимга ва заковатга интил кунун.

Билимга амал қил, неча билмагин,
Яна ўрганавер, ғанимат бу кун.

Ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган ўтмишда бойлик ва давлат айрим кишилар қўлида бўлганлигидан меҳнаткаш халқ оммасининг тақдири аянчли эканлигини, бой ва бадавлатлар, гарчи улар жоҳил ва нодон бўлсалар ҳам, инон ва ихтиёрни ўз қўлларига олиб олганларини, барча ишлар ўшалар хоҳиши билан бўлганлигини, доно ва олимлар муҳтожликда, қашшоқликда, тиллари қисик ҳолда яшаганликларини таассуф билан шундай тасвирлайди:

Кимунг бўлса давлат узади элиг,
Қамуғ татруси ўнг, сўзи ўг, билиг.

Ажун фалясуфи нанги бўлмаса,
Неча тилдам эрса кишалди тилиг.

Мазмуни:

Агар бой ким эрса тилидир узун,
Жами терс иши ўнг, юритар сўзин.

Жаҳон файласуфи моли бўлмаса,
Неча доно бўлсин, тияр у ўзин.

Ўз даврининг етук мутафаккири сифатида илм ва маърифатнинг аҳамиятини тарғиб қилган Юсуф илм ва фаннинг барча ютуқларини халқ манфаатига хизмат қилдиришни, кишиларнинг тинмай билим олишини, зулмат ва жаҳолат зим-зиёлигини маърифат-илм нури билан енгилани, илм аҳллларини парвариш қилиш, қадрига етишни тарғиб қилди. У илм ва маърифатнинг барча нарсадан устун эканлигини, дунё ишларининг ва ҳаётнинг бирдан-бир порлоқ ва тўғри йўли илм-маърифат билан ёритилишини куйлар экан, илм ва маърифат ҳомийси сифатида майдонга чиқди.

Ахлоқий-таълимий қарашлари

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек «Қутадғу билиг» панд-насихат, ўғит, таълим-тарбия, ахлоқ ва одоб руҳида ёзилган дидактик асар, ақл ва ҳикмат дарслигидир. Муаллиф ўз асарида давр ўртага ташлаган барча масалаларга, жумладан, ижтимоий муносабат, жамият аъзолари ўртасидаги алоқа, ахлоқ ва одоб нормаларига жавоб беради, ўзининг ахлоқий-тарбиявий қарашларини ҳаётий тажрибаларга асосланган ҳолда баён

қилади. Асарда мазкур масалаларга махсус боблар ажратилган. Ундан ташқари, бу масалалар бутун асар руҳига сингдирилган бўлиб, барча баҳслар асносида ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия масалалари ҳам муҳокама қилинади. Юсуф оддий авомдан тортиб энг олий мансабдор — элиг хонлар, хоқонлар оралиғидаги барча табақа ва тоифалар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ўзаро муносабат, муомала, ахлоқ нормалари қандай бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритади. Асарда таълим-тарбия, одоб-ахлоқ масалаларига оид ҳеч бир нарса Юсуфнинг назаридан четда қолмаган. У одамгарчилик, чин инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилиқ, софлик, меҳр-муҳаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, ишонч, садоқат, хушфёъллик, хушмуомалалиқ, ширинсўзлиқ, мулойимлик, саховат, очиқ қўллик, мардлик, баланд-ҳимматлик, мулозаматлиқ, тавозе, такаллуф, ҳурмат-эҳтиром, тadbиркорлик, ақл, заковат, ҳалоллик, эзгулик каби хислат ва фазилатларни ғайри инсонийлик, ёлғончилик, эгрилик, ноинсофлик, фисқу-фужур, бемеҳрлик, бевафолик, жафо, бешафқатлик, мурувватсизлик, инсофсизлик, адолатсизлик, зулм, ишончсизлик, садоқатсизлик, бадфёъллик, дағаллик, қўрслик, қўполлик, бахиллик, саховатсизлик, номардлик, ҳимматсизлик, бемулозаматлик, тавозесизлик, бетакаллуфлик, ҳурматсизлик, эҳтиромсизлик, нодонлик, жоҳиллик, ҳаромлик, ёмонлик каби салбий хусусиятлар билан муқояса қилади ва шу яхши хислат, фазилатлардан келиб чиқадиган эзгу ишларни, салбий хусусиятлар туйфайли содир бўладиган оқибатларни ҳаётий мисоллар, ишончли далиллар билан исботлайди.

Асарда юқорида саналган яхши хислат ва фазилатлар умумлашган ҳолда эзгулик номи билан, салбий хусусиятлар эса эсизлик (ёмонлик) номи билан аталади ва муаллифнинг бу борадаги қарашлари ранг-баранг ҳаётий манзараларга боғланган ҳолда талқин қилинади. Юсуфнинг бой ҳаётий тажрибаси, ўз даври ижтимоий ҳаёти манзаралари соҳасидаги чуқур мушоҳадалари, ўз давригача бўлган ўтмиш ҳаёт, кечмиш замон ҳақидаги чуқур билимлари, илм ва фаннинг барча турларидан етарлича бохабарлиги унинг жонли ва ҳаётий ахлоқий таълимот яратишига имконият берган.

Барча матлуб ишларнинг асосини эзгулик ташкил қилади, киши ўзи ким бўлишидан қатъи назар, қандай

мавқега эга бўлишига қарамасдан, эзгулик деб аталувчи муқаддас нарсага амал қилиши, имконияти борича эзгуликка интилиши керак. Барча ҳам, агар у ўзини чин инсон, ҳақиқий одам қаторида санайдиган бўлса, унинг тутган иши, қилиш-қилмиши, гап-сўзи, феъл-атвори, хатти-ҳаракати, ички ва ташқи дунёси, маънавий қиёфаси эзгуликдан иборат бўлмоғи керак. Инсон гўзаллиги, ҳаёт кўрки, маънавий чирой эзгуликдан иборат. Юсуф ўзининг бирдан-бир тўғри ахлоқий таълимотига кишиларни тўла иқрор қилиш, уларда тўла ишонч қолдириш учун ҳаётий далиллар келтиради. Ешлик ва йигитлик абадий эмас, улар ўтиб кетади, тириклик, ҳаёт бир ерда турмайди, у доим ҳаракатда ўтиб боради. Оламда не-не одамлар туғилмади, яшамади, барчаси ўтди. Хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон бўлсин, киши ўсади, яшайди, оламдан ўтади. Лекин улардан ном қолади. Яшаш навбати энди кимга келган бўлса, ўша мумкин қадар эзгулик билан яшаши керак. Тилда икки турли ном юради: бири яхши ном, бири ёмон ном, яхши олқиш олади, ёмон қарғиш олади, яхшидан яхши, ёмондан ёмон ном қолади. Заҳҳок эсиз эди, шунинг учун у қарғалади, Фаридун эзгу эди, шунинг учун олқалади. Эсизлар иши юз тубан кетишдан, инқироздан иборат, аксинча, эзгулар иши юксалиш ва буюкликдан иборат. Эзгу ёки эсизлик бирдан келмайди, кишида бу хусусиятлар аста-секин шаклланади. Шунинг учун киши бошдан пухта бўлиши, вақтни ўтказмаслиги лозим. Чунки сўнгги пушаймондан ҳеч наф бўлмайди:

Тирикликни мун қил, асиф эзгулуг,
Ярин бўлға эзгу егу, кизгулуг.

Керак бег, керак қул я эзгу, эсиз,
Ўзи ўлди эрса ати қалди из.

Қиши эзгу атин, кўр, алқиш булур,
Атиқмиш эсиз ўлса қарғиш булур.

Неча ма синадим эсиз қилғучи,
Кета берди, кунда узулди кучи.

Эсизлик ўт, ул ўт куюрган бўлур,
Йўлинда кечиг йўқ, ўтулган бўлур.

Мазмуни:

Тирикликда қилмоқ керак эзгулик,
Бўлар эзгулик сўнг егу, кийгулик.

Хоҳи қул, хоҳи бег, ё эзгу, эсиз,
Ўзи ўлса, ундан қолар номи из.

Киши эзгу ном бирла олқиш олар,
Таниқли эсиз ўлса қарғиш олар.

Жуда кўп синалган, эсиз қилгучи,
Кетиб кунда тубан, узилган кучи.

Эсизлик бир ўтдир, у ўт куйдиар,
Йўлида кечув йўқки, ўтса бўлар.

Юсуф эзгулик ва эсизликни қиёслаб, бирининг ижобий ва иккинчисининг салбий томонларини бир-бир сарнард экан, кишиларни фақат эзгуликка ундайди, эсизлик деган нарсага зинҳор яқинлашмасликка чақиради:

Элиг айди, эзгу талу нанг турур,
Талу нангни тутши талулар қулур.

Эсиз қилмағил сан, э қилқи тузун,
Бу кун эзгу қилғил қилинчин, сўзун.

Эсиз ишка яқма, санга қилға қўр,
Эсизлик йилан ул, сани тикка, кўр.

Мазмуни:

Элиг айтди: эзгу сара нарсадур,
Сара ишни доим саралар қилур.

Ёмонликни қилма, э хулқи сузук,
Бу кун эзгу иш қил, феълинг қил тузук.

Ёмон ишни қилма, у кони зарар,
Ёмонлик илон бир, сени у чақар.

Юсуф кишиларни фақат эзгулик қилишга ундар экан, у бу билан ўз манфаатини қурбон қилиш эвазига бошқаларга яхшилик келтириш керак, деган фикрни илгари сурмайди. У ўз манфаатини унутмаган ҳолда

бошқаларга манфаатли иш қилиш тарафдори, шунинг учун у кишиларни ўрта-миёна йўл туттишга чақиради. Унинг шу даъватининг ўзи ҳам фақат эзгуликдан иборат, одамийликнинг асосий қойдаси ҳам шу:

Киши яси қулма, ўзунг қилма яс,
Неча эзгулук қил, ҳава, арзу бас.

Қаю ерда эрса йўруқ ўтру тут,
Йўруқ ўтру тутса, санга ўрга қут.

Мазмуни:

Ўзингга ва ўзгага қилма зарар,
Ҳавас, орзуни бос, қилиб эзгулар.

Қаерда эса ҳам йўриқ ишга тут,
Йўриқ ишга тутсанг, келар сенга қут.

Барча одобнинг, ахлоқнинг, эзгуликнинг боши тилдир. Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарида «ардам баши тил» деган халқ мақолини келтирган. Юсуф эса ўз асарида шу мақолни бошқачароқ бир формада ўз асарининг бир бўлимига сарлавҳа қилиб танлаган ва «Тил ардамин асфин, мунларин сўзлаюр» (Тил одоби, унинг фойда ва зарарлари ҳақида гапиради) боби остида тил одоби ҳақидаги ўз қарашларини баён қилган. Тил туфайли киши билими, заковати, ақл-идрокига жило беради, фикрини равшан қилади. Тил ва сўз одамнинг қадр-қимматини оширади, унга қут келтиради. Шунингдек, кишининг қадр-қимматини юз тубан қилади ва бошини ёради. Шунинг учун тилга эрк бермаслик, унга жуда эҳтиёт бўлиш, ярамас сўзни ҳеч чиқармаслик керак. Киши билиб, ўрнида, маврудида сўзласа, у доно саналади, нодоннинг сўзи ўз бошини ёйди. Кўп сўзлашдан ҳеч ким наф кўрмаган. Шунинг учун оз сўзлаш, талай жумбоқларни оз ва ихчам сўзлар билан ечиш лозим; билимнинг оқилона ва доно сўзлари кўр каби жоҳил ва нодонлар учун кўз вазифасини ўтайди. Тилнинг фойда ва зарарлари беҳисобдир. Шундай экан, фақат унинг фойдали томонларини туттиш керак. Киши икки нарса билан ўзини мангу қилади, бири—хушфёллиқ, иккинчиси—яхши сўз. Жамики фаҳмга келган сўзни сўзлайвериш ярамайди, фақат керак сўзнигина сўзлаш керак. Сўз олтин ва кумушдан, ҳар хил бойлик

ва давлатдан ортиқ, бебаҳо, қимматини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган нарсадир. Кумуш ва олтинни муомалага киритилса, у тугайди, сўзни муомалага киритилса, олтин ва кумуш қозонилади. Кишидан кишига қоладиган ўлмас мерос панд, насиҳат, ўғит, сўзлар бўлиб, унга амал қилган одам минг-минг манфаатлар кўради. Оз сўзлаш, лекин кўп тинглаш керак, чунки ҳеч ким кўп сўзлаб олим ва доно бўлмаган, балки, кўп тинглаб ва сўроқлаб доно бўлган. Қизил тил қора бошнинг ёви, шунинг учун бу ёвга ниҳоятда эҳтиёт бўлиш лозим. Киши унга савол ва сўроқ берилмасдан олдин ўз-ўзича сўзлайвермаслиги, лозим ерда сўзлаш, унда ҳам ун улушдан бир улушинигина аввал ўйлаб кейин сўзлаш керак:

Уқушқа, билигқа бу тилмачи тил,
Яруттачи эрни йўриқ тилни бил.

Кишиг тил ағирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар, ярир эр баши.

Сўзунгни кўдазгил башинг бармасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун.

Угуш сўзлама сўз, бирар сўзла аз,
Угуш сўз тугунин бу бир сўзда яз.

Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
Тилингдан чиқарма ярағсиз сўзунг.

Сўзуг барча сўз теб чиқарма тилин,
Кўру, сақну сўзла, керакин билни.

Уқушлуғни кўрдум, у аз сўзлади,
Угуш сўзладим теб ўкунди йилин.

Кумуш қалса, алтун манингда санга,
Ани тутмағил сан бу сўзка тенга.

Кумуш ишка тутса тугар, алқинур,
Сўзум ишка тутса кумуш қазғанур.

Уқуш кўрки сўз ул, бу тил кўрки сўз,
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки кўз.

Қизил тил қилур қисға яшлиғ сани,
Эсанлик тиласа қатиг ба ани.

Қара баш яғиси қизил тил турур,
Неча баш еди бу, тақи ма еюр.

Бу Айтўлди айди сўз ўрни сир ул,
Сўз улги ўн ул, сўзлагуси бир ул.

Билигсиз тили тутчи берклиг керак,
Билиглиг киши тилқа эрклиг керак.

Кишидин кишика қумару сўз ул,
Қумару сўзи тутса асғи юз ул.

Мазмуни:

Заковат, билим таржимони — бу тил,
Ёруғликка элтар кишини у, бил.

Кишин тил улуғлар, топар қут киши,
Кишин тил тубанлар, ёрилар боши.

Сўзинг эҳтиёт қил, бошинг кетмасин,
Тилинг эҳтиёт қил, тишинг синмасин.

Талай сўзлама сўз, бироз сўзла оз,
Талай сир-синоатни оз сўзда ёз,

Омонлик тиласанг агар сен ўзинг,
Тилингдан чиқарма яроғсиз сўзинг.

Жами сўзни сўз деб гапирма йироқ,
Керак сўзни сўзла бўлиб кўз қулоқ.

Зеҳнлини кўрдим, у оз сўзлади,
Талай сўзладим деб ўкинди, бироқ.

Сенга мендан олтин, кумуш қолса гар,
Уни тутма сен сўзга тенг, алҳазар.

Кумуш ишга солсанг тугар, олқинар,
Сўзим ишга солсанг кумуш келтирар.

Зехн кўрки сўздир, бу тил кўрки сўз,
Киши кўрки юздир, бу юз кўрки кўз.

Қизил тил қилар қисқа ёшли сени,
Омонлик тиласанг авайла уни.

Қора бош ёви бу қизил тил эрур,
Талай бош еган у, яна ҳам еюр.

Бу Айтўлди айтди: бу сўз ўрни сир,
Тийиб ўн улушин, фақат сўзла бир.

Билимсизга афзал сўзин кезламоқ,
Билимли киши эркидир сўзламоқ.

Кишидан кишига насиҳат — бу сўз,
Насиҳатни тутса нафи мингу юз.

Кишилар ўртасидаги ўзаро муомала-муносабат, жамият аъзолари ўртасидаги алоқанинг энг асосий омилларидан бири, зарурий шарт ҳисобланган ўзаро ҳурмат, эҳтиромнинг элементар кўринишидан тортиб энг олий формасигача бўлган барча масалалар мажмуи «Қутадғу билиг» асарининг асосий мавзуларидан бирини ташкил қилади. Улуғларнинг кичикларга, кичикларнинг улуғларга, амалдор, мансабдорларнинг ўз қўл остидаги кишиларга, бу кишиларнинг ўз хўжалари, соҳибларига, турли ижтимоий гуруҳларнинг, табақаларнинг бир-бирларига, фарзандларнинг ўз ота-оналарига, ота-оналарнинг ўз фарзандлари ва қарамоғидаги бошқаларга нисбатан бўладиган ҳурмат масалалари Юсуфнинг диққат марказида туради. Оила ва жамият ҳаётида, давлат ишларида ўзаро ҳурмат ва эҳтиром асосий фактор эканлигини оғишмай тарғиб қилар экан, Юсуф бу масаланинг энг нозик томонларини ҳаётий ва энг жонли мисолларга асосланган ҳолда талқин қилади ҳамда кишиларни ўзаро ҳурмат-эҳтиромли бўлишга даъват этади.

Ҳурмат ва эҳтиром шундай бир нарсаки, унга бирдан эришиб бўлмайди, уни аввал бошдан тарбиялаш, фарзанд туғилар экан, ёшлигидан бошлаб бериладиган тарбияни тўғри йўлга қўйиш, ахлоқ ва одобнинг барча қоидаларига оғишмай амал қилиш керак бўлади. Ана

шундай қилингандагина фарзандларнинг ота-оналарга, бўлажак жамият аъзоларининг бир-бирларига нисбатан бўладиган ҳурмат-эҳтиромига эришилади, одоб, ахлоқ, таълим, тарбия ишлари тўғри ҳал қилинади, кузатилган мақсадга эришилади.

Фарзандларнинг одоби, ахлоқи, таълими рисоладаги каби гўзал ва яхши бўлиши учун ўғил-қиз туғилиши биланоқ уларнинг бошқа ерда эмас, фақат ўз уйида тарбия олишини таъминлаш зарур. Мураббий энг яхши ва соф одамдан бўлиши керак. Шундагина ўғил-қиз соғлом, ота-она фориғ бўлади. Ўғил-қизга ёшлиқдан бошлаб таълим ва одоб ўргатиш, жамиики хислат, фазилат, ҳунарларни аста-секин парваришлаб бориш керак.

Фарзандни доим тергаб туриш, бўш қўйиб юбормаслик керак, бўш қўйиб юборилган фарзанд келажакда беҳуда бир одам бўлиб қолади. Ота-она фарзанд учун яхши меҳнат сингдирса, бу меҳнатлари зое кетмайди. Яхши тарбия кўрган фарзанд ота-онанинг юзини ёруғ қилади. Эрка ва тантиқ ўсган фарзанд ота-онани қон йиғлатади. Кичикликдан бошлаб ота-она фарзандни бўш тутиб, ўз ихтиёрига қўйиб қўйса, у албатта ярамас бўлиб улғаяди. Бунда эса айбдор фарзанд эмас, балки ота-онадир. Ўғил-қиз ярамас, беодоб бўлиб улғайса, бу ярамаслик ва беодобликка ота-она йўл қўйган бўлади, бунда фарзанднинг айби йўқ. Шунинг учун фарзандни бошидан қисиб, тергаб тутиш керак, токи охири оқибатда ота-оналарга фарзандлари устидан кулгувчилар бўлмасин. Оилали, серфарзанд, бола-чақали одамларнинг шунинг учун ҳам тинчи ва ҳаловати бўлмайди, улар доим фарзандлари тўғрисида қайғурадилар:

Ўғил, қиз тўрусасенинг эй тегин,
Эвингда игидгил, игидма ўнгин.

Ўғил, қизқа ўгратгу ардам, билиг,
Бу ардам билад бўлсу қилқи силиг.

Қиса тутса ўғлин, кўр, эзгу бўлур,
Атаси, анаси яринғу бўлур.

Қали қистачи бўлмаса ул ўғул,
Ява бўлди, сан ул ўғулдин тўнгул.

Кимунг ўғлағу бўлса ўғли, қизи,
Ангар йиғлағу бўлди мунглуғ ўзи.

Кичикда ата идса ўғлин ява,
Ўғулдин язуқ йўқ, атадин жафа.

Ўғул, қиз эсиз бўлса қилқи, янги,
Ул эсиз ата қилди андин ўнги.

Қиса тутса ўғлан ата ўграту,
Ўлуғ бўлса севнур ўғул, қиз тею.

Ўғулуғ қиса тут ата бўлғучи,
Санга кулмасуни кедин кулғучи.

Қимунг бўлди эрса ўғул, қиз, киси,
Некутаг келур ул кишининг уси.

Мазмуни:

Насиб бўлса сенга ўғил, қиз кўриш,
Уларни фақат уйда қил парвариш.

Ўғил, қизга ўргат одоб ҳам билим,
Одоб бирла феъл-хулқи бўлсин солим.

Тийиб тутса фарзандни бўлмас дариг,
Ота-она юзи бўлади ёруғ.

Тийиб-тергамасдан гар ўсса ўғил,
Бу фарзанд беҳуда, уз ундан кўнгил.

Гар эрка бўлиб ўсса ўғлинг, қизинг,
Алам бирла йиғлаб ўтарсан ўзинг.

Кичикликда бузса ўғилни ато,
Ўғилда гуноҳ йўқ, отадан жафо.

Ўғил-қиз агар бўлса хулқи нобоб,
Бу ишга ота ҳам, онадир сабаб.

Тийиб тутса ўғлин ота ўргатиб,
Севинтиргай ўғли ўсиб, улғайиб.

Ўғилни тийиб тут ота бўлгучи,
Сенга кулмасин ҳеч кейин кулгучи.

Агар бўлса кимнинг ўғил, қиз, зани,
Нечук уйқуга у юмар кўзини.

Яхши таълим ва тарбиянинг натижаси кишининг хулқида, ахлоқ ва одобида, улуғларга ҳурматида яққол кўринади. Кичикларнинг улуғларга ҳурмати, эҳтироми вожибдир. Чунки ҳар бир нарса, шу жумладан, улуғлик ҳам кичикларга улуғлардан тегади. Шунинг учун улуғлар сўзини албатта қадрлаш, унга амал қилиш, ўзларини эъозлаш керак; улуғлар ҳам ўз навбатида кичикларни ўз даражасига яраша ҳурмат қилишлари шарт:

Кичигка улуғлуқ улуғдин тегир,
Улуғқа тапунса кичиг қут алир.

Улуғлар сўзин тут, юмуш қил, югур.
Улуғ сўзи тутса тилакка тегир.

Улуғла уларни, ағирла сўзин,
Сени эзгу тутға, ярутға юзин.

Улуғуғ ағирла, кўдаз ҳурмати,
Улуғлуқ санга келга, юққа қути.

Мазмуни:

Кичикка улуғлик улуғдан келар,
Улуғ хизматида кичик қут олар.

Улуғлар сўзин тут, ишин қил, бажар,
Улуғ сўзин олган тилакка етар.

Улуғла уларни, қадрла сўзин,
Сени эзгу қилгай, ёритгай юзин.

Улуғни қадрла ва тут ҳурмати,
Улуғлайди сени, юқади қути.

Улуғлик билан мағрурланиб кетиш ярамайди. Ҳар қанча улуғликка эришса ҳам киши ўзини камтар тутуши керак, чунки камтарлик ҳар бир киши учун ярашиқли бўлган энг эзгу хислатлардан саналади. Яхши-

лик қилган кишига жавобан ундан ҳам яхшироқ қилиб жавобини қайтариш керак:

Сани сиз тесалар ани сиз тегил,
Тақи анда яграк янут сўзлагил.

Киши эзгулукка севук жон берур,
Бир эзгу янути ўн эзгу қилур.

Мазмуни:

Сени сиз деганларни сен сизлагин,
Яна ундан афзал жавоб сўзлагин.

Киши эзгуликка ширин жон берар,
Бир эзгуга қайта ўн эзгу қилар.

Кишилар ўртасидаги саломлашиш, салом бериб алик олиш одати ҳурмат ва эҳтиромнинг энг олий намунаси-дир. Шунинг учун бу одатни ҳар бир киши муқаддас тутати. Салом беришнинг асосий мақсади алик олувчига салом берувчининг ундан рози эканлиги, унга омонлик тилаётганлиги каби тушунчани ифодалашдан иборат. Шунинг учун саломни аввал улуғ бериши, аликни эса кичик айтиши керак, дейди Юсуф. Улуғ кичикка салом бериш билан унинг омонлигига кафолат беради, бу билан алик олувчи ўзининг омонлигига, улуғнинг олдида бегуноҳлигига ишонч ҳосил қилади. Шунинг учун улуғ саломидан сўнг кичик алик айтади, яъни улуғга ҳам омонлик тилайди:

Салам ул кишика саламат йўли,
Салам қилди эрса урулди ули.

Салам ул кишика эминлик, аман,
Салам қилса ўтру эмин бўлди жан.

Улуғлар керакким кичигка салам,
Ашундурса ўтру бўлур иш тамам.

Кичиг бўлса эмин улуғ шарридин,
Саламат бўлунса умуб хайридин.

Аман берди эрка салам бергучи,
Саламат бўлунди алик алғучи.

Салам ул саламат киши шарринга,
Саламатлиқ алди янут қилгучи.

Мазмуни:

Саломдир кишига омонликка йўл,
Салом қилса бўлгай бу иш сўнгра ҳал.

Саломдир кишига эминлик, омон,
Салом қилса бўлгай эмин сўнгра жон.

Улуғдан лозимдир кичикка салом,
Улуғнинг саломи билан иш тамом.

Кичик бўлса эмин улуғ шарридан,
Саломатлик олса унинг хайридан.

Омонлик беради салом бергучи,
Саломатлик олар алик олгучи.

Саломдир саломат киши шаррига,
Саломатлик олгай жавоб қилгучи.

Феодал аристократияси, жумладан беглар, ҳожиблар, вазирлар, саройбошилар, элчилар, лашкарбошилар, хонсоларлар, девонбошилар, хазинадорлар, сарко-тиблар ва бошқа қатор амалдорлар ахлоқи ҳақида фикр айтар экан, Юсуф уларнинг ҳар бири қандай хислат ва фазилатларга эга бўлишлари ҳақида чуқур мулоҳазалар юритади, уларнинг юриш-туришлари, феъл-атворлари қандай бўлиши кераклиги ҳақида уларга панд-ўғитлар беради, насиҳатлар қилади. Уларнинг ҳар бири ўз ишининг моҳир устаси бўлиши кераклигини, ўз даврининг барча илм ва фанини яхши билиши шартлигини, сўзга уста бўлишини, сўзнинг ичу-таш маъноларини дарҳол фаҳмлай олиши лозимлигини, ҳиммати баланд, кўзи тўқ, очиқ қўл, ҳушёр, тадбирли, ўзини босган, сабр-матонатли, тетик, ботир, соқ, кўнгли очиқ, садоқатли, чин, ишончли, андишали, қарорли бўлиш кераклигини, тиб, нужум, ҳисоб, ҳандаса, таъбир каби илмлар соҳасида эркин суҳбат юрита олиши, турли китобларни эркин ўқий ва муҳокама қила оладиган, шеърлар ўқий ва ўзи ҳам тўқий оладиган, турли тилларни мукамал ўзлаштирган, шу тилларда гап-

лаша оладиган, турли ёзувларни биладиган ва ёза оладиган, нард, шатранж, чавгон ўйинларига моҳир, мерган овчи бўлиши шартлигини ва шу каби бошқа талай санъат ва ҳунарлардан яқиндан хабардор бўлиши шартлигини бирма-бир санаёди.

Шу билан бир қаторда, Юсуф феодал тузум шароити моҳиятидан келиб чиқадиган нуқсон, иллат ва камчиликларни журъат билан танқид қилди. Маълумки, ўрта аср феодализи шароитида маишат, ишратпарастлик, кек, гина, адоват, низо, хусумат, фисқу фасод, бузуқлик, зино, майпарастлик, кайфу сафога муккасидан кетиш, мутакаббирлик, хиёнат, бойлик ва давлатга маст бўлиб барча эзгуликлардан маҳрум бўлиш, манфаатпарастлик, худбинлик, бошқалар манфаатини қурбон қилиш эвазига бойлик орттириш, омманинг ҳақ-ҳуқуқини оёқ ости қилиш, бева-бечораларнинг иззат-нафсига тегиш, таҳқир, ҳақорат ва тамагирлик каби аристократик синфларга хос ўта кайфиятлар авжига минган эди. Мана шундай бир шароитда Юсуф шу нуқсонларнинг олдини олишга, уларга барҳам беришга ҳаракат қилди ва кишиларни бундай ишлардан тийилишга ундади.

Айшу ишрат, кайфу сафо, маишат, майхўрлик ва фисқу фасод давлат асосига путур етказиш даражасида бўлган ярамас нарса, у кишини тўғри йўлдан оздиради, барча ишни барбод қилади, элни бузади, қашшоқлик ва гадойликка олиб боради, қанчадан қанча лозим ишларни қолдириб, ярамас ишларни келтириб чиқаради, донони нодон, нодонни тубан қилади. Шунинг учун бундай нарсадан зинҳор узоқ туриш, тийилиш керак ва зарур:

Бўр ичмас керак бег, фасад қилмаса,
Бу экки қилиқдин қачар қут баса.

Ўюнқа авинса ажун тутғучи,
Элин бузди, бўлди ўзи қултғучи.

Бўр ичма, айа бўрчи бўғзи қули,
Бўр ичса ачилди чигайлиқ йўли.

Қара бўрчи бўлди, нанги бўлди ел,
Беги бўрчи бўлса, қачан турға эл.

Неча қилғу ишлар бўр ичса қалур,
Неча қилмағу иш эурса келур.

Бўр ичса, ўюнқа авинса беги,
Қачан еткай эл, кун ишинга ўги.

Фасад қайда бўлса қачар қут теза,
Фасад чин юрир тутчи беглик буза.

Қали ичтинг эрса эсуртгу сучиг,
Кўнгул сирри ачти, чиқарди ичиг.

Билиглиг бўр ичса билигсиз бўлур,
Билигсиз бўр ичса бўлур кенч кичиг.

Бўр ичмас керак, кад ўзин тутғучи,
Ўзин тутғучи эр бўлур қут кучи.

Мазмуни:

Керакмас май ичмоқ, фасод айламоқ,
Бу икки қилиқдан қочар қут йироқ.

Маишат жаҳонгирга бермас чирой,
Бузиб элни, ўзин қилади гадой.

Май ичма, э, майхўр ва бўғзин қули,
Май ичсанг очилгай гадойлик йўли.

Авом бўлса майхўр, молин ел олар,
Беги бўлса майхўр, қачон эл қолар.

Талай лозим ишлар май ичгач қолар,
Талай нолойиқ иш май ичгач келар.

Маишатга ботиб, беги ичса май,
Элу юрт ишини фаҳм қилмагай.

Фасод қайда бўлса қочар қут тўзиб,
Фасод беглик ишин юради бузиб.

Агар ичса киши шалақ маст бўлар,
Сири фош бўлар ҳам иши суст бўлар.

Билимли май ичса билимсиз бўлар,
Билимсиз май ичса тубан, паст бўлар.

Май ичмайди асло ўзин тутгучи,
Ўзин тутгучининг бўлар қут, кучи.

Мутакаббирлик, кеккайиш, мағрурланиш, гердайиш тўғри йўлдан оздиради, адаштиради, аксинча камтарлик, камхосталик, ғурурланмаслик каби хислатлар кишини улуғлайди, бахтиёр қилади. Мутакаббирлик, ҳаво қилиш билан киши кўкка уча олмайди, у киши қадрини ерга уради, исиган кўнгилларни совутади, камтарлик кишини юксакларга кўтаради, камтарнинг иши ҳеч бузилмайди. Шунинг учун гердаймаслик, мутакаббирлик қилмаслик, кеккаймаслик лозим, камтар, камхоста, юмшоқ, мулойим, хушсухан, ширинсўз, хушфеъл бўлиш керак:

Қуваз ул кераксиз, на кўнгли улуғ,
Қувазлик азитур кўнилик йўлуғ.

Улуғсуғ, бедуг тутса беглар кўнгул,
Сезигсиз ужузлуқ кўрур, эй ўғул.

Қувазлик била кўкка ағмас киши,
Қали қусқи бўлса бузулмас иши.

Қувазлик асигсиз, кўнгул тумлитур,
Кўнгул қусқи тутса кишиг юқлатур.

Бег алчақ керак, бўлса қусқи кўнгул,
Мунитаг йўқ эрса сан андин тўнгул.

Улуғ бўлдунг эрса кичиг тут кўнгул,
Улуғқа кичиглик ярашур, ўғул.

Мазмуни:

Керакмас қилишлик кибр ҳам ғурур,
Кишини ғурур тўғри йўлдан урур.

Кибрга, ғурурга берилса кўнгил,
Тушар қадринг албат сенинг, эй ўғил.

Кибрла ҳавога учолмас киши,
Киши бўлса камтар, бузилмас иши.

Кераксиз кибр, у кўнгил совутар,
Кўнгил бўлса камтар, киши қут топар.

Мулойим бўлишлик керак, камтарин,
Умид уз киши бўлмаса бундаин.

Улуғ бўлсанг албат кичик тут кўнгил,
Улуғга кичиклик ярашар, ўғил.

Ҳар бир киши химмати баланд ва мурувватли бўлиши кераклигини, алоҳида ҳукмдор ва амалдорларга бу икки хислат ниҳоятда зарурлигини Юсуф алоҳида таъкидлайди. Адолатли сиёсат юритиш, сарой равнақи, эл-юртнинг гуллаб-яшнаши учун ҳиммат ва мурувват сув билан ҳаводек керакки, булар билан киши барча мақсадларига етади, ҳиммати, муруввати йўқ киши ўлик, икки дунё манфаатларидан бебаҳра, дейди Юсуф:

Будун башчи бегка бу ҳиммат керак,
Бу ҳиммат била ҳам мурувват керак.

Бу ҳиммат, мурувват била барса жав,
Бўлур бег тилаки, юрир ўтру ав.

Кимунг ҳиммати бўлмаса ул ўлуғ.
Экигун ажунда бу булмас улуг.

Керак эрка ҳиммат, мурувват янги,
Яфуз, юнчиғ андин йираса ўнги.

Кишиликка ҳиммат, мурувват керак,
Киши қадри ҳиммат, мурувват тенги.

Мазмуни:

Жаҳонгирга албатта ҳиммат керак,
Ва ҳимматига тенг мурувват керак.

Танилса у ҳиммат, мурувват билан,
Тилагини топар ҳаловат билан.

Киши ҳиммати бўлмаса у ўлик,
У дунё, бу дунё эмас баҳралик.

Керак эрга ҳиммат мурувват билан,
Ёвуз, ёв босилади ҳайбат билан.

Қишиликка ҳиммат, мурувват зарур,
Қиши қадри ҳиммат, мурувват билан.

Бурчга муносабат, ҳар бир кишининг бошқалар олдидаги қилиши лозим бўлган вазифасига сидқидиллик билан муносабатда бўлиши, кичикларнинг улуғлар ва улуғларнинг кичиклар олдидаги вазифалари, бир-бирларининг ҳақларини ўташлари ўзаро самимийликка асосланиши ва оғишмай бажарилиши шартлигини Юсуф беглар ва уларнинг қўл остидагилар ўртасидаги муносабат манзараси асосида баён қилади:

Неча бег ҳақи эрса қуллар уза,
Ема қул ҳақи йўқму беглар уза.

Қали бег ҳақи кўрса қуллар туруб,
Керак қул ҳақин кўрса тапғин кўруб.

Мазмуни:

Неча бег ҳақи бўлса қулларида,
Яна қул ҳақи йўқми бегларида.

Агар бег ҳақини ўтаса қули,
Қули ҳақини ҳам ўтасин беги.

Кишининг қадру қимматини, обру-эътиборини туширувчи, давлат асосига, эл-юрт ишига путур етказувчи асосий нарсалардан бири тама, суқлик, очкўзлик, бахиллик, назарпастлик эканлигини алоҳида таъкидлар экан, Юсуф кишиларни бундай ёмон одатлардан тийилишга, кўзи ва кўнгли тўқ, саховатли бўлишга чақирди. Суқлик билан, назарпастлик билан, очкўзлик билан дунё-давлат йиғиб орттирилган бойлик ҳақиқий бойлик эмас, ҳақиқий бойлик кўнгли бойлиги, кўз ва кўнгли тўқлигидан иборат. Кўзи оч, суқ киши ўзига эрксиз бўлади, унинг бу суқлиги тамагир ва пасткаш қилиб қўяди, кимдаким очкўзлик дардига мубтало бўлиб қолса, унга бу дунёнинг тўқлиги, неъматлари ва бойлиги бакор келмайди, унинг кўзини тўйдирар, бой қила олмайди. Бу дард уни тамагир ва тиламчи қилиб қўяди. Бундай йўл билан бойлик орттирган одам бой эмас — кўзи тўқ қашшоқ, кўнгли бой камбағал ундан афзал ҳисобланади:

Кўзи суқ киши ўзка эркисиз бўлур,
Бу суқлар ялавачқа тенгсиз бўлур.

Кўзи тўқ чиғай эрса байқа санур,
Саринса киши барча ишда унур.

Суқ эр умдучи ул, явуз умдучи,
Киши умдучиси ати култғучи.

Чиғай қилса кимни кўзи суқлуқи,
Баютмас ани бу ажун тўқлуқи.

Тугал бай бўлайин теса белгулуг,
Кўнгул байлиқи қил, эй эрсиг кулуг.

Неча ма қул эрса кўзи тўқ бег ул,
Суқ ўз беглигиндин бу қулуқ ег ул.

Қаю бег суқ эрса чиғай ул, чиғай,
Қаю қул кўзи тўқ, бег ул кўнгли бай.

Мазмуни:

Кўзи суқ киши ўзга эркисиз бўлар,
Бу суқ элчиликка яроқсиз бўлар.

Кўзи тўқ гадой бўлса ҳам бой ҳисоб,
Қаноатли топгай ҳар ишда савоб.

Суқ эр тамагирдир, ёмон тамагир,
Унинг барча иши тугал тамадир.

Гадой қилса кимни кўзи суқлиги,
Бойитмас уни бу жаҳон тўқлиги.

Тугал бой бўлайин десанг шубҳасиз,
Кўнгил бойлигин қил, э мард, бўл азиз.

У бегдан қул афзал, эса кўнгил тўқ,
Бу суқ беглиги ҳам шу қулликча йўқ,

Агар бўлса бег суқ, эрур у гадой,
Кўзи тўқ эса қул, у бег кўнгли бой.

Суқлик, очкўзлик ва тамагирлик ёмон оқибатларга олиб келишини, у кишини ришватхўрликка, пора олувчилик каби ярамас одатга мубтало қилишини уқтириб, Юсуф кишиларни зинҳор бундай одатга ўрганмасликка ундайди. Пора олиш, ришватхўрлик бутун ишни бузиб, юборади, кишини маломатга, кулгига қўяди. Шунинг учун одам бундай ишлардан тийилиши, андишали, мулоҳазали бўлиши керак:

Кўзи тўқ киши ишта алмас урунч,
Урунч алса ҳажиб бўлур бег қулунч.

Урунч ул бузуғли ўнгулмиш ишинг,
Урунч ег қилур ул бутурмиш ишинг.

Мазмуни:

Кўзи тўқ киши бўлмагай порахўр,
Пора олса ҳожиб маломатни кўр.

Пора барча ўнганган ишни бузар,
Пора изга тушган юмушни бузар.

Оилавий ҳаётнинг, уйланишнинг барча мураккаб томонларини, турмушнинг тамоми нозик жиҳатларини, унда юз берадиган барча ҳодисани, оилавий турмуш хархашаларини тўла тасаввур қилган Юсуф кишиларни рўзғор қуришда, уйланишда шошмасликка, уйланмасдан олдин яхшилаб ўйланишга даъват қилади. У уйланувчиларга қандай аёлни хотинликка танлаш лозимлиги, номзод топилгач, ҳеч кечиктирмасдан уйланиш зарурлиги, ўғил ва қиз кўргач, уларга қандай тарбия бериши кераклиги, оиладаги заифаларга, ўғил ва қизларга қандай муносабатда бўлишлик, уларга нисбатан бўлган ўз бурч ва вазифаларини қандай ўташлик, булар учун ҳам муайян вақт ажратиш, уларни диққат-эътибордан қолдирмаслик, доим назарда ва назоратда тутиш, хоҳишларини бажо келтириш, истакларини бажариш, талабларини қондириш ва шу каби қатор бошқа масалаларда ҳаётий зарур ва жонли ўғит-насиҳатлар қилади.

Юсуф уйланувчиларни тўрт тоифага бўлади ва шу тўрт тоифанинг тўрт тоифадаги аёлларга уйланишга

рағбат қилишларини айтиб, ҳақиқий оила қурмоқчи бўлганларга буларнинг қайси бирига уйланиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар беради. Бировлар бой аёлга рағбатли бўладилар, улар бойликка қизиқувчилар, бировлар чиройли, гўзал аёлга интиладилар, бировлар уруғ-тариғли, тег-тубли, олийнасаб аёлга мойил бўладилар, улар улуглик номига учадилар, яна бировлар ниҳоятда оқила, ҳисобли, тадбирли аёлларни орзу қиладилар. Булардан энг яхшиси мана шу тўртинчисидир. У яхши оиладан, пок, андишали, диёнатли, саришта, саранжом, ақл-хушли, тадбирли бўлади. Ана шундай аёлга уйланган киши юқорида саналган ҳар тўрт нарсага барабар эришади:

Бир эзгу бай эвлик тилар устикиб,
Тақи бири кўрклуғ тилар кўз тикиб.

Тақи бир уруғлуғ туб асли қулур,
Улуғлуқ атинга қуванур бўлур.

Тақи бири йинчка сақинуқ тилар,
Ани бўлса таркин ангар ўз улар.

Булардан талусин айайин санга,
Қиси алғу эрсанг қулақ тут манга.

Юзи кўрки қулма, қилинч эзгу қул,
Қилинч эзгу бўлса, тугал бўлға ул.

Қали бўлса эзгу сақинуқ тиши,
Ява қилма алғил, эй эзгу киши.

Э йинчка сақинуқ тилағли инал,
Муни булса булдунг бу тўрт нанг тугал.

Тилак байлиқ эрса тера берга нанг,
Баяутға сани ул, қизил бўлға энг.

Сақинуқ тила сан киси, эй бўғу,
Сақинуқ булунса бўлур тўртағу.

Қилинчи кўни эрди кўрки келир,
Тиши кўрки қилқ ул билиғли билир,

Мазмуни:

Биров бой хотин излагай энтикиб,
Биров кўрклисини тилар кўз тикиб.

Биров тегли, тубли, насаблин тилар,
Улуғ оти бирла гурурлар қилар.

Бировлар ақлли аёлни тилар,
Уни топса дарҳол ўзини улар.

Булардан сарасин этайин сенга,
Хотин олмоқ эрсанг қулоқ сол менга.

Гўзал юзга учма, гўзал феълни топ,
Гўзал феълли бўлса, ўша сенга боп,

Агар топсанг эзгу, ақлли аёл,
Эй эзгу киши, фурсат ўтмасдан ол.

Саранжом, ақлли топилса агар,
Шу тўрт нарса унда жамулжам бўлар.

Тилак бўлса бойлик йиғар мол-товар,
Бойитар, ўзингни ёруғ юз қилар.

Э доно, сен иста ақлли аёл,
Шу тўрт нарса унда бўлади тугал,

Гўзал феълли бўлса, ўша қўл келар,
Гўзал феъл — аёл кўрки, билган билар.

Юсуф умрнинг тез ўтиб кетиши, ёшликнинг, йигитликнинг тез фурсатда қариллик билан бадал бўлиши ҳақида гапириб, имкон борича умрни беҳудага ўтказиб юбормаслик, ундан олиниши мумкин бўлган нарсаларни олиб қолишга интилиш, фақат фойдали иш билан шуғулланиш, фурсати келган ишларни ўз вақтидан ўтказмасдан қилиб қолиш, фурсатни бой бериб қўйиб зое кетган умрга афсусланмаслик, умр мавсумларининг ҳар бирида шу мавсумга хос ва тааллуқли тадбирларни оғишмасдан амалга ошириш, бефойда, бўлмағур нарсаларни қилмаслик каби масалаларда қимматли масла-

ҳатлар беради ва «қарилиқда қилма йигитлар иши» деган даъватни ўртага ташлайди.

Умр қонуний равишда ўтиб боради, умрнинг бир мавсуми бўлган йигитлик ҳам албатта тўхтаб турмайди, у ҳам ўтади. Лекин умр мавсумларининг энг гўзали бўлган бу йигитликни беҳудага, зое ўтказмасдан, ундан ҳаттул имкон рационал фойдаланиб қолишга эришиш керак. Йигитлик кучига, давлатга зинҳор маст бўлмаслик керак. Ичимлик ичиб маст бўлган, бир ухлаб турса ўзига келади. Йигитлик кучининг, давлатнинг мастлиги шундайки, бу мастлик уйқусиз кишини ўла-ўлгунча ухлатади, бу мастлик уйқусидан киши уйғона олмайди. Шунинг учун бундай мастликнинг гафлат уйқусига ботмаслик керак:

Йигитлик я байлиқ, бу қут эсруки,
Сучиг эсрукиндан батар, эй беги.

Эурса қали бўрчи бўрни ичиб,
Удиб қўбса удлур усиндан кечиб.

Бу давлат эсурса адин аднумас,
Ўлум тутмагинча удир, уднумас.

Севунчин юругли, эй эзгу йигит,
Сўзумни ява қилма, кўнглун эшит.

Қатиғлан, янгилма кўнилик йўлин,
Йигитлик ява қилма, асгин алин.

Қўшуш тут йигитлик, кечар сенда тарк,
Қачар бу тириклик неча тутса берк.

Санингда бар эркан йигитлик кучи,
Ява қилмай таат, тапуғ қил тучи.

Қўсарман йигитликка, ўкнур ўзум,
Ўкунчум асиғ йўқ, кесарман сўзум.

Мазмуни:

Йигитлик, ё бойлик, ё қут мастлиги,
Шароб мастлигидан ёмон, эй беги.

Ичиб майни маст бўлса майхўр агар,
Бир ухлаб туриб у ўзига келар.

Йигитлик ё давлат агар қилса маст,
Ётар ғафлат ичра то ўлгунча паст.

Севинчла юрувчи, эй эзгу йигит,
Сўзим зое қилма, кўнгилла эшит.

Дадил бўл, адаштирмагин тўғри йўл,
Йигитликни қилма зое, нафин ол,

Йигитликни ардоқла, сендан кетар,
Умрни тутиб бўлмагай, у ўтар.

Ўзингда йигитлик кучи бор маҳал,
Зое қилма, ишларни биткиз тугал.

Йигитликни қўмсаб ўқиндим ўзим,
Ўқинчининг нафи йўқ, тамомдир сўзим.

Соғлом ақл, соғлом фикр, соғлом онг ва заковат, соғлом эзгу хислат-хусусият, соғлом феъл-атвор эгаси бўлиш билан бирга, инсон учун унинг жисмоний камолоти, чиниққанлиги, сиҳат-саломатлиги, соғлом жисмоний қувватга эга бўлиши ҳам ниҳоятда аҳамиятли эканлиги ҳақида Юсуф алоҳида қимматли фикрлар баён қилади. У ўзининг бу борадаги мулоҳазаларини, биринчидан, ўз даври тиббиёт илми эришган ютуқларга асосланган ҳолда баён қилса, иккинчидан, ҳаёт тажрибаларига, кундалик ҳаётдан олинган фаолиятларга суянган ҳолда баён қилади. У киши саломатлиги учун турли дори-дармонлар билан бир қаторда, парҳезга риоя қилиш, ўз ёши ва мизожига мувофиқ равишда овқат турларини танлаш, ёқмайдиган нарсалардан ўзни тийиш каби омиллар ҳам катта аҳамиятга эга эканлиги ҳақида қимматли мулоҳазалар айтади. Юсуф ўз даврининг олам тузилиши ҳақидаги фалсафий таълимоти асосида оламни тўрт элемент (чаҳор унсур)дан — ўт, сув, ҳаво, тупроқ (ёки иссиқ, совуқ, ҳўл, қуруқ)дан иборат эканлигини эътироф қилиб, киши мизожини тўртга бўлади (қизил, сариқ, оқ ва қора). Ёшга ва мавсумга қараб мизожда юз берадиган ўзгаришлар, номувофиқликлар на-

тижасида турли касалликлар келиб чиқади. Шунинг учун ҳар бир киши, у қайси ёшда бўлмасин, ўз мизожини билиши, иссиқлик, совуқлик, ҳўл совуқлик, қуруқ совуқлик каби нарсалардан яхши хабардор бўлиши, булардан қайсиниси ортганда қайсиниси билан даволаш лозимлигини тушуниши керак. Шулар ҳақида тушунчаси бўлмаган одамни одам қаторида санаб бўлмайди, зеро одамни ҳайвондан фарқловчи асосий нарсалардан бири ҳам кишининг ўз мизожини билишидир. Шунинг учун киши ўз мизожини билиб, унга мос ва оз-оз овқатланиши, жисмоний чиниқиши, ўз сихати ва саломатлигини ўзи парвариш қилиши лозим. Юсуфнинг бу борадаги таълимоти мана шулардан иборат:

Кишиман тегучи аба ўғлани,
Исит, тумлуғиғ билгу адра ани.

Таду билгу ашну, ярашиқ еса,
Тадуга ярашмасни қўдғу уса.

Ўзунг табъини ман айайин йўра,
Қизилли, сариғли, ўрунгли, қара.

Киши йилқи бирла адирти бу ул,
Тадуга ярашиқ еса, эй ўғул,

Киши қирқ яшаб ўз таду билмаса,
Тугал йилқи ул бу неча сўзласа.

Кўру барса яқши аюр эмчилар,
Ашиғ аз еса эр эсанин кулар.

Эсанлик тиласа, кўр игсизликин,
Аз атлиғ ўтуғ е, тирил эй тегин.

Бу янглиғ кўдазгил тадунгни кўни,
Эсан бўлға инчин тириглик куни.

Ўгуш еглиларнинг аши йиг бўлур,
Аши йиг киши тутчи иглиғ бўлур.

Бўғуздин кирур иг, бўғузуг кўдаз,
Ашиғ танглаю е, егу, ичгу аз.

Мазмуни:

Ўзини ким инсон боласи деса,
Совуқлик ва иссиқлигин фарқласа,

Мизожга мувофиқни танлаб есин,
Мизожга ярашмасни у ташласин.

Мизожингни айтай сенга мен йўра,
Қизилдир, сариғдир ва оқ ҳам қора.

Одам бирла ҳайвон тугал фарқи бор,
Бу фарқ табъга лойиқ ейишдан бўлар.

Яшаб қирқ ёш одам мизож билмаса,
У ҳайвон эрур, гарчиким сўзласа.

Қара, яхши сўзлар деган эмчилар,
«Ким оз еса овқат, саломат бўлар».

Десанг соғ бўлай, кўрмайин асло дард,
«Оз» отли дору е, омон бўл, э мард.

Шу тарзда мизожингни қил эҳтиёт,
Эсонликда ўтгай тириклик, ҳаёт.

Кўп овқат еганлар оши бад бўлар,
Оши бад кишининг иши дард бўлар.

Томоқдан кирар дард, томоқ тий бироз,
Е танлаб таомни, егин, ичгин оз.

Турли маросимлар, йиғинлар муносабати билан бериладиган ошлар, зиёфатлар, меҳмондорчиликлар ҳақида сўз юритиб, Юсуф мезбон ва меҳмоннинг вазифалари, юриш-туришлари, ўзини тутиши, мезбонлик ва меҳмонлик шартлари, қонун-қоидалари, одоб-ахлоқлари, меҳмондўстликнинг тартиб-низомлари тўғрисида дастуриламал беради.

Ош бериш, меҳмон кутишнинг хили турли муносабатлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли жуда кўп бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари, тартиби билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳар бир кишининг, у хоҳ мезбон, хоҳ меҳмон бўлсин, биринчи

асосий вазифаси ҳар бир меҳмондорчиликнинг моҳиятини, унинг бошқаларидан тафовутини фарқлай билишдан, қоидаларига тўла риоя қилишдан иборат бўлмоғи керак.

Жумладан никоҳ, суннат, бола туғилиши, ёру биродар, ошна-оғайнилар, яқинлар, улуғ ёки кичиклар таклифи, бир мансаб, амалга эришиш, аза, ўлганни хотирлаш каби муносабатлар билан қилинадиган меҳмондорчиликлар бўлади. Лекин дастлабки вазифа мана шу меҳмондорчиликларга бориш ёки бормасликни ўйлаб кўришдан иборат. Ёру биродарлар, таниш-билишлар, қариндош-уруғлар келадиган бўлса, уларни муносиб кутиб олиш, шунингдек нотаниш, бегона, мусофирларни ҳам яхшилаб қабул қилиш зарур. Яқинлар, қўшнилар, улфатлар, дўстлар меҳмондорчиликка таклиф қилсалар ёки тангри йўлига бериладиган меҳмондорчиликка чақирсалар, албатта бориш ва мезбоннинг кўнглини кўтариш шарт. Киши ўзига аталиб махсус қилинган зиёфатга ҳам албатта боради.

Лекин юқоридагилардан ташқари, ҳар хил бемавруд уюштирилган зиёфатларга бормаган яхши. Чунки бирор етишмовчилик ёки исрофгарчилик туфайли, ёнки бирор бемаъни мастнинг жанжал чиқариши, ҳақоратидан кўнгил оғриб, овқат ҳазм бўлмасдан руҳ тушади. Киши бир ютум ичимлик, бир луқма овқат деб ўз қадрини асло туширмаслиги керак.

Киши қандай зиёфатда, меҳмондорчиликда ҳозир бўлмасин, у одоб сақлаши шарт. Одобсиз, бефаҳмлар одоблилар олдида гангиб қоладилар. Улуғлардан олдин овқатга қўл узатмаслик, ўзга олдидан чўзилиб олмасдан, ўз олдида нима бўлса ўша билан қаноатланиш, сўнгра олиб ғажимаслик, қўлда пичоқ тутмаслик, ҳадеб гивирлайвермаслик, тез-тез овқат еявермаслик, нимаки олиб еса майда-майда чайнашлик, иссиқ овқатни оғизда пуфуриб совутмаслик, дастурхондаги овқатни ўз олдига тортиб олмаслик, овқат еяётганда унинг тотли эканлигини таъкидлаш, тўқ бўлса ҳам номига оздан овқатга қўл уриб туриш керак, чунки одам одамга қараб овқат ейди. Мана шундай қилиб одоб сақлаш, инсоний гўзалликка риоя қилиш керак:

Қаю турлуг ашқа барир эрса сан,
Адаб бирла аш е, билир эрса саң.

Санингда улуг ашқа сунса алиг,
Сан ўтру алиг сун, бу ул, кўр, билиг.

Киши ўтруқи турмак алма тегу,
Ўз ўтру неку эрса алғу егу.

Бичак тартма анда, кўтурма сўнгук,
Айи бўлма қўвдаш я силким сепук.

Неку алса тишла, ушақ танчула,
Исиг ашни урма сан ағзинг била.

Ер эркан ашиғ тартма терги уза,
Киши кўрки бузма, қилинчинг туза.

Ашиғ татғану е сан алгинг сунуб,
Сани кўрса эвлук севунсу кўруб.

Неча ма тўқ эрса ею турғу аш,
Киши аш кишика кўру ер, қадаш.

Мазмуни:

Қанақа зиёфатга борсанг агар,
Одоб бирла овқат е, билсанг агар.

Улуғлар қачон ошга қўл сунсалар,
Сен ундан кейин сун, одоб шу бўлар.

Киши олдидан овқат олма сира,
Ўз олдиндагин е қаноат била.

Пичоқ ушлама унда, олма сўнгак,
Назар паст, юҳо бўлма, олазарак.

Нима бўлса чайна ва хўп майдала,
Пуфурма иссиғ ошни оғзинг била.

Еярда ўз олдинга тортма таом,
Одоб сақла, феълинг тузатгин тамом.

Егин тотли деб ошни қўлни суниб,
Севинсин буни уй бекаси кўриб.

Агар тўқ эсанг ҳам ейишиб тур ош,
Одамга қараб ош ер одам, адаш.

Меҳмон чақирмасдан, зиёфат уюштирмасдан олдин унга яхши ҳозирлик кўриш ва сўнг зиёфатни ниҳоятда юқори дид билан ўтказиш, идиш-товоқдан тортиб ҳовли-жой, уйни, тўшаладиган барча нарсаларни покиза, тоза қилиб ўз ўрнига қўйиш, шунингдек еб-ичиладиган ноз-неъматларнинг сифатли, пок, тотли, мазали, иштаҳали бўлишини таъминлаш ва сўнг меҳмонларни таклиф қилиш керак. Моддий жиҳатдан фаровон бўла туриб саховатли ва меҳмондўст бўлмаган одамнинг мўллиги ҳеч нарсага арзимайдиган бефойда нарсадир. Киши хайр-саховатли, қўли очиқ, меҳмондўст, кишиларга бор нарсасини тўкиб солишга, бошқалар кўнглини овлашга доим тайёр бўлиши керак. Зиёфатга таклиф қилишда эҳтиёт ва ҳушёр бўлиш лозим. Зиёфатда қатнашиш иштиёқи бўлган бирорта одамни зинҳор қолдирмасдан таклиф қилиш керак. Зероки, энг ашаддий ва ярамас кек, гиналардан бири бўғиз, томоқ гинаси бўлиб, бу кек, гинадан киши ўлгандагина қутулади. Шунинг учун келса ҳам, келмаса ҳам зиёфатга мўлжалдаги барча таклиф қилинади. Келган келади, келмаганининг гинаси ўзидан бўлади.

Зиёфатни ўтказиш тартиби эса қуйидагича: ҳамманинг еб-ичаётганини кузатиб туриш, такаллуфли бўлиш, еб-ичиб бўлганларга яна таклиф қилиб, ейиладиган нарсани кетидан ичиладиган нарсани бериб туриш, фуқо, мизоб, гулангбин, гулоб каби ичимликларни етарли қўйиш, улуғлар, ёшуулар еб-ичиб бўлганларидан сўнг емак ва ичмакни кичикларга тортиш, ейиш ва ичиш навбати ўтгандан кейин ширинликлар ва турли хил қуруқ ҳамда ҳўл мевалар тортиш, бундан сўнг, агар имкони бўлса, ипакликлардан йиртиш қилиш, тиш ҳақи улашиш керак, токи зиёфатнинг камчиликлари, мезбоннинг зиқналиги ҳақида гапиришга ҳеч ўрин ва асос қолмасин.

Зиёфатга таклиф қилувчи мезбон ҳам, зиёфатга келувчи меҳмон ҳам тўрт турли бўлади. Бир тоифа зиёфатга таклиф қилсалар борадилар ва нимаики қўйсалар еб-ичадилар, лекин ўз уйларига ҳеч кимни таклиф қилмайдилар, топганларини бошларини буркаб ёлғиз ейдилар. Бир тоифа эса зиёфатга борадилар, еб-

ичадилар ва ўз уйларига таклиф қиладилар. Яна бир тоифа бўладики, улар ҳеч қанақа зиёфатга, меҳмондорчиликка бормайдилар, бошқаларни ҳам ўз уйларига таклиф қилмайдилар. Бундайларни тирик, жонли санамаслик керак, улар мисли бир ўликдирлар. Бошқа бир тоифа эса таклиф қилинса ҳам ҳеч қандай меҳмондорчиликка юрмайдилар, лекин яхши ҳозирликлар кўриб бошқаларни ўз уйларига таклиф қиладилар. Билимдон, донолар томонидан манзур кўрилган энг яхши йўриқ шуки, хоҳ зиёфатга бор, хоҳ борма, нафсни тийиб оз овқат ейиш керак.

Юсуф меҳмондўстлик, меҳмонлик ва мезбонлик тартиб-қоидалари, шартлари, расмлари ҳақида мана шундай дастуриламал бериб қимматли мулоҳазалар баён қилар экан, кишиларга аралашиниш, борди-келди қилишнинг йўл-йўриқлари мана шулардан иборат, деб фикрини яқунлайди ва кишиларни бунга амал қилишга чақиради:

Бу янглиғ бўлур, кўр, аш, ичгу иши,
Ўқиглиқа барса я келса киши.

Бу ул дуня ҳали, йўриқи, йўли,
Кишика қатилмақ тиласанг қали.

Муну сўзладим ман эшитти ўзунг,
Муни тап қил эмди, узатма сўзунг.

Э кўнглум яруқи, ҳақиқат яқин,
Сўзум маънисини уқ, яма кад сақин.

Мазмуни:

Бу янглиғ эрур, боқ, зиёфат иши,
Чақирганда борсанг ё келса киши.

Шулардир бу дунё равиши, ҳоли,
Кишилар билан борди-келди йўли.

Мана, сўзладим мен, эшиттинг ўзинг,
Шунинг ўзи басдир, узатма сўзинг.

Э кўнглим қувончи, ҳақиқат яқин,
Сўзим маънисини уқ, кўр ўйлаб тагин.

Юсуф Хос Ҳожиб дунёқарашидаги, фалсафасидаги зиддиятлар, ҳаётни тушуниши ва тушунтиришидаги камчиликлар, турли ижтимоий ҳодисалар, жамият, унинг аъзолари ҳақидаги кўз қарашидаги чалкашликлар, илмий-маърифий, ахлоқий-тарбиявий таълимотидаги нуқсонлар унинг дунёқарашидаги чекланганликнинг, идеалистик тенденциянинг устунлигининг, ўрта асрлар феодалистик шарт-шароитлари ва муҳити таъсирининг амалда кўриниши эди. Шу сабабдан, унинг ижодида тор феодал синф манфаатини ҳимоя қилиш, ҳокимият, амал, мансаб, бойлик, камбағалликни, ҳокимлик ва тобеликни тақдир билан боғлаш, илм ва фаннинг, жумладан, астрономия ва тиббиётнинг қудратини эътироф қилиш билан бирга астрология ва дуохонликка, хурофий урфу удумларга ишониш, юқори табақаларни идеаллаштириш билан бир қаторда кенг меҳнаткаш оммага, «паст табақалар»га нисбатан паст назар билан қараш, илм-маърифат равнақи йўлига ғов бўлган реакцион кучларни фош қилмаслик, кенг халқ оммасига илм-маърифат етказиш йўлида амалий талаблар билан чиқмаслик, феодал синф мафкурасини ифодаловчи идеолог сифатида феодал ҳукмронлигини мустаҳкамлашга қаратилган муросасозлик, келишувчилик ғоясини тарғиб қилиш, манфаат зидлиги, синфий муросасизликнинг туб моҳиятларини тушунмаслик каби тенденциозлик яққол кўзга ташланиб туради.

Лекин бундай камчиликлардан қатъи назар, Юсуфнинг дунё ишларига жонли ва жиддий қараши, давлат ва ҳокимиятни мустаҳкамлаш, эл-юртни гуллайтиб-яшнатиш борасида тинмай маслаҳатлар бериши, инсоф, адолат, ҳақиқат ўрнатишга даъвати, ҳаёт тарзини яхшилаш, тинчлик, осойишталик ўрнатиш, низо ва адоватларга, ўзаро урушларга барҳам бериш, сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларни йўлга қўйиш, жипслашган, марказлашган, қудратли ҳокимият ўрнатиш, мўллик, фаровонликни таъминлаш, хўжаликни изга солиш, ақл, заковат, илм, маърифатнинг муқаддас қудратига амал қилиш, соғлом ва олижаноб инсоний хислат, фазилатларга, турли санъат-ҳунарларга эга бўлиш, турли ижтимоий табақаларнинг жамият ҳаётида тутган мавқеини тўғри тушуниш, уларга тўғри муносабатда бўлиш, бурчга садоқат, эзгу феъл, хулқ, ахлоқни тарбиялаш, тўғри муносабат ва муомалани йўлга қўйиш ва шу каби қатор бораларда

қўйган талаблари, кўрсатган йўл-йўриқлари, берган ўғит-насихатлари ниҳоятда мутараққий аҳамиятга молик бўлиб, унинг ўз даврининг ҳамма жиҳатдан баркамол мутафаккири бўлганлигидан далолат беради.

«Қутадғу билиг» ва ёзма адабиёт

«Қутадғу билиг» қардош туркий халқлар адабиёти тарихининг муайян босқичида яратилган йирик бадиий асардир. Шу билан бирга, бу асар ҳозирча бизгача етиб келган бадиий адабиётнинг биринчи намунасидир. Гап шундаки, биз ҳозирча туркий тилда «Қутадғу билиг»га қадар ёзилган бирор бадиий асар мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин, ҳеч шубҳаланмасдан қайд қилмоқ керакки, бу асар яратилганга қадар ҳам туркий халқларнинг ёзма адабиёти, бой адабий традицияси, турли адабий мактаблар мавжуд бўлган. Ўзаро қонли тўқнашувлар, чет эл истилочиларининг қирғинли, қонли босқинчилик урушлари, замона ўтиши ва бошқа турли ҳаводислар оқибатида ўтмиш адабиётимиз намуналари, адабий меросимиз ер билан яксон қилинган, барбод берилган, йўқ қилиб юборилган, бизгача етиб келмаган. Шунинг учун биз «Қутадғу билиг»га қадар ҳам бой адабий меросимиз мавжуд бўлганлигига бевосита далолат берувчи манбалардан маҳруммиз.

Ўн биринчи асрнинг ўрталарида «Қутадғу билиг» каби йирик поэтик асар майдонга келишининг ўзи тасодифий эмас эди. Бу асар, албатта, муайян адабий анъана натижаси ўлароқ, бой тажриба оқибатида яратилган. Бу фикрнинг нечоғлик тўғри эканлигига «Қутадғу билиг» асарининг ўзи, ундаги турли маълумотлар мисол бўла олади. Юсуф ўз асарида ўз даврида тараққий қилган турли илм-фан ютуқларини, ҳаётий аҳамиятини мароқ билан тараннум этади, илм-маърифатни тарғиб қилади. Илм-маърифат юксак бўлган бир шароитда адабий ҳаётнинг, адабий муҳитнинг бўлмаслиги мумкин эмас, албатта. Бундан ташқари, муаллиф ўз асарининг деярли ҳар саҳифасида шоир бундай деган, шоир сўзи бунга ўхшатиш учун мос келади, бунинг исботи учун шоирнинг ушбу байтини ўқи, доно, олим бундай дейди, таълимда бундай ўргатилган, деган гаплар билан туркий тўртликлар келтирадики, бу ҳол ҳам юқоридаги фикрнинг тўғрилигига ишора қилади:

Мунгар менгзату келди шаир сўзи,
Уқиса ачилгай ўқиғли кўзи.

Мунгар менгзату айди шеър айғучи,
Уқиғил мунни сен, ая билгучи.

Неку тер эшитгил бу байтиғ ўқи,
Кўнгул сирри кезла, э кўнглум тўқи.

Мазмуни:

Кетар бунга ўхшаб шоирнинг сўзи,
Уқиса очилгай ўқувчи кўзи.

Бунга мослаб айтибди шеър айтгучи,
Уқиғин буни сен, аё билгучи.

Нима дер эшитгин, бу байтни ўқи,
Кўнгил сиррини кезла, кўнглим тўқи.

Ўрни келганда шуни ҳам алоҳида қайд қилмоқ лозимки, мана шундай хитоб байтларидан кейин келтирилладиган тўртликларнинг деярли барчаси ҳикмат ва ибрат даражасида шакллангандир. Бу тўртликларни вазн жиҳатидан рубойи дейиш мумкин бўлмаса-да (чунки рубойи ҳазаж баҳрида бўлиши керак, бу тўртликлар эса мутақориб баҳрида), шакл-эйтибори билан улар рубойининг айнидир, давр нуқтаи назаридан эса Умар Хайёмнинг рубойларидан ҳам қадимийроқдир. Рубойинавислик тарихини ўрганишда эса бунинг аҳамияти муҳимдир.

Булардан ташқари, Юсуф ўз асарини донолар сўзларидан илҳомланиб, ижодий озуқа олиб, уларнинг ижодларига суянган ҳолда ёзганлиги ҳақида ҳам маълумот беради ва бутун турк, яъни Машриқ элида унинг китобига тенг келадиган (асарнинг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан) бошқа асар топилмаслигини айтадики, мана шу маълумотнинг ўзи ҳам «Қутадғу билиг»га қадар адабий асарлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради:

Қамуғ, барчасинга бўғулар сўзи,
Тизиб йинжулаю қамуғ туб тузи.

Бу Машриқ элинда қамуғ турк ичин,
Мунингтаг китаб йўқ ажунда адин.

Мазмуни:

Бутун борлиғига донолар сўзин,
Териб инжу каби безатдим барин.

Бу Машриқ элида бутун турк ора,
Бу янглиғ китоб йўқ жаҳонда сира.

Яна бир ўринда ўз китобининг услуб ва мақсадлари, унинг бошқа асарлардан фарқи ҳамда қиммати ҳақида гапириб, Юсуф ўзидан олдин бунақанги китобни ҳеч ким ёзмагани ва сўнг ҳам бирор кимса бу даражада унга ўхшатиб ёзиши даргумон эканлигини қайд қилади:

Мунингтаг китабни ким аймиш ўза,
Кедин ма ким айға манингтаг уза.

Мазмуни:

Бунингдек китобни ким айтган бурун,
Шунингдек, ким айтгай менингдан кейин.

Юсуф ўзигача бўлган бой туркий адабий мактаб анъаналаридангина баҳраманд бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, бошқа халқлар адабиётидан ҳам ижодий озуқа олган ва ўз асарида бошқа халқлар адабиётининг ютуқларидан ўринли фойдаланган. Жумладан, у араб, тожик-форс ва бошқа халқлар адабиётини яхши билган, улардан илҳом олган.

Унинг араб, тожик-форс тилидаги адабиётларни ҳам яхши билганлигига ишора қилувчи қатор далиллар орасида қуйидаги маълумотлар диққатга сазовордир:

Арабча, тажикча китаблар ўгуш,
Бизнинг тилимизча бу юмқи уқуш.

Мазмуни:

Арабча, тожикча жуда кўп китоб,
Тилимизда бизнинг бу жумла одоб.

Бу ерда гап араб ва форс-тожик тилларида одоб китоблари талай бўлгани ҳолда, туркий тилда ёзилган «Қутадғу билиг» одоблар одоби китоби эканлиги, жамиики одоб ва ҳикматлар унда жамулжам эканлиги, у одоблар қомуси эканлиги ҳақида бормоқда.

Бундан ташқари, Юсуф Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини жуда яхши билган, ҳатто у «Шоҳнома» қаҳ-

рамонларидан Фаридун, Заҳҳок, Афросиёб, Нуширавонларнинг номларини «Қутадғу билиг»да ҳам тилга олиб ўтади:

Сўкушлуг нелуг булди Заҳҳак ўтун,
Нелуг ўғди булди Фаридун қутун.

Тажиклар битигда битимнш муни,
Битигда йўқ эрса ким уқғай ани.

Тажиклар аюр ани Афрасияб,
Бу Афрасияб тутти эллар талаб.

Я Иса бўлуб кўкка ағдим тақи ман,
Я Нушин равантег тўру туз юриттим.

Мазмун:

Ҳақорат нега олди Заҳҳок тубан,
Нега бўлди мақтов Фаридунга тан.

Тожиклар китобда ёзишган бун,
Қитобда йўқ эса ким англар уни.

Тожиклар атар уни Афросиёб,
Бу Афросиёб қилди эллар талаб.

Ё Исо бўлиб ман тагин кўкка чиқдим,
Ё Нуширавондек адолат юриттим.

Шу нарса характерлики, Юсуф ҳар сафар ҳам форс (порс) эмас, балки тожик деб таъкидлайди.

Юсуф ўз асарини ёзишда эпик асарлардан, тарихий ва диний адабиётлардан ҳам ўринли фойдалана билган ва шу манбалар маълумотларини ўз асарига моҳирона сингдира олган. Қуйидаги кичик бир парчанинг ўзи бунга яққол мисол бўла олади:

Тутайи я Кисра, я Қайсарча бўлдум,
Я Шаддад ва Адтаг тақи учмақ эттим.

Ажун бутру туттум Скандар тутарча,
Тугал Нуҳ яшин ман яшадим, яшаттим,

Ўзум Ҳайдар эрса яшинтаг қиличлиғ,
Я Рустамлаю ман ажунда жавиқтим.

Я ганжим тугал бўлди Қарун ганжитаг,
Я Асҳаби раъстаг темур канд тўқиттим.

Мазмуни:

Деяйки, ё Хисрав, ё Қайсарча бўлдим,
Ё Шаддод ва Оддек яна жаннат очдим.

Жаҳонни ё тутдим Скандар тутардек,
Тугал Нуҳ ёшини яшадим, ошадим.

Ўзим Ҳайдар эрсам яшиндек қилччи,
Ё Рустам каби донг жаҳонга тараттим.

Ё ганжим тугал бўлди Қорун ганжидек,
Ё Асҳоби раъсдек темир шаҳр ясаттим.

Юқоридаги маълумотлардан кўришиб турибдики, Юсуф яшаган даврга қадар ҳам илм-фан, маданият тараққий қилган, туркий халқлар ўзларининг бой адабиётларига эга бўлганлар. Бу адабиёт бошқа қўшни халқлар адабиёти билан узвий алоқада тараққий қилган ва ривожланган.

Ун биринчи асрга келиб эса, маданий ва адабий ҳамкорлик асосида тараққиётнинг муайян босқичига кўтарилган, ўзига хос анъанага эга бўлган янги туркий адабий мактаб вужудга келган, Юсуф эса ана шу адабий мактабнинг йирик вакилларида бири бўлган. У ўз асарини биринчи навбатда ана шу адабий мактаб анъаналаридан ижодий озуқа олгани ҳолда, шунингдек, бошқа халқлар адабиётидан илҳомлангани ҳолда ва илмий, тарихий, диний адабиётларнинг маълумотларидан баҳраманд бўлгани ҳолда яратган. Мана шу каби омилларсиз «Қутадғу билиг» каби йирик поэтик асарнинг майдонга келишини ҳеч тасаввур қилиб бўлмайди. У бой адабий традициянинг натижаси, йирик ютуғи ўлароқ яратилган асардир.

«Қутадғу билиг» ва халқ оғзаки ижодиёти

«Қутадғу билиг» туркий халқларнинг оғзаки ижоди дурдоналари, унинг энг яхши намуналари, бой анъаналари, тажрибалари асосида ёзилган. Юсуф ўз асарини халқнинг бу сероб чашмасидан баҳра олиб ёзганлиги

асарнинг ҳар бир саҳифасида яққол кўзга ташланиб туради.

Туркий халқларнинг оғзаки ижодиёти кўҳна замонларга бориб тақалади, у узоқ тарихга эга, ниҳоятда бой, кўпқиррали, сермазмун, услуб жиҳатидан силлиқ, шакл жиҳатидан пухтадир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида мисол тарзида келтирилган турли қўшиқлар, ҳикмат ва ибратлар бунга яққол мисол бўлади. Юсуф «Қутадғу билиг»ни ёзар экан, халқ ижодининг мана шундай битмас-туганмас намуналаридан ижодий илҳом олган, ундан фойдаланган.

Асар муаллифи қандай мавзудан баҳс очса, ўзининг бу борадаги фикр-мулоҳазаларининг исботи ва далили учун шу соҳанинг халқ орасида ибрат даражасига кўтаририлган мақол ва маталлари, ҳикматларини келтиради. У бу ҳикмат ва мақолларни келтиришда «Ирсолул масал» (яъни масаллар, афоризмлардан фойдаланиш) санъатига амал қилади, ундан моҳирона фойдаланади.

У бунда доно нима дейди, таълимда бундай дейилган, ҳақимлар бу борада айтганлар, синалган киши айтади, хизматкор нима деган, эл, кенд бегининг сўзини эшит, туркча масал бунга мос келади каби даъватлардан фойдаланиб, ўқувчининг диққатини шу мақол ва ҳикматларга тортади. Юсуф бу мақол ва ҳикматларнинг бир қисмини ҳеч ўзгаришсиз айнан келтирса, бир қисмини ижодий ишлаб, шеърий услубга мослаган ҳолда умумий маъносини баён қилади:

Масал келди туркча мунгар менгзатур,
Ани сўзладим ман муну янгзатур:

Уқуш кўрки сўз ул, бу тил кўрки сўз,
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки кўз.

Мунгар менгзату айди туркча масал,
Эшитгил муни сан, уқуб ўзка ал:

Урунг сут била кирса эзгу қилиқ,
Улум тутмагинча эвурмас йўриқ.

Яма яқши аймиш бу турк буйруқи,
Кўрур кўз яруқи ўғул, қиз уқи.

Мазмуни:

Масал келди туркча бунга мос, жуда,
Уни сўзладим мен, мана, кезида:

Ақл кўрки сўздир ва тил кўрки сўз,
Киши кўрки юздир, бу юз кўрки кўз.

Бунга мослаб айтади туркча масал,
Эшитгин буни сан, уқиб қил амал:

Гар оқ сут билан кирса эзгу қилиқ,
Улим келмагунча қолар бу йўриқ.

Жуда яхши айтибди турк буйруғи,
Уғил, қиз кўрар кўзидир ёруғи.

Юсуфнинг халқ оғзаки ижодиётидан унумли фойдалана билганлигига ишора қилувчи мақол, масал ва ҳикматларни асарнинг деярли ҳар саҳифасида учратамиз. «Ирсолул масал» усули билан келтирилган бир юзу саксонга яқин ибрат даражасидаги тўртликлар ҳам бу фикрнинг далили бўла олади.

Қуйида «Қутадағу билиг» да учрайдиган ва айрим ўзгаришлар билан туркий халқлар орасида ҳозир ҳам амалда бўлган бир нечта мақол ва ҳикматларни келтираамиз:

Эв алмақ тиласанг айт қўшнисин,
Ер алмақ тиласанг айытғыл сувин.

Сўзунгни кўдазгин башинг бармасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун.

Угуш сўзлама сўз бирар сўзла аз,
Угуш сўз тугунин бу бир сўзда яз.

Кишидин кишика қумару сўз ул,
Қумару сўзи тутса асги юз ул.

Қаю ўтда эрса бу кундан бурун,
Билиглигка тегди бедукрак ўрун.

Билигсиз қарағу турур белгулуг,
Э кўзсуз қарағу, билиг ал улуг.

Эва кирма ишка, сабр қил, сарин,
Эва қилмиш ишлар ўкунчи ярин.

Қамуғ ишта эвма, сарин, ўз тутун,
Саринса булур қул бу беглик қўрин.

Таду бирла қатлиб тўрумиш қилинч,
Улум бузмағинча бузилмас эринч.

Қаринда тўрумиш қилинч, ўгратик,
Яғиз ер қатинда кетар, эй тетик.

Қали эзгука бўлса эсиз эши,
Эсиз бўлди қилқи ул эсиз туши.

Угуш сўз эшитгил талим сўзлама,
Уқуш бирла сўзла, билиг бирла туз.

Угуш тинглағу сўз, бирар сўзлағу,
Манга мундағ айди билиглиг бўғу.

Тўдумсуз бўлур ул кўзи суқ киши,
Кўзи суққа етмаз бу дуня аши.

Чиғай қилса кимни кўзи суқлуқи,
Баютмас ани бу ажуи тўқлуқи.

Юриғли, учуғли қамуғ нангни кўр,
Тутар ўзка эш туш ўзи тенгни кўр.

Эсиз эзгу бирла қатилмас, қачар,
Қамуғ нангка янғзағ бу бир янгни кўр.

Эсизка қатилса қара эзгуси,
Эсиз бўлди қилқи, агир юдгуси.

Керак ўдта бир ям янганча бўлур,
Қамуғ нангка янғзағ муну бу янсин.

Қаю нангка идса тириглик киши,
Севуг бўлди ул нанг сеवуг жан туши.

Тириглик барир, эр ачимас тилин,
Ява бўлса эмгак ачир кеч йилин.

Қамуғни бутун тут, кўдазгил ўзунг,
Ўзунгга багирсақ сенинг ўз кўзунг.

Хиянат қаю ерда урса адақ,
Асиғ бергу барча қачар кад йирақ.

Бўғузуг кўдазса башинга асиғ,
Ашиғ аз еса бу ағизқа татиғ.

Кичик душманним теб ўсанма узун,
Нелуг қўрқайин теб қуванма сўзун.

Яғинг бўлди эрса ўсал бўлмағил,
Яғиқа яғи бўл, тузунка тузун.

Ялавачқа бўлмас ўлум, тут яқин,
Эшитмиш сўзин чин тегурса тилин.

Мазмуни:

Уй олмоқчи бўлсанг сўра қўшнисин,
Ер олмоқчи бўлсанг сўрагин сувин.

Сўзингни кузатгин, бошинг кетмасин,
Тилингни кузатгин, тишинг синмасин.

Талай сўзлама сўз, бироз сўзла оз,
Талай сўз чигалин шу оз сўзда ёз.

Кишидан кишига насиҳат — бу сўз,
Насиҳатни тутсанг нафи мингу юз.

Не маврудда бўлса бугундан бурун,
Билимлига теккан буюкроқ ўрин.

Билимсиз муайян бўлар кўр мисол,
Э кўзсиз, билимдан келиб ҳисса ол.

Шошиб қилма ишни, сукут қил, сабр,
Шошиб қилган ишнинг охири жабр.

Жами ишда шошма, босиб тут ўзинг,
Сабрли қулини қилар бег давр.

Мизожга қўшилиб яралган қилиқ,
Улим бузмагунча қолар бу йўриқ.

Қоринда яралган қилиқ, ўрганик,
Қора ер тагида кетар, эй тетик.

Агар яхшининг бўлса ёмон эши,
Бўлар хулқи ёмон шу ёмон туши.

Талай сўз эшитгин ва кўп сўзлама,
Ақл бирла сўзла, билимлар била.

Талай тинглагин сўз ва оз сўзлагин,
Менга шундай айтган билимли дегин.

Тўйимсиз бўлади кўзи суқ киши,
Кўзи суққа етмас бу дунё оши.

Гадоё қилса кимни кўзи суқлиги,
Бойитмас уни бу жаҳон тўқлиги.

Учувчи, юрувчи жами нарсалар,
Ўзи тенги бирла эшу туш бўлар.

Ёмон бирла яхши қоришмас, қочар,
Бу тарз барча нарса учун мос келар.

Нима ишга сарф этса умрин киши,
Шу нарса азиздир ширин жон туши.

Умр ўтганидан эр очмас тилин,
Зое кетса меҳнат ачинар йилин.

Ишон барчага, лек авайла ўзинг,
Ўзингга шафиқроқ сенинг ўз кўзинг.

Хиёнат қаерда гар урса оёқ,
Жами нафли нарса қочади йироқ.

Агар нафс тийилса — бу бош соғлиги,
Физо оз ейилса — оғиз тотлиги.

Евим кичкина деб гофил бўлмагин,
Нега қўрқайин деб гурурланмагин.

Евинг бор экан сен ўсал бўлма ҳеч,
Бўлиб ёвга ёв, дўстни эъзозлагин.

Улим элчига йўқ, буни бил ўзинг,
Агар тўғри элтсанг эшитган сўзинг.

«Девону лугатит турк» да келтирилган мавсум ва маросим қўшиқларидаги мотивлар, айрим ҳикмат ва мақоллар «Қутадғу билиг»да ҳам учрайди. «Девон»даги маросим қўшиқларидан бирида турк баҳодири Алп Эр Тўнганинг ўлими муносабати билан унга бўлган қайғу куйланади. Мана шу марсиядаги мотив «Қутадғу билиг»да ҳам айнан учрайди. Бунда Алп Эр Тўнганинг турк беглари орасида энг яхшиси, машҳури, қутлиси бўлганлиги, билими, заковати донолиги, санъат ва ҳунарга бой бўлганлиги, юксак хислат ва фазилатларга эга бўлганлиги куйланади:

«Девон»да:

Алп Эр Тўнга ўлдиму,
Эсиз ажун қалдиму,

Удлак ўчин алдиму,
Эмди юрак йиртилуру.

Мазмуни:

Алп Эр Тўнга ўлдими,
Афсус, дунё қолдимини,

Замон ўчин олдимини,
Энди юрак йиртилар.

«Қутадғу билиг»да:

Кўру берса эмди бу турк беглари,
Бу турк бегларида тақи энглари.

Бу турк бегларида ати белгулуг,
Тўға Алп Эр эрди қути белгулуг.

Бедук билги бирла ўгуш ардами,
Билиглиг, уқушлуғ будун кўрдуми.

Мазмуни:

Агар кўрсанг энди бу турк беглари,
Бу турк беглари ичра яхшилари.

Бу турк бегларидан оти машҳури,
Тўға Алл Эр эрди қутги машҳури.

Талай эрди илми ва санъатлари,
Билимли, ақлли ва халқ сарвари.

«Девону луғатит турк»да, «ардам баши тил» (одобнинг боши тилдир) тарзида учрайдиган ҳикмат «Қутадғу билиг»да «Тил ардамин, асгин, мунларин сўзлаюр» тарзида бир мавзуга сарлавҳа қилиб олинган бўлиб, бу мавзу тил ҳақидаги қуйидаги фикр билан бошланади:

Уқушқа, билигга бу тилмачи тил,
Ярутгачи эрни йўриқ тилни бил.

Мазмуни:

Ақл ҳам билим таржимони бу тил,
Еритувчи эрни равон тилни бил.

Халқ дostonларининг ғоявий-бадий қимматини, таъсирчанлигини ошириш воситаларидан бири турли хил йиртқич ва уй ҳайвонлари, парранда ва даррандаларга хос бўлган сифатларни қаҳрамонларга кўчиришдан иборат бўлиб, Юсуф халқ оғзаки ижодига хос бу воситадан ҳам жуда кенг фойдаланган. У қўй, қўзи, серка, така, кийик, бўри, арслон, қоплон, тўнғиз, айиқ, қўтос, туя, ҳакка, қузғун, шунқор каби ҳайвон ва паррандалар сифатларини моҳирлик билан ўз қаҳрамонларига кўчиради. Субаши (сипоҳсолар, лашкарбоши)лар йўлбарсдек юракли, қоплондек иродали, тўнғиздек татимли, бўридек кучли, айиқдек ҳамлакор, қўтосдек ўчли, тулкидек ҳийлакор, нор туядек кекли, қасоскор, шердек (арслондек) виқорли, зағизгондек соқ, ҳушёр, қоя қузғунидек узоқларни кўра оладиган бўлишларини истади ва тунларини она каби бедор бўлишларини орзу қилади.

Асарнинг қаҳрамонлари Кунтуғди, Ойтўлди, Угдулмиш, Ўзғурмиш, Кўсамиш, Эрсигларнинг номлари, шу

номларнинг таркибини ташкил қилган элементлар ва улардаги асосий сифатлар жиҳатидан ҳам Юсуф ўз асари қаҳрамонларини номлашда халқ дostonлари традициялари йўлидан борганлиги, халқ оғзаки ижодиёти анъаналарига суянганлиги яққол кўзга ташланиб туради.

Асарнинг умумий ғояси, унда кўтарилган масалалар, қўйилган талаблар, адолат, маърифат, ахлоқ, инсоф, ростлик, тўғрилиқ, ҳақиқат, садоқат, тинчлик, осойишталик, мўллик, фаровонлик, қаҳрамонлик, шижоат, муруват, шафқат, оқибат каби мотивлар ҳам «Қутадғу билиг»нинг халқ дostonлари билан ҳамоҳанглигидан дoлат беради.

Юсуфнинг халқ оғзаки ижодиёти намуналаридан ўринли ва моҳирона фойдаланиши «Қутадғу билиг»нинг ғоявий-бадий қимматини, ҳаётий аҳамиятини ва халқчиллигини оширган. Шунинг учун ҳам бу китоб қайси иқлимга ёки подшоҳликка етиб борган бўлса, севиб ўқилган, авайланган.

«Қутадғу билиг»нинг айрим бадий хусусиятлари

«Қутадғу билиг» ўн биринчи асрда туркий тилда яратилган йирик поэтик асар. Унда ўша даврлар бадий поэтикасининг деярли барча хусусиятлари ўз ифодасини топган. Аввал шуни қайд қилмоқ керакки, муаллиф ўз асарини ёзишда туркий адабий тилнинг барча имкониятларидан, сўз бойлигидан моҳирона фойдалана олган. Асар тилининг лексик қатламларига назар ташлар эканмиз, унинг фақат ва фақат туркий сўзлар асосида ёзилганлигини, бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар деярли истеъмол қилинмаганлигини кўрамиз. Айрим текширувчиларнинг ҳисобларига кўра, асар тилида учрайдиган араб ва форс тилларидан қабул қилинган сўзлар тўқсонтадан ортмайди. Дарҳақиқат шундай, асарда арабий ва форсий сўзлар жуда кам, ниҳоятда зарур ўринлардагина ишлатилган бўлиб, у фақат соф туркий лексика асосида ёзилгандир. Бу ҳол, бир томондан, у давр туркий адабий тилида бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар ҳали мустаҳкам ўрин олмаганлиги натижаси бўлса, иккинчи томондан, бу тилнинг

йирик бадий асарлар яратиш учун бой имкониятларга эга бўлганлиги натижасидир.

Юсуф ўз она тилида йирик адабий асар яратишдек муҳим, масъулиятли ва шарафли ишни муваффақият билан бажарар экан, бу билан у кенг майдон бўйлаб тарқалиб кетган уруғлар, қабилалар, эл-элатлар ва халқлар тилларида бирлик яратиш, уларнинг адабий тил нормаларини белгилаш ва бу адабий тилнинг кейинги тараққиёт йўлларини тайинлаш ишига жуда катта ҳисса қўшди.

Асар тилининг лексик таркибини ўша давр туркий халқлари ҳаётининг турли соҳаларига оид сўзлар ташкил қилади. Бу сўзлар асарда турли стилистик мақсадларда истеъмол қилинган бўлиб, Юсуф Хос Ҳожиб бу сўзлардан фойдаланишда катта поэтик маҳорат кўрсатган.

«Қутадғу билиг» тузилиши ва услуб жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эга бўлган асардир, ўн биринчи аср бадий поэтикасининг йирик намунасидир. Бу асарнинг бадий хусусиятларини ўрганиш адабиётшунослик тарихи учун муҳим ҳаётий аҳамиятга моликдир.

«Қутадғу билиг» нинг деярли ҳамма мисралари ниҳоятда оҳангдор ва таъсирчан бўлиб, алоҳида завқ ва мароқ билан ўқилади, тўлқинлантирувчи кучга эга. Бунинг бошлича сабаби асар учун танланган баҳр (мутақориб), жанр (маснавий) ва муаллифнинг қофияланувчи сўзларни танлашдаги юксак маҳоратидадир. Ҳар икки мисранинг охирида қофияланиб келадиган сўзлар турли лексик таркибларга мансуб, турли туркумлардан ва грамматик элементлардан иборат бўлишига қарамай, уларнинг ниҳоятда оҳангдор чиқиши таъминланган, бу борада Юсуф юксак поэтик маҳорат кўрсатган. Асарда қофияланиб келган сўзлардаги қофия фақат тўла (тўқ) қофиядан иборат, унда оч қофия деярли учрамайди. Қофияланувчи сўз ва ҳижолярнинг тўла оҳангдорлигини таъминлашга эришиш асар тилининг силлиқ, жонли бўлишига олиб келган, унинг таъсир кучини оширган. Асардаги қофияланувчи сўзларда қофия санъатининг барча ички ранг-барангликлари, қонуниятлари ўз ифодасини топган.

Асар тилининг таъсирчанлигини оширишда қофия билан бир қаторда радиф бўлиб келган сўзлар ҳам алоҳида роль ўйнаган. Радиф вазифасида келган сўзлар

хам турли лексик элементлардан, туркумлардан иборат бўлган. Булардан ташқари, кўмакчи ва боғлама каби турли грамматик элементлар ҳам радиф вазифасида кенг қўлланган. Юсуф ўз асарида мана шу лексик ва грамматик элементларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида радиф вазифасида ишлатиш билан бир қаторда, уларнинг турли қоришиқ комбинацион вариантларидан ҳам кенг фойдаланган ҳамда шу йўл билан радифларнинг ранг-баранг бўлишига эришган. Бу усул эса ўз навбатида асар тилининг жозибасини янада оширган:

Элиг бир кун ундади Угдулмишиг,
Аюр сўзлайин ман, сан ай билмишиг.

Эт-ўз етти андамқа бақса кўрар,
Татиг бўлди барча ўз улгин сўрар.

Янут берди Угдулмиш, айди татиг,
Кўнгул арзу қулса, бўкуртса қатиг.

Севитмиш юзин кўрса кўзка татиг,
Кўнгул арзусин булса ўзка татиг.

Қамуғ нангка ўртук бўлур бақса кўз,
Кўнгулка йўқ ўртук, мун билгу ўз.

Севар-севмазин ўз билайин теса,
Кўнгулка бақа кўргу, билга ўса.

Севуглар юзинда бўлур белгу нанг,
Кўзи кўзка тегса ани билгу танг,

Мунгар менгзату айди шаир сўзи,
Уқуб тинглаю ал, киши арбўзи:

Севигли кишининг юзи белгулуг,
Тили ачса маъни, сўзи белгулуг,

Севар-севмазин ўз билайин теса,
Санга тетру бақса кўзи белгулуг.

Бу бегликка ашну туб асли керак,
Атим, алп, қатиг, қурч, яна тўнг юрак.

Атаси бег эрса ўғул туғди бег,
Ўғул туғса бег ҳам аталари тег.

Уқушлуғ керак ҳам билиглик керак,
Ақилиқ керак ҳам силиглик керак.

Билиглик керак бег, уқушлуғ, удуғ,
Ангар тегмаса бир муфажжа юдуғ,

Қилинч эзгу, ардам керак минг туман,
Ати эзгу бўлса, тутунса будуғ.

Киши кўркинга ич қилиқи эш ул,
Юзи кўрки бирла қилинчи туш ул,

Таши кўрсатиб тут ичинка тануқ,
Ташитаг ичи ул, ичитаг таш ул.

Мазмуни:

Элиг чорлади бир кун Ўгдулмишин,
Ўзи сўзлади, сўрди у билмишин.

Одам етти мучага боқса кўрар,
Жами ҳам ўзининг ҳузурин сўрар.

Жавоб берди Ўгдулмиш, айтди ҳузур,
Кўнгил орзусига етишмоқ эрур.

Севикли юзин кўрса кўзга ҳузур,
Кўнгул орзусин топса ўзга ҳузур.

Жами нарсага парда бор кўрса кўз,
Кўнгил пардаси йўқ, буни билгин ўз.

Севар-севмасин гар билайин десанг,
Кўнгилга қараб кўр, билиш истасанг.

Севикли юзида бўлар белгилар,
Кўзи кўзга тушганда билса бўлар.

Бунга мос келади шоирнинг сўзи,
Уқиб, англаб ол, эй кишилар сози.

Севикли кишининг юзи белгилик,
Тил очиб гапирса сўзи белгилик,

Севар-севмасин гар билайн десанг,
Сенга ўтру боқса кўзи белгилик.

Бу бегликка аввал туб аслий керак,
Ботир, мард, баҳодир ва қўрқмас юрак.

Туғилгай ўғил бек ота бўлса бек,
Туғилган ўғил ҳам оталаридек.

Ақлли керак ҳам билимли керак,
Очиқ қўл керак ҳам ёқимли керак.

Билимли эса бег ва ҳушёр, зако,
Унга урмагай юз мусибат, жафо.

Керак эзгу феъл ҳам одоб минг туман,
Оти эзгу бўлса, у қилмас хато.

Киши кўркига ич феълидир эши,
Юзи кўркига мос феъли йўлдоши.

Ташини кўриб ол ичидан нишон,
Ташидир ичидек, ичидек таши.

Асар тилининг жозибали чиқишида синоним, омоним, антоним, такрор каби тил воситаларидан муаллифнинг ўринли ва моҳирона фойдалана билиши катта роль ўйнаган. Бу воситалардан кенг фойдаланиш орқали Юсуф, биринчидан, айтилаётган фикрни алоҳида таъкидлаб, бўрттириб кўрсатиш, унга ўқувчининг диққатини жалб қилиш каби мақсадларга эришган бўлса, иккинчидан, у ўша давр туркий адабий тилининг мана шундай бой имкониятларга эга бўлганлигини намоиш қилган ва бу тилда йирик бадий асарлар яратишнинг барча бой воситалари мавжудлигини амалда исботлаган.

Асарда ириг-сав-ўт-ўгут-қумару-панд-насихат; ўгуш-талим-кўп-туманту; тангри-уған-баят-иди-тўруткан-бир-халиқ; ку-жав-сав-ат-ун; киси-эвлук-эпчи; эсиз-яфуз-ужуз-ўтун-йиг; ўгсуз-етим-анасиз; қамуғ-барча-ту — туб-тўзи; тугал-тугати-бутру-бутун; туташу-гутчи-туши-улам;

эзгу-яқши-кад-тузун-силиг; ўд-ўдлак-кез-кун-ярағ-вақт; қарши-ўрду-тўра-сарай; ем-емақ-егу-аш; қарағу-кўзсуз; кўк-қалиқ; эл-туз-кун; иш-кудук-юмуш ва ҳоказо каби синонимик қаторлар, яш-яш-яш; баш-баш-баш; қарши-қарши-қарши; ялнгуқ-ялнгуқ; ат-ат-ат; яй-яй; юз-юз; қиз-қиз; ят-ят; кўк-кўк; таш-таш; уч-уч-уч; танг-танг-танг; қара-қара; туз-туз-туз-туз; тег-тег-тег каби омонимлар; эзгу-эсиз, татиг-ачиг, ачиг-сучиг, улуг-кичик, тўр-ил, яқши-яфуз, бай-чиғай, қара-ўрунг, билиглиг-билигсиз, яқин-ят (баз), йирақ-яқин, кўни-эгри, севар-севмаз, ағирлиқ-ужузлуқ, юқа-ириг, ўнгдун-кедин, астин-устун, сўлун-ўнгдун, ўтуш-аз, эраж-эмгак, севинч-қадғу каби антоним сўзлар ёки такрорланиб келувчи қатор сўзлар бир мисра ёки икки мисра доирасида ўзига хос бир санъат билан ишлатиладики, уларнинг ҳар бири муайян стилистик вазифани ўтайди, нозик маъно оттенкаларини ифодалайди:

Манга бергил эмди бу ўт, сав, ириг,
Тузу тўрт эшинка манингдин салам,

Тегургил кесуксуз, туташ, улам.
Қамуғ, барчасинга бўгулар сўзи,

Тизиб юнжулаю қамуғ, туб-тузи.
Бўр ичма, фасадқа қатилма, йира,

Бу эки бузар қарши, урду, тўра.
Неча қарши, ўрду, безаклиг сарай,

Улум буюди барча, туру қалди жай.
Бу ялнгуқ ати бўлди ялнгуқ учун,

Бу ялнгуқ урулди бу ялнгуқ учун.
Бу беглар эви ати қарши турур,

Бу қарши ичиндаки қарши турур.
Бу янглиқ учун қарши қарши бўлур,

Экигун қаришса бириси ўлур.
Эраж қулса эмгак туташ барир,

Севинч қулса қадғу туташ юрир.
Кедин, ўнгдун эрмаз я сўлдун, ўнгун,

Я астин, я устун, я ўтру ўрун.
Ўрун ул тўругти, ўрун йўқ ангар,

Анингсиз ўрун йўқ, муқир бўл мунгар.
Эр эзгу керак, бўлса эзгу қилинч,

Қаюда тиласа булур минг севинч.
Бу эзгу қамуғ ерда эзгу бўлур,

Ул эзгу янути ҳам эзгу булур.
Тиласа фуқа бер, тиласа мизаб,

Тиласа жулангбин, тиласа жулаб.
Керак эрка ҳиммат, муравват янги,

Яфуз, юнчиғ андин йираса ўнги,
Қишиликка ҳиммат, муравват керак,
Қиши қадри ҳиммат, мурувват тенги.

Мазмуни:

Бер энди насиҳат, ўғит, панд менга.
Жами тўрт эшига манингдан салом,

Етургин ҳамиша, доим, нотамом.
Жами, барчасига донолар сўзин,

Бори, ҳаммасин тиздим инжудайин.
Май ичма, фасодга қўшилма бирор,

Булар қасру ўрда, кошона бузар,
Талай қасру ўрда, безакли сарой,

Улимдан бузилган, кошонали жой.
Бу нуқсон номи бўлди инсон учун,

Бу инсон аталди бу нуқсон учун.
Бу беглар уйининг номи қаршидир,

Бу қарши ичидагилар қаршидир.
Мана шу учун қарши қарши бўлар,

Икавлон қоришса бириси ўлар.
Роҳат бирла меҳнат тутатиб борар,

Севинч бирла қайғу улашиб юрар.
Эмас сўлдан, ўнгдан ё олдин, кейин,

Ё остдан, ё устдан, йўқ унда ўрин.
Ўрин у яратган, ўрин йўқ унга,

Усиз ҳам ўрин йўқ, бўл иқрор бунга.
Ўзинг эзгу бўл ҳам феълинг эзгу тут,

Қаерда эсанг ҳам севинчларга бот.
Бу эзгу жами ерда эзгу бўлар,

Шу эзгуга лойиқ у эзгу олар.
Хоҳи сан фуқо бер, хоҳи бер мизоб,

Хоҳи бер жулангбин, хоҳи бир жулоб.
Жами эрга ҳиммат, мурувват керак,

Ёвузни йўқотмоққа қувват керак.
Кишиликка ҳиммат, мурувват зарур,
Қадрлашга ҳиммат, мурувват керак.

Сифатлаш, тасвир, мажоз, киноя, ташбеҳ, истиора, муболаға, қиёс каби бадий тил воситаларидан фойдаланиб яратилган қатор образлар жуда оригинал чиққан. Бу воситалар асар тилининг таъсирчанлигини, бадий қимматини янада оширган. Бу воситалардан фойдаланишда Юсуф турли табиий ҳодисалар — ҳайвонлар, паррандалар, чўл, дала, ўнгур, қум, ер, сув, шиша, денгиз, кема, боғ, гўшт, қил, минора, олов каби нарсаларга хос сифат ва хусусиятларни инсонларга кўчириб, юксак санъат намунасини кўрсатган:

Бу ағзинг мисали ўнгур санитаг,
Сўзунг чиқса андин сачар танитаг.

Куяр ўттаг ул бу кераксиз сўзунг,
Ағиздан чиқармағу, куйгай ўзунг.

Кема мунди сақин киси алғучи,
Тенгсиз ўтра кирди кема мунгучи.

Ўғул-қиз тўруса кемаси синур,
Кема синса сувда тириг ким қалур.

Уғул-қиз атаси бу эмгак кўрар,
Бала, меҳнат эрса яғантаг юдар.

Тиши асли эт ул, кўдазгу этиг,
Йидир эт кўдазмаса, бўлмас этиг.

Киши кўнгли бағтаг, яшарғу суви,
Бу беглар сўзи ул, кўдазгу суви.

Киши кўнгли юфқа сиринчға сани,
Эди кад кўдаз, синға сарма ани.

Қапугда терилди қамуғ ач бўри,
Эй элиг, қапуғ кад кўдазу юри.

Будун қўй сани ул, беги қўйчиси,
Багирсақ керак қўйқа қўй тутғучи.

Кейик сани давлат кишика тезик,
Қали келса бекла, туша ҳам тизик.

Кур арсланқа ўхшар бу беглар ўзи,
Ўга тегса юмшар бу турқу жузи.

Қали бушну тегса бушар, баш кесар,
Тамурин йишар, кўр, сўруб қан ичар.

Уюғ чим ўсуглуғ бўлур билгалар,
Чиқар сув қаюда адақ тепсалар.

Билигсиз киши кўнгли қумтаг турур,
Ўкуз кирса тўлмас аб ўт, ем унур.

Эрат бўлди беглар қанати, юги,
Қанатсиз қуш учмаз, э беглар беги.

Булар ул суруг қўйқа эркач сани,
Қўюғ башласа, сурса йўлча кўни.

Қуруғ қумқа ўхшар бу янглук ўзи,
Ўкуз кирса тўдмаз бу суқлуқ кўзи.

Эсиз ишка яқма, санга қилға қўр,
Эсизлик йилан ул сани тикка, кўр.

Элиг бўйни қилча, ўкакча баши,
Ангар кад инанмаз билиглиг киши.

Тил арслан турур, кўр, эшикда ятур,
Ая эвлуғ арсиқ башингни еюр.

Улар қуш упин тузди, ундар эшини,
Силиг қиз ўқиртаг кўнгул бермишини.

Қара чумғуқ утти сута тумшуқи,
Уни ўғлағу қиз унитаг тақи.

Булит кўкради, урди навбат туғи,
Яшин яшнади, тартти хақан тиғи.

Бири қинда чиқди, сунуб эл тутар,
Бири куси, жави ажунқа етар.

Мазмуни:

Бу оғзинг мисоли ўнгурдек эрур,
Сўзинг чиқса ундан донадек сочур.

Ёнар ўт кабидир кераксиз сўзинг,
Оғиздан чиқарма, кўярсан ўзинг.

Кема минди деб бил хотин олгучи,
Денгиз ичра киргай кема мингучи.

Ўғил-қиз туғилса кемаси синар,
Кема синса сувда тирик ким қолар.

Ўғил-қиз отаси машаққат чекар,
Машаққатга бўйнини у филдек тутар.

Аёл гўшт каби, сақла сен яхшироқ,
Сасир сақламасанг, илож йўқ бироқ.

Киши кўнгли боғдек, кўкаргу суви,
Бу беглар сўзидир, авайла уни.

Киши кўнгли позик, у шиша сони,
Озор берма, синдирма, асра уни.

Саройга йиғилган жами оч бўри,
Саройни кўриқла, эй эл сарвари.

Авом кўй мисоли, беги кўйчибон,
Бўлар кўйчибон кўйга чин меҳрибон.

Кийик каби давлат кишидан қочоқ,
Агар келса маҳкам тишаб сол тузоқ.

Зўр арслонга беглар жуда ўхшагай,
Силаб эркаланса юнги юмшагай.

Дағалдан ғазабга кирар, бош кесар,
Томирни тешар, боқ, сўриб қон ичар.

Сероб ерга ўхшаш бўлар донолар,
Чиқар сув қаерга оёқ урсалар.

Билимсиз киши кўнгли қумдек эрур,
Денгиз кирса тўлмас, на ўт-дон унур.

Кўшиндир бегининг қаноти, пари,
Қанотсиз қуш учмас, э бег сарвари.

Олимлар сурук кўйга серка мисол,
Улар кўйни сурсин топиб тўғри йўл.

Қуруқ қумга ўхшар бу инсон ўзи,
Денгиз кирса туймас бу суқлик кўзи.

Ёмон ишни қилма, у сенга зарар,
Ёмонлик илондир, сени у чақар.

Элиг бўйни қилдек ва бурждек боши,
Унга кўп ишонмас билимли киши.

Тил арслон кабидир, қафасда ётар,
Бу тутқун дарранда бошингга етар.

Хушовоз билан каклик ундар эшин,
Гўзал қиз чақирган каби севмишин.

Қора қарға қағлар йириб тумшуғин,
Уни шаллақи қиз унидек тағин.

Булут гулдираб урди навбат туғин,
Яшин яшнади, тортти хоқон тигин.

Бири чиқди қиндан, суниб эл тутар,
Бирининг садоси жаҳонга етар.

Мазкур бадий воситалардан фойдаланиб Юсуф табиат, унинг воқеа-ҳодисалари, нарсалари, онгсиз жонзодларига хос белги, сифат, хусусиятларни инсонга кўчириш орқали инсон характерини очган бўлса, бошқа қатор ҳолларда, аксинча, яна шу воситалар ёрдамида инсонга хос хусусият, белги, сифат, характерни табиатга, унинг воқеа-ҳодисаларига кўчириб, табиат, унинг турли манзараларининг тасвирини беради:

Яшиқ янди ерка, яқурди башин,
Яруқ дуня менгзи қарарди эшин.

Қуди идти кесма, яруқ юз туди,
Севуг зулфи тўлди юқару, қуди.

Белинглаб удунди, кўтурди башин,
Қара занги қилмиш юзини ашин.

Ажун тўрти юзка кўмуртаг бўдуғ,
Кўрур кўз юмулди, удунди удуғ.

Яшиқ бади юзка қара юз бағи,
Ажун бўлди бутру қара ер туғи.

Гужак бурди Румий қизи ўтру юз,
Қара сач бўдуғи ажун тўлди туз.

Тугал занги юзи урунди қалиқ,
Учар тинди, қўтди юриғли юриқ.

Қуди идти кесма, яруқ юз туди,
Қалиқ тул тўни кетди, белни бади.

Яшиқ язди бұлғай ўруғлуғ сачи,
Тиник, көш ўнги тутти дуня ичи.

Қалиқ тугди қашин, тунартти юзин,
Тутуб бади барча кишилар кўзин.

Яшиқ ерка янди, юзин кезлади,
Қалиқ қаршу келди, изин излади.

Қўпуб чиқди илка, ювулди яши,
Ажун менгзи бўлди ҳабаш қиртиши.

Юзин кезлади ерка румий қизи,
Ажун менгзи бўлди бу занги юзи.

Тума турқу қалқан кўтурди ушун,
Яруқ юз кулартаг яруди ажун.

Туғардин тутуқланди ўттаг ялин,
Яруди янги юз ачартаг келин.

Яшиқ кўпти, кўксин кўтурди ўру,
Ажун бўлди кафур сачартаг тўлу.

Фаришта юзитаг яруди ажун,
Қалиқ бўлди кафур сачартаг юзун.

Удунди, бақа кўрди кўтруб башин,
Қалиқ қиз кулартаг йиришти тишин.

Яшиқ баш кўтурди, юз ачти янги,
Ажун бутру тутти ўрунг қуш ўнги.

Бутиқланди ердан юқару сата,
Қалиқ менгзи бўлди ялинтаг ўта.

Севуг кулчирартаг яруди ажун,
Сақинч қисға бўлди, севинчлар узун.

Туғардин қарақуш қўпуб ўрлади,
Яғи ўт кўтурмиштаг ўт ялдради.

Илату манга ачди дуня сўзин,
Аюр: кўрмадингму бу хақан юзин.

Удир эрдинг эрса, тур, ач эмди кўз,
Эшитмадинг эрса эшит менда сўз: |

Туман йиқда бару тул эрдим тулас,
Бу тул тўни сучлуб, ўрунг кетдим ас.

Безандим, бегим бўлди ҳақан улуғ,
Утундум, муну, қулса жаним юлуғ.

Мазмуни:

Қуёш ётди ерга қўйибла бошин,
Еруқ дунё юзи қорайди бутун.

Гўзал ёйди сочин ёруқ юз бўйи,
Севик зулфи бўлди юқори-қуйи.

Чўчиб уйғониб у кўтарди бошин,
Қилибди қора зангидай кўк юзин.

Жаҳон юзга тортди кўмирдек бўёқ,
Юмилди кўрар кўзлар ухлаб йироқ.

Қуёш тортди юзга қора юз боғи,
Жаҳон бўлди мутлақ қора ер каби,

Юзин ёпди гажакла румий қизи.
Қора соч рангин олди олам юзи.

Бўлиб занги юзи каби осмон ,
Учар тинди, қолмай юрувчи бирон.

Кокилин тушириб юзин кезлади,
Кийиб тул тўнин кўк, белин боғлади.

Қуёш ёйди қайта ўрилган сочин,
Тутиб сувсари ранг бу дунё ичин.

Қовоқ солди осмон, тумурди юзин,
Тутиб ёпди барча кишилар кўзин.

Қуёш ерга қайтди, юзин кезлади,
Келиб қарши осмон изин қувлади.

Туриб ҳовлига чиқди ва тўкди ёш,
Жаҳон юзи бўлди мисоли ҳабаш.

Яширди юзин ерга румий қизи,
Занги юзидай бўлди олам юзи.

Гўзал шоҳи қалқон кўтарилган он,
Еруғ юз кулардек ёруди жаҳон.

Ловуллади Шарқдан бир ўтдек ёлин,
Ериди янги юз очардек келин.

Қуёш чиқди, кўксин кўтарди баланд,
Жаҳон бўлди кофур ранги бирла банд.

Фаришта юзидек ёришди жаҳон,
Кофур рангин олди бутун осмон.

Қаради туриб уйқудан уйғониб,
Кулар қиздай осмон ширин жилмайиб.

Қуёш бош кўтарди, юз очди янги,
Тўлиб кетди осмонга оққуш ранги.

Кўтарилди офтоб юқори чиқиб,
Бу кўк юзи ёнди оловдек қизиб.

Севикли кулардек ёришди жаҳон,
Алам қисқа бўлди, севинчлар туман.

Ва Шарқдан чиқиб Муштари ўрлади,
Ёв олов кўтаргандай ўт порлади.

Койиниб менга очди дунё сўзин,
Деди: кўрмадингми бу хоқон юзин.

Гар уйқуда бўлсанг, тур, оч энди кўз,
Эшитмаган эрсанг эшит ушбу сўз.

Туман йиллар ўтди тул эрдим, бироқ,
Ечиб тул кийимин, либос кийдим оқ.

Безандим, улуғвор бегим бўлди хон,
Бағишладим, унга фидо ушбу жон.

«Қутадғу билиг» поэмасида эпик, драматик ва лирик моментлар бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирланади. Асарда эпик ва драматик тасвир билан бир қаторда, лирик моментлар ҳам жуда таъсирчан чиққан. Айниқса, баҳор тавсифига, йигитликни ардоқлашга, қариликка ачинишга, дунёнинг бебақолигига, қут ва бахтнинг, дўст-ёрларнинг бевафолигига, ўз узрини сўрашга бағишланган лирик шеърини парчалар жуда мароқли чиққан. Бу парчаларда муаллифнинг юксак лирик маҳорати, санъати намоён бўлган.

Юсуф баҳор фаслини тасвирлар экан, Шарқдан эсангана насим оламини яшнатиш учун жаннат эшигини очишини, Қуёш Хут буржидан Ҳамалга (Балиқ қуйруғидан Қўзи бурнига) ўтишини, зерикарли қишни баҳор насими қувишини, кофур (оқ) кетиб оламини ипор (алвон ранг) қоплашини, анвои гуллар очилишини, ҳамма нараса жонланиб сариқ, кўк, қизил, арғувон ранг касб этишини, гулзорларда қушлар завқ билан сайрашини, даладашларда жониворлар ўйноқлашиб юришини, булутлар гулдираб чақмоқ чақишини, ёғинлар ёғишини ва умуман жонли ҳамда жонсиз табиятда рўй берадиган уйғониш ва жонланишни зўр кўтаринкилик билан куйлайди. Табиатдаги бу ўзгариш, уйғониш, жонланишни турк эли тақдирига кўчиради, боғлайди ва бу уйғониш, ўзгариш турк элининг уйғониши, унинг гуллаб-яшнаши деган фикрни илгари суради. Турк элининг равнақи, тараққийси, гуллаб-яшнаши борасидаги ўзининг эзгу ҳис-туйғуларини, умид ва орзуларини мана шундай баён қилади:

Туғардин эса келди ўнгдун ели*,
Ажун эттука ачти уштмах йўли.

Яғиз ер йипар тўлди кафур кетиб,
Безанмак тилар дуня кўркин этиб.

* Баҳор таърифидаги бу парча қисқартиб олинган.

Эринчиғ қишиғ сурди язқи эсин,
Яруқ яз яна қурди давлат ясин.

Яшиқ энди бўлғай яна ўрнига,
Балиқ қудруқиндин қўзи бурнига.

Қуримиш йиғачлар тўнанди яшил,
Безанди япун ал, сариг, кўк, қизил,

Яғиз ер яшил турқу юзқа бади,
Хитай арқиши ядти тавғач иди.

Язи, тағ, ер, ўпри тўшанди ядиб,
Этинди қўли, қаши кўк, ал кедиб.

Туманту чечаклар язилди қула,
Йипар тўлди, кафур ажун йид била.

Саба ели кўпти қаранфул йидин,
Ажун барча бутру йипар бурди кин.

Қаз, ўрдак, қуғу, қил қалиқиғ туди,
Қақилаю қайнар юқару, қуди.

Кўкис турна кўкда унун янғқулар,
Тизилмиш татиртағ учар, елгурар.

Улар қуш унин туэди, ундар эшин,
Силиғ қиз ўқиртағ кўнгул бермишин.

Унин утти каклик, кулар қатғура,
Қизил ағзи қантағ, қаши қабқара.

Қара чумғуқ утти сута тумшуқи,
Уни ўғлағу қиз унитағ тақи.

Чечакликда санвач утар минг унун,
Ўқир сури ибри тунун ҳам қунун.

Илик, кулмиз ўйнар чечаклар уза,
Сигун, мўйғақ ўйнар, юрир тап кеза,

Қалиқ қаши тугди, кўзи яш сачар,
Чечак язди юз, кўр, кулар, қатғулар.

Илату манга ачди дуня сўзин,
Аюр, кўрмадингму бу хақан юзин.

Удир эрдинг эрса тур, ач эмди кўз,
Эшитмадинг эрса эшит менда сўз.

Туман йилда бару тул эрдим тулас,
Бу тул тўни сучлуб ўрунг кетдим ас.

Безандим, бегим бўлди хақан улуғ,
Утундум, муну, кулса жанним юлуғ.

Булит кўкради урди хақан туғи,
Яшин яшнади, тартти хақан тиғи.

Бири қинда чиқди, сунуб эл тутар,
Бири қуси, жави ажунқа етар.

Ажун тутти Тавғач улуғ Буграхан,
Қутадсу ати, берсу эkki жаҳан.

Тирилсуни туркан қути минг қутун,
Телинсуни кўрмаз қарақи ўтун.

Севинчин, авинчин, қуванчин эли,
Ашасу, яшасуни луқман йили.

Мазмуни:

Эсиб келди Шарқдан баҳорнинг ели,
Жаҳон кўрки чун очди фирдавс йўли.

Ипор тўлди бўз ерга кофур кетиб,
Безанмоқчи дунё чирой касб этиб.

Зерикарли қишни баҳор қувлади,
Чиройли баҳор ўз ёйини созлади.

Қуёш қайта келгай яна ўрнига,
Балиқ қуйруғидан Қўзи бурнига.

Яланг дов-дарахтлар кийинди яшил,
Безанди ёпиб ол, сариқ, кўк, қизил.

Қора ер яшил тўрла ёпди юзин,
Гўё ёйди Тавғоч Хитой корвонин.

Водий, тоғ адр, жар либослар ёйиб,
Безанди қўли, қоши, кўк, ол кийиб.

Туман хил чечаклар очилди кула,
Жаҳон тўлди кофур, ипор ҳид била.

Сабо елида бўй тарар чиннигул,
Ипор ҳид таралди жаҳонга нуқул.

Ғоз, ўрдак, қил, оққуш ҳавони қучиб,
Қағиллаша сайрар баланд, паст учиб.

Кўкис, турна кўкда овозлар қилар,
Тизилган туядек учар, елгурар.

Улар қуш оҳанг бирла чорлар эшин,
Гўзал қиз чақирган каби севмишин.

Соз овозла каклик кулар «қаҳ» ура,
Қизил оғзи қондек, қоши қоп-қора.

Қора қарға қағлар кериб тумшугин,
Уни шаллақи қиз унидек тагин.

Чечакзорда сайрар чунон андалиб,
Туну кун сури Исрофилни чалиб.

Илик, кулмиз* ўйнар чечаклар уза,
Сиғун, мўйғоқ** ўйнар, юрар зап кеза,

Қовоқ солди осмон, кўзи ёш сочар,
Юзин очди гул, кўр, хохолаб кулар.

* Илик, кулмиз — бир турли эркак ва урғочи жайрон.

** Сиғун, мўйғоқ — бир турли эркак ва урғочи буғи.

Койиниб менга очди дунё сўзин,
Деди, кўрмадингми бу хоқон юзин.

Гар уйқуда бўлсанг, тур, оч энди кўз,
Эшитмаган эрсанг, эшит ушбу сўз.

Талай йиллар ўтди, тул эрдим, бироқ,
Ечиб тул кийимин, либос кийдим оқ.

Безандим, улуғвор бегим бўлди хон,
Бағишладим, унга фидо ушбу жон.

Булут гулдираб урди хоқон туғин,
Яшин яшнади, тортти хоқон тигин.

Бери чиқди қиндан, у эллар тутар,
Бери довруғи нақ жаҳонга етар.

Жаҳон олди Тавғоч улуғ Буғраҳон,
Қут олсин, насиб бўлсин икки жаҳон

Яшасин бу турклар қути қут билан,
Тешилсин кўролмас кўзи ўт билан.

Севинчла, овинчла, қувончла эли,
Ошасин, яшасин у Луқмон йили.

«Қутадғу билиг» поэмасида ҳаётнинг оддий икир-чирларидан тортиб юлдуз сирларигача, коҳинларча сохта даволаш усулидан тортиб кўрким, ўқит, чурни, шалисо, тарёқ ва Митридат пиллюяси каби доруларгача, оддий ҳисобдан тортиб Эвклид риёзиётию ҳандасасигача, оддий кишилар билан суҳбатдан тортиб давлатни идора қилишнинг нозик сирларигача, туркий халқларнинг Алп Эр Тўнгаси ажамлиларда Афросиёб аталишидан тортиб Фирдавсийнинг Фаридун, Заҳҳок каби қаҳрамонларигача, Митридус, Уқлидис, Скандар, Кесро каби тарихий шахслардан тортиб Рустам, Од, Шаддод, Асҳоби Раъс, Қорун ва шу каби афсонавий қаҳрамонларгача, Чин, Мочин олимлари, ҳақимларининг ашъору амсолларидан тортиб Ҳинд рожаларию, Рум қайсарларию, занги ҳабашларигача, дунёнинг тузилишидан тортиб ижтимоий ҳаёт манзараларигача, илму фан, маърифатнинг беқиёс аҳамиятидан тортиб таълим-тарбия,

одоб-ахлоқ фазилатларигача, хуллас, ҳамма-ҳамма соҳалардан баҳс этилади. Юсуф мана шундай билим доираси кенг, донишманд, олим, мутафаккир киши бўлган.

«Қутадғу билиг» Урта Осиё, Қозоғистон ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг ўзига хос анъанага эга бўлган ва ўн биринчи асрга келиб ўз тараққиёт босқичининг муайян бир даражасига кўтарилган адабиётининг йирик намунасидир. Асар туркий халқлар оғзаки ижодиётининг кўп асрлар давомида эришган ютуқлари, туркий ёзма адабиёт, шунингдек, қўшни халқлар адабиёти муваффақиятларини ҳисобга олиш натижаси ўлароқ майдонга келди. Мана шундай замин асосида яратилган бу йирик асарда туркий халқлар адабиёти қўлга киритган ютуқлар ўзининг тўла ифодасини топди. Ҳажм жиҳатидан ниҳоятда йирик, услуб жиҳатидан ўзига хос, бадий жиҳатдан пухта аҳамиятга эга бўлган бу асар муаллиф санъатидаги айрим нуқсонларга, баъзи воқеаларнинг схематик ва эпизодик чиқиб қолганлигига, воқеа ривожини асосида тугал ечимлар йўқлигига қарамасдан, XI аср дostonнавислигининг салмоқли ва ҳозирча бизгача етиб келган яккаю-ягона ёдгорлиги ҳисобланади.

Туркий халқларнинг ўтмиши, уларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, моддий, маънавий, маданий ҳаётлари ҳақида битилган бу асарнинг ҳаётий, илмий, маърифий, тарбиявий аҳамияти беқиёс каттадир. Бинобарин, бу асар туркий халқларнинг тилини, адабиётини, тарихини, этнографиясини, маданиятини ва шу каби бошқа жиҳатларини ўрганиш соҳасида бой маълумот берувчи манба ҳисобланади.

Ушбу ишда Юсуф Хос Ҳожибнинг дунёқарашлари ҳақида айтилган фикрларни янада тўлдириш мақсадида унинг асаридан баъзи ўринлари сайлаб олиниб, транслитерация қилинди ва илова тарзида ҳозирги ўзбек тилига тавсифи билан берилди.

Илова ва тавсифда «Қутадғу билиг»нинг аввалги нашрларининг баъзи ўринларига аниқликлар ҳам киритилди.

Илоадан фойдаланиш қулай бўлиши учун тавсиф ва текст алоҳида-алоҳида берилди.

ИЛОВА
„ҚУТАДҒУ БИЛИГ“ ДАН
ПАРЧАЛАР

Йанглуқ ағирлиқин танурлайур билиг бирла

- 1 Тўрутти ўдурди сэчу йанглуқур
Ангар бэрди эрдам билиг ўг уқур
- 2 Кўнгўл бэрди ҳам ма йуритти тилиг
Овут бэрди қилқ ҳам қилинчи силиг
- 3 Билиг бэрди йаңлуқ бэдуди бу кун
Уқуш бэрди ўтру йазилди тугун
- 4 Байат кимка бэрса уқуш ўг билиг
Укуш эдгулукка узатти алиг
- 5 Билигни бэдуг бил уқушни улур
Бу эки бэдутур ўдурмиш қулуғ
- 6 Бу сўзка тануқи муну кэлди сўз
Бу сўзни эшиттил сўзунг мэнда ўз
- 7 Уқуш қайда болса улуғлуқ болур
Билиг кимда болса бэдуглук алур
- 8 Укушлуғ уқар—ул билиглиг билир
Билигли уқуғли тилакка тэгир
- 9 Билиг маънис бил нэку тэр билиг
Билиг билса ўтру йирар эрда иг
- 10 Билигсиз киши барча иглиг болур
Игиг эмламаса киши тэрк ўлур
- 11 Йури эй билигсиз игингни ўта
Билигсиз ўтун-сэн э билга қута
- 12 Уқуш—ул бурундуқ ани йэтса эр
Тилакка тэгир ул туман арзу йэр
- 13 Уқуш бўлса эрка кўр асги ўкуш
Билиг билса ўтру бўлур эр кўшуш.

- 14 Уқуш бирла ишлар қамуғ иш кудуг
Билиг бирла бәғлар бу булмиш ўдуг

Тил эрдамин асғин мунларин сўзлайур

- 15 Уқушқа билигга бу тилмачи тил
Йарутгачи эрни йўриқ тилни бил
- 16 Кишиг тил ағирлар булур қут киши
Кишиг тил ужузлар йарир эр баш
- 17 Тил арслан турур кўр эшикда йатур
Айа эвлуг арсиқ башингни йэйур
- 18 Тилин эмгамиш эр нәку тәр эшит
Бу сўз ишка тутғил ўзунгга иш эт.
- 19 Мәни эмгатур тил эди ўг талим
Башим кәсмасуни кәсайин тилим
- 20 Сўзунгни кўдазғил башинг бармасун
Тилингни кўдазғил тишинг синмасун
- 21 Будун тили йавлақ сәни сўзлагай
Киши қилқи киртуч этиңни йәгай
- 22 Билиггилг билиг бәрди тилка бишиғ
Айа тил идиси кўдузғил башинг
- 23 Эсанлик тиласа сәнинг бу ўзунг
Тилингда чиқарма йарағсиз сўзунг
- 24 Билиб сўзласа сўз билигга санур
Билигсиз сўзи ўз башини йэйур
- 25 Угуш сўзда артуқ асиғ кўрмадим
Йана сўзламишида асиғ булмадим
- 26 Угуш сўзлама сўз бирар сўзла аз
Туман сўз тугунин бу бир сўзда йаз
- 27 Киши сўз била қопти болди малик
Угуш сўз башығ йәрка килди кулик
- 28 Угуш сўзласа йангшади тәр тилиг
Йана сўзламаса ағин тәр тилиг
- 29 Қалы мундағ эрса йўриқ ўтру ур
Йўриқ ўтру урса кишиг йуқлатур
- 30 Тилиғ кад кўдазғил кўдазилди баш
Сўзунгни қисурғил узатилди йаш

- 31 Тил асғи талим бар басинма ўкуш
Ара ўгдилур тил ара минг сўкуш
- 32 Нача мундағ эрса билиб сўзла сўз
Сўзунг бўлсу кўзсуз қарағуқа кўз
- 33 Билигсиз қарағу турур бөлгулуг
Йури эй билигсиз билиг ал улуг
- 34 Туғуғли ўлур кўр қалир бөлгусуз
Сўзунг эдгу сўзла ўзунг ўлгусуз
- 35 Эки нанг била эр қаримаз ўзи
Бир эдгу қилинчи бир эдгу сўзи
- 36 Киши туғди ўлди сўзи қалди кўр
Ўзи барди йанглуқ ати қалди кўр
- 37 Тириглик тиласа ўзунг ўлмагу
Қилинчинг сўзунг эдгу тут эй бўғу
- 38 Тилиғ ўгдум анча ара сўктугум
Тилаким сўз эрди сэнга йўрдугум
- 39 Қамуғ сўзни йығса уқуш тапламаз
Кэрак сўзни сўзлар киши кэзламаз
- 40 Сўзум ўғлума сўзладим мэн тўнга
Ўғул мэнда алтин мэнга нэ тэнг-а
- 41 Сэнга сўзладим мэн сўзум эй ўғул
Сэнга бэрди бу панд ўзум эй ўғул
- 42 Кумуш қалса алтун менингдин сэнга
Ани тутмағил сэн бу сўзка тэнг-а
- 43 Кумуш ишка тутса тугар алқинур
Сўзум ишка тутса кумуш қазғанур.
- 44 Кишидин кишика қумару сўз-ул
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул.
- 45 Бу кун тугма кашинг э билга бўғу
Ўзум узрин айсам йэма йману.

Китаб идиси ўзинга узр айур

- 46 Тилаким сўз эрди э билга бўғу
Көдин кэлдачика ўзум сўзлагу
- 47 Уқуш кэлди ўтру айур бутру кўр
Сўзунг бўлса йанглуқ сэнга болга қўр

- 48 Будун тили йавлақ сәни сўзлагай
Киши қилқи кирту этингни йэгай
- 49 Бақа кўрдум эрса йэниг бўлди йук
Ўзум айди сўзла сўзунг бари тўк
- 50 Нэкулуг тэса сэн айнаин сэнга
Сўзумни айнаин эй эрсиг тўнга
- 51 Бу йанглуқ ати бўлди йанглуқ учун
Бу йанглуқ урулди бу йанглуқ учун
- 52 Янгилмаз киши ким айу бэр мэнга
Янгилмиш тумэн минг айнаин сэнга
- 53 Билиглиг эди аз билигсиз ўкуш
Ўқушсез ўкуш бил уқушлуг кўшуш
- 54 Билигсиз билиглигга бўлди йағи
Билигсиз билиглигга қилди чўғи
- 55 Қишида киши адруқи бар тэлим
Бу адруқ билигдин айур бу тилим
- 56 Билиглигга сўзладим уш бу сўзум
Билигсиз тилини билумаз ўзум
- 57 Билигсиз била ҳэч сўзум йўқ мэнинг
Э билга ўзум уш тапуғчи сэнинг
- 58 Сўзум сўзламишка сэнга ййману
Ўзум ўзэри қулди сэнга уш муну
- 59 Сўзуг сўзладачи азар ҳам йазар
Уқушлуг эшитса ўнгарур тузар
- 60 Бурундуклуг—ул сўз тэва бурни-тэг
Барур қанча йатса тэтир бўйни-тэг
- 61 Билиб сўзладачи киши бар ўкуш
Ани булдачи эр мэнга кад кўшуш
- 62 Қамуғ эдгулуклар билиг асғи-ул
Билиг бирла бўлди масал кўкка йўл
- 63 Билиг бирла сўзла камуғ сўзни сэн
Билигин бэдуг бил камуғ ўзни сэн
- 64 Иашил кўкдин инди йағиз йэрка сўз
Сўзи бирла йанглуқ ағир қилди ўз
- 65 Киши кўнгли тубсуз тэнгиз—тэг турур
Билиг йунжу сани тубинда йатур

- 66 Тэнгиздин чиқармаса йунжу киши
Кэрак йунжу бўлсун кэрак сай таши
- 67 Йағиз йэр қатиндақи алтун таш-ул
Қали чиқса бэглар башинда тўш-ул
- 68 Билиглиг чиқармаса билгин тилин
Парутмаз анинг билги йатса йилин
- 69 Уқушли билигли эди эдгу нанг
Қали булсанг ишлат учуб кўкка тэнг
- 70 Нэку тэр эшиятгил бу эл кэнт бэги
Уқушқа билигка йэтурмиш ўги
- 71 Ажун тутғуқа эр уқушлуғ кэрак
Будун басғуқа ўг кэрак ҳам йурак
- 72 Уқуш бирла тутти ажун тутғучи
Билиг бирла басти будун басғучи
- 73 Ажунқа апа инмишинда бэру
Уқушлуғ уру кэлди эдгу тўру
- 74 Қайу ўдта эрса бу кунда бурун
Билиглигка тэгди бэдуграк орун
- 75 Уқуш бирла эслур киши артақи
Билиг бирла сузлур будун булғақи
- 76 Бу экинн этумаса қўдгил билиг
Қиличқа тэгургил сэн ўтру алиг
- 77 Бўгу билга бэглар будунқа баши
Қилич бирла этмиш билигсиз иши
- 78 Ажун тутғуқа эр уқуш билса кад
Будун басғуқа эр билиг билса кад
- 79 Бу эки бирикса бўлур эр тугал
Тугал эр ажунуғ тамам йэр тугал
- 80 Апанг эки ажун қулур эрса сэн
Ути эдгулук-ул қилур эрса сэн
- 81 Қали эдгу булмақ тиласа ўзунг
Йури эдгулук қил кэсилди сўзунг
- 82 Киши мангу бўлмаз бу мангу ати
Анин мангу қалди бу эдгу ати
- 83 Ўзунг мангу эрмаз атинг мэнгу-ул
Атинг мангу болса ўзунг мэнгу-ул

Эдгуларка қатилмақ эдгусин айур

- 84 Қали бұлса элгинг будунқа узун
Қамуғ эдгулук қил қилинчин сўзун
- 85 Ийигитлик кэчар-ул тириглик ўчар
Бу туш-тэг ажундин ўзун тарк кэчар
- 86 Тиригликни мун қил асиг эдгулук,
Иарин бұлға эдгу йэгу кэдгулук.
- 87 Нэку тэр эшитгил киши эдгуси
Иуриб тин тўқиғли ахир ўлгуси
- 88 Ажунда нэ йанғлиғ эран тугди кўр
Бир анча йуриди йана ўлди кўр
- 89 Кэрак бэг кэрак қул йа эдгу эсиз
Уэи ўлди эрса ати қалди из
- 90 Сэнга тэгди эмди кэзикча ўрун
Қамуғ эдгулук қил сэн эдгу барун
- 91 Тириг ўлгу ахир тўшанар йэриг
Қиши ўлса эдгун кўр ати тириг
- 92 Эки турлуг ат-ул бу тилда йурир
Бир эдгу бир эсиз ажунда қалир
- 93 Эсмэка сўкуш эдгу ўгди булур
Узунга бақа кўр қайусин қулур
- 94 Узунг эдгу болса атинг ўгдилиг
Қали болса эсиз сўкуш эй силиг
- 95 Сўкушлуг нэлуг булди Заҳҳак ўтун
Нэлуг ўгди булди Фаридун қутун
- 96 Бирн эдгу эрди ани ўгдилар
Бирн эсиз эрди ани сўкдилар
- 97 Эсиз-му сэнга йэг азу эдгу-му
Сўкуш-му қулур-сэн азу ўгди-му
- 98 Қайусин тиласа ўдургил бирин
Эсиз эдгу бұлса ўкунма йарин
- 99 Мунгар мэнгзатур сўз синамиш киши
Синамиш киши билди эл жун иши
- 100 Қиши эдгу атин кўр алқиш булур
Атиқмиш эсиз ўлса қарғиш булур

- 101 Нэча ма синадим эсиз қилғучи
Көга бәрди кунда узулди кучи
- 102 Нэча кўрдум эрса эсизлар иши
Азу бўлмади эй билиглик киши
- 103 Эсизлик ўт-ул ўт куйурган бўлур
Йўлинда кэчик йўқ ўтулган бўлур
- 104 Кўру турса бизда уза барғучи
Қара тут йа бэглаз ажун тутғучи
- 105 Буларда қайу булди эрса билиг
Улар урмиш ўд кун ажунқа элиг
- 106 Билиг кимда эрса ажун бэглари
Тўру эдгу урмиш киши йэглари
- 107 Бу кун ма ким эдгу атанса киши
Улар бўлди ашну ул эдгу баши
- 108 Бўгу бэг ким эрса билигка йақин
Билиглик кишиг қилмиш ўзка йақин
- 109 Элиг урмиш ишка бақиб ишламиш
Билиг ишка тутмиш будун башламиш
- 110 Элин этмиш ўтру байумиш қара
Қара байлиқи қилмиш ўзка тўра
- 111 Ати эдгу бўлмиш атанмиш ақи
Ақи ўлса ати тириг тэб уқи
- 112 Улурин билиб қилмиш ўзка этиг
Битиб қўдмиш атин тиригка битиг
- 113 Бу кун ким оқиса улариг билир
Ангар ўтгунур андин эдгу кэлир
- 114 Нэку бар ажунда билигка кўшуп
Билигсиз тэса эрка кўрксуз сўкуш
- 115 Нэку тэр эшитгил билиглик киши
Ажунда синайу йэтилмиш йаши.
- 116 Билигсизка тўрда ўрун бўлса кўр
Бу тўр илка санди илиг бўлди тўр
- 117 Қали билгака тэгса илда ўрун
Ўл ил бўлди тўрда тақи кад тўрун
- 118 Билигка турур бу ағирлиқ қамуғ
Ажунқа кэрак тўр кэрак ил қапуғ

- 119 Эки турлуг-ул кўр бу асли киши
Бири бэг бири билга йанглуқ бaши
- 120 Анингда нару барча йилқи сани
Тиласа мунн тут тиласа ани
- 121 Сэн эмди қайу-сэн мэнга ай ача
Эжида бири бул учида қач-а
- 122 Қилич алди бәрди будунуғ тузар
Қалам алди бәрди йўриқ йўл сузар
- 123 Улардин қалу кэлди эдгу тўру
Қўмару турур тэгса қўпрур ўру
- 124 Улугдин тиригка қумару сўз-ул
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул
- 125 Билигсиз қарағу турур бэлгулуг
Э кўэсуз қарағу билиг ал улуг
- 126 Киши кўрки сўз-ул бу сўз-ўк тэлим
Йури эдгу сўзлуг кишинг ўт тилим
- 127 Масал кэлди туркча мунгар мэнгзэтур
Ани сўзладим мэн муну йангзатур
- 128 Уқуш кўрки сўз-ул бу тил кўрки сўз
Киши кўрки йуз-ул бу йуз кўрки кўз
- 129 Тили бирла йанглуқ сўзи сўзланур
Сўзи йахши бўлса йузи сувланур
- 130 Кўру бәрса эмди бу турк бэглари
Бу турк бэгларинда тақи йэглари
- 131 Бу турк бэгларинда ати бэлгулуг
Туға алп эр эрди кути бэлгулуг
- 132 Бэдуг билги бирла ўкуш эрдами
Билиглиг укушлуг будун кўдруми
- 133 Тажиклар айур ади Афрасийаб
Бу Афрасийаб тутти эллар талаб
- 134 Эди артуқ эрдам керак-ул билиг
Ажун тутғуқа ўтру сунса алиг
- 135 Тажиклар битигда битимиш мунн
Битигда йўқ эрса ким уқғай ани
- 136 Эди йақши аймиш азиглиғ кур эр
Азиглиғ эран бэрк тугунлар йазар

- 137 Минг эрдам кэрак бу жахан тутғуқа
Кур арслан кэрак бу кулаи басғуқа
- 138 Ажунчиқа эрдам кэрак минг туман
Анин тутса элдин кэтарса туман
- 139 Қилич урса йанчса йағи буйинини
Тұру бирла тузса эли буднини

Билиг уқуш адримин асгин айур

- 140 Тилаким сўз эрди э билга бўгу
Укушуғ билигиг ўзум сўзлагу
- 141 Укуш-ул йула-тэг қаранғку туни
Билиг-ул йаруқлуғ йарутти сәни
- 142 Уқушун ағар-ул билигин бәдур
Бу экки била эр ағирлиқ кўрур
- 143 Мунгар бутмаса кўр бу Нушин раван
Уқуш кўзи бирла йарутти жаҳан
- 144 Мэнгар тэгди мундағ билиглиг сўзи
Тамудин йирар тәб тамулуқ ўзи
- 145 Тўру туз йуритти байуди будун
Атин эдгу қилди ул эдгу ўдун
- 146 Кичиг ўғланиғ кўр уқушқа улам
Йаши йэтмагинча йуритмаз қалам
- 147 Уқушлуғ киши кўр қариса мунар
Укуш кэтти таб ҳам қалам ма тинар
- 148 Қали тәлва ўлса кўрур сақ киши
Ўлум йўқ ангар ҳам тирилмәз шиши
- 149 Нәкулуғ тәса-сән уқушсуз турур
Уқушсуз кишилар улугсуз турур
- 150 Уқушқа турур бу ағирлиқ этиг
Уқушсуз киши бир авучча йәниг
- 151 Кўру бәрса барча эрур бу кад-ўк
Уқушлуғ билиглиг кўр асли кад-ўк
- 152 Қимянгда уқуш бўлса асли бўлур
Қайуда билиг бўлса бәглик алур
- 153 Йағиз йәр уза йанглуқ ўғли алиг
Кўтурди қамуғқа йәтурди билиг

- 154 Уқуш бирла асли аталур киши
Билиг бирла бэглар этар эл иши
- 155 Туман минг ту эрдам ўқуш ўгдилар
Уқуш бирла қилмиш учун ўгдилар
- 156 Уқуш азин азланма асғи ўқуш
Билиг азин азланма эрка кўшуш
- 157 Бу тўрт нанг азин азқа бутма тэгу
Бўгу сўзламиш сўз эшитгу ўгу
- 158 Бу тўртта бири ўт бириси йағи
Учунчи иг-ул кўр тириглик ағи
- 159 Басаси билиг-ул буларда бири
Бу тўрт нанг ужуз тутма бэгсиг йури
- 160 Бу тэкма бири асғи йаси талим
Қайуси бэрим-тэг қайуси алим
- 161 Билиг кимйа-тэг ул нанг ирклу турур
Уқуш ўрдуси ул нанг ўглу турур
- 162 Йипарли билигли нанги бир йанги
Тутуб кэзласа бўлмаз ўзда ўнги
- 163 Йипар кэзласа сэн йинди бэлгурар
Билиг кэзласа сэн тилинг улгулар
- 164 Билиг байлиқ-ул бир чигай бўлғусуз
Тэгиб ўғри тэвлиг ани алғусуз
- 165 Кишан-ул кишика билиг ҳам уқуш
Кишанлиг йарағсизқа бармас ўқуш
- 166 Сэвуграк атин эр кишанлиг тутар
Кэраклиг атин эр кўдазлиг тутар
- 167 Кишанлиг кўрамаз кэракча йурир
Тишағлиг йирамаз тилакча барир
- 168 Уқуш-ул сэнгар эдгу андлиг адаш
Билиг-ул сэнга кад бағирсақ қадаш
- 169 Билигсизка билги қилинчи йағи
Адин бўлмаса таб бу экки чўғи
- 170 Мунгар мэнгзату кэлди туркча масал
Ўқиғил мунн сэн кўнгул ўгга ал
- 171 Уқушлуғ кишика эши таб уқуш
Билигсиз кишика ати таб сўқуш

- 172 Билиглигка билги тугал тун аш-ул
Билигсиз қилинчи йавуз қўлдаш-ул
- 173 Уқушлуғ кад эр ўвка ўздин йират
Билиглиг йэг эр бушма эдгу қил ат
- 174 Бу экки била ишка бақма эва
Қали бақса қилдинг тириглик йава
- 175 Уқунчлуғ бўлур тутши ўвка иши
Йазуқлуғ бўлур ишда бушса киши
- 176 Амуллуқ кэрак эрка қилқи онгай
Уруглуқ кэрак эрка туғса кун ай
- 177 Тузунлуғ кэрак ҳам смилиглиг кэрак
Уқушлуғ кэрак ҳам билиглиг кэрак
- 178 Уқушлуғ кэрак кад ўдурса билиг
Билиглиг кэрак кад бутурса ишиг
- 179 Йарағлиғ йарағсизни йэтру кўруб
Кэраклиғ кэраксизни кирту суруб
- 180 Адирса ўдурса сэча билса ўз
Қамуғ иш ичинда тута билса ўз
- 181 Бўлур ўтру ишлар бутун ҳам бишиғ
Билиглиг қишилар бишиғ йэр ашиғ
- 182 Тилакка тэгир-ул бу йанглиғ киши
Экагу ажунда этиглиг иши
- 183 Бушақлиқ била эрка ўвка йавуз
Бу экки била тутчи эмгар эт ўз
- 184 Эшитгил нэку тэр бугу билга бэг
Бу сўз ишка тутгил айа кирғу энг
- 185 Буши бўлса йанглуқ билигсиз бўлур
Қали ўвка кэлса уқушсуз қилур
- 186 Бушилиқ йавуз эрка элтур билиг
Утунлуқ қилур бушса қилқи силиг
- 187 Эшитгил нэку тэр билиглиг киши
Билиглиг сўзи чин сэвуг жан туши
- 188 Бу бир қач нанг-ул кўр кишика йавуз
Муни билса йанглуқ илиқар эт ўз
- 189 Буларда бириси бу тил йалғани
Буларда басаси сўзун қийғани

- 190 Учунчи тақи бир бӯр ичса сәва
Сэзигсиз бӯлур бӯлди бэртама йава
- 191 Тақи бири эрка бу арқуқ қилинч
Бу арқуқ қилинчиғқа бӯлмаз сэвинч
- 192 Яана бир ариғсиз бу қилқи ўтун
Кишилар эвинда бу қўпрур тутун
- 193 Яана бир тили йэл буши ўвкалиғ
Ўлтур кишиғ сўкса ачса тилиғ
- 194 Бу қач нанг бирикса бирагу уза
Анингдин йирар-ул идуқ қут тэз-а
- 195 Бӯлу бэрмаз эвран баши тэзгинур
Анинг бирла қилқи йанги тэзгинур
- 196 Йури эдгулук қил эй эдгу киши
Этиглик бӯлур тутчи эдгу иши
- 197 Нэку тэр эшит эмди қилқи силиғ
Синайу тэгиб элка сунмиш алиғ
- 198 Қаримаз бу эдгу нэча йилласа
Эсизлик эдикмаз нэча эдласа
- 199 Яаши қасқа эсиз ўкунчун қарир
Узун йашлиғ эдгу ўкунчусуз йурир
- 200 Тилакин булур эдгу кунда йанги
Эсизнинг кунянга минг артар мунги

Қара ғам бирла суҳбат сўзи

- 201 Яанут бэрди Удғурмиш айди бу сўз
Эшиттим мэн эмди аёа кўнгли туз
- 202 Мунунгда адин ма тақи бар сўзум
Ани ма айу бэр э кўрклуг йузум
- 203 Бу кун бу ўзум кэнд улушқа кириб
Қатилғу қарилғу будунқа йуриб
- 204 Нэку-тэг йуриғу уларнинг била
Муни ма айу бэр мэнга сўз ула

Ўгдулмиш жаваби Удғурмишқа

- 205 Яанут бэрди Ўгдулмиш айди бу сўз
Кэраклиғ турур чин аёа қилқи туз
- 206 Кэрак бўлғу сўзни айттинг мэнга
Айайин эшиттил муни мэн сэнга

Б а б. Угдулмиш Удгурмишқа қара ғам будунлар бирла қатилмақни ўгратур

- 207 Қара ғам будун барча қилқи йанги
Билиги уқуши қилинчи тэнги
- 208 Қилиқсиз бўлурлар кара ғам будун
Тўру йўқ тўқу йўқ қатилмақ ўдун
- 209 Ва лəкан уларсиз йəма бўлмас иш
Тилин эдгу сўзла ангар бўлма эш
- 210 Қара қилқи барча бўлур қаб қара
Қара қилма ўзни кўдазу тур-а
- 211 Қара қилқи башсиз қилинчи шаши
Иши кучи барча қилинчи туши
- 212 Йəмақни билирлар қарин тўдғуси
Бўғузда адин йўқ улар қадғуси
- 213 Нəку тэр эшитгил қара қилқини
Синаб сўзлагучи киши фарқини
- 214 Қара қадғуси барча қарни учун
Будун тэвшики барча бўғзи учун
- 215 Тəлим халқлар ўлди бу бўғзи учун
Қара йэр қатианда йатур ўт учун
- 216 Қара қарни тўдса тили башсирар
Баса тутмаса бəк ўзи эрк сурар
- 217 Уларқа йəма-ўк қатил эй қадаш
Бэру тур уларқа йэгу ичгу аш
- 218 Тилин сўзла йумшақ нəку қулса бэр
Бэригли алир кўр анинг асғи йэр
- 219 Укуш сўзлама сўз сəрин тил кўдаз
Укуш сўзламиш сўз суви қалди аз
- 220 Нəку тэр эшитгил ўзин тутмиш эр
Тилин бəк тутуғли билиг билмиш эр
- 221 Сўзуг барча сўз тəб чиқарма тилин
Кўру сақну сўзла кəракин билин
- 222 Уқушлуғни кўрдум кўр аз сўзлади
Укуш сўзладим тəб ўқунди йилин

Ъалавилар бирла қатилмақни ўратур

- 223 Эратта ўнгин бэг кишисинда таш
Қатилғу кишилар бу-ул эй қадаш
- 224 Уларда бири савчи урғу туруп
Буларни ағир тутса қут қив булур
- 225 Уларни қатиг сев кўнгулдин нару
Нангин эдгулук қил бақа тур кўру
- 226 Булар аҳли байт-ул ҳабибқа қадаш
Ҳабиб савчи ҳаққи учун сев адаш
- 227 Ичин иртамағил йа қилқи тузин
Мағар тилда йангсиз йуритса сўзин

Билга ʻалимлар бирла қатилмақни ўратур

- 228 Тақи бир қуту билга ʻалимлар-ул
Улар ʻилми халққа йарутгачи йўл
- 229 Уларни қатиг сев, ағирла сўзин
Билигларин ўгран ўкуш йа азин
- 230 Улар-ул йарар йа йарамаслариг
Сэчиб адра тутган кўни йўл ариғ
- 231 Уса ʻилми ўгран билиглэри бил
Нангин эдгулук қил кўдаз тэгру тил
- 232 Булар-ул ҳақиқат бўдин тиргуки
Улар билги-ул чин шарифат кўки
- 233 Йўқ эрса ажуңда бу ʻалим бўғу
Тикиб унмэгай эрди йэрда йэғу
- 234 Улар ʻилми бўлди будунқа йула
Йаруса йула тунла азмас йўл-а
- 235 Тэнгингда улуш қил сучиг сўз била
Аш ичғу йэтурғил тапуғ қил кула
- 236 Тилин сэрма ирма бўлун ймануғ
Ағу-ул уларнинг оти бир тэмуг
- 237 Тилин ирма сэрма туз этмак йэтур
Ағир тут улариг ағирла кўтур
- 238 Эшит ʻилми ишлат тилин сўнгдама
Йа қилкин қилинчин йавуз тэб тэма

- 239 Улардин кэраки сэнга ыилми-ул
Күниликка йэтса айу бэрса йүл
- 240 Булар-ул суруг күйқа эркач сани
Күйуғ башласа сурса йүлча күни
- 241 Қатилғил буларнинг била эдгулаш
Қутадғай сэнга экки ажун улаш
- 242 Буларда баса қач қуту бар адин
Бақа кўрса билги билигда адин

Утачилар бирла қатилмақни айур

- 243 Уларда бириси ўтачи турур
Қамуғ иг туғақа бу эмчи эрур.
- 244 Йэма-ўк кэраклиг сэнга бу киши
Ашингсиз ўнгулмас тириглик иши
- 245 Тириг бўлса йалнгуқ йэма иглар-ўк
Игин-эмчи кўрса ўтин эмлар-ўк
- 246 Иг-ул кўр кишика ўлум қўлдаши
Улум-ул кишика тириглик туши.
- 247 Буларни йэма эдгу тутғил йақин
Кэраклиг киши бу кўдэзгил ҳақин

Муъаззимлар бирла қатилмақни айур

- 248 Буларда баса кэлди афсунчилар
Бу йэл йэклиг игка бу-ул эмчилар
- 249 Буларқа йэма-ўк қатилғу кэрак
Бу йэл йэклиг игка ўқиғу кэрак
- 250 Қали асғи тэгсун тэса-сэн сэнга
Йэма эдгу тутғил эй эрсиг тўнга
- 251 Утачи унамас муъаззим сўзин
Муъаззим отачиқа эврур йузин
- 252 Ул аймиш ўтуғ йэса игка йарар
Бу аймиш битиг тутса йэklar йарар

Туш йўрғучилар бирла қатилмақни айур

- 253 Тақи бир билиг кўр бу туш ыилми-ул
Тушаса йўруғли ачар эдгу йүл

- 254 Удса бу йалигуқ тушар-ўк бу туш
Иура билса тэркин кэлир агзи туш
- 255 Тушуг эдгу йўрса бу туш йўрғучи
Ул эдгу кэлир кўр бу сэвнур тучи
- 256 Қали тэнгсиз эрса туши кэд йавуз
Чигайқа бэриб нанг кўдазгу эт-ўз.
- 257 Бу туш ылми кўргил бағирсақ байат
Қули эдгусин қулди бэрди айат
- 258 Туши эдгу бўлса сэвунса кўруб
Эсиз кўрса раббқа сизинса туруб
- 259 Чигайқа уласа кумуш нанг тавар
Байат қулса андин балани йиғар
- 260 Йўругка барир туш тушуг йақши йўр
Айа туш кўругли тушунг йинчка кўр
- 261 Бу йанглиғ тушуг уз йўруғли булар
Билиглиғ бағирсақ бўлуб эдгулар
- 262 Булариг йэма эдгу тутғил қадаш
Тиласа қадаш тут тиласа адаш

Йилдузчилар била қатилмақни айур

- 263 Мунунгда баса эмди йилдузчи-ул
Бақа кўрса йэтру эди йинчка йўл
- 264 Йил ай кун сақинши буларда бўлур
Кэраклиғ турур бу сақинш эй унур
- 265 Билайин тэса-сэн ўқи ҳандаса
Ачилғай сақинш қапғи мунда баса
- 266 Уқи зарбу қимсат тугал бил касур
Тугалка тугал имтиҳан ал йэтур
- 267 Йа тазьиф йа тансиф ўзунг йэтру бил
Қали билдинг эрса ьадад жадри қил
- 268 Йана жамъу тафриқ масаҳатқа ўт
Йэти қат фалақни йатур йамча тут
- 269 Тақи кулса жабру муқабил ўқи
Йэма Уқлидис қапғи йэтру тўқи
- 270 Кэрак дунйа иши кэрак ьукба тут
Сақинш бирла адра тутар билга бут

- 271 Сақиш артаса дунйа тўқба иши
Нэча бирла артар эй эдгу киши
- 272 Қилайин тэса сэн ўзунг иш кудуг
Айитғу кэрак эдгу эсиз ўдуг
- 273 Кун ай қутлуги бар йэма қутсузи
Айит қутлугин тут э йалнгуқ тузи
- 274 Эди йақши аймиш билиглиг қари
Билиглигка айтиб ишинг қил йури
- 275 Билиг бирла йалнгуқ ишин башласа
Тилак булди сақин нэку ишласа
- 276 Тугал ишта ашну тўсулур билиг
Кэнилса билиг ишка йэтмас элиг
- 277 Айит сўз уларқа йэма бутма тарк
Билигли байат-ул муни тутғу бэрк
- 278 Булариг йэма эдгу тутғил йараш
Тилин сэрма ирма кўнгул қилма баш

Шаъирлар бирла қатилмақни айур

- 279 Баса кэлди шаъир бу сўз тэргучи
Қишиг ўгучилар йэма йэргучи
- 280 Қиличда йэтиграк буларнинг тили
Йана қилди йинчка бу хатир йўли
- 281 Татиг йинчка сўзлар уқайин тэса
Булардин эшит сўз уқулғай баса
- 282 Тэнгизка кирур кўрса кўнгулун тугал
Гуҳар йунжу йақут чиқарур масал
- 283 Улар ўгсалар ўгди элка барир
Қали сўксалар ати артаб қалир
- 284 Уса эдгу тутғил буларни қадаш
Буларнинг тилинга илинма адаш
- 285 Қали эдгу ўгди тиласа ўзунг
Буларни севиндур кэсилди сўзунг
- 286 Нэку қулса бэргил буларқа тугал
Буларнинг тилиндин ўзунг сатғил ал

Тарифчилар бирла қатилмақни ўгратур

- 287 Тарифчи турур кўр тақи бир қуту
Кэраклиг кишилар турур бу буту

- 288 Буларнинг била сэн қатил ҳам қарил
Бўғуздин сивгар сэн сақинчсиз сэрил
- 289 Қамуғ тэбранурка булардин асиг
Тузука тэбир йэм ичимдин татиг
- 290 Тузу тин тўқигли ачиб тўдгучи
Мунгар бўлди мунглуғ тириг бўлгучи
- 291 Сэнга ма сээигсиз кэрак бу киши
Этилса анин ўтру бўғзунг иши
- 292 Буларнинг била ма қатил эй қадаш
Ариғ бўлга бўғзунг ҳалал бўлга аш
- 293 Нэку тэр эшитгил сақинуқ баши
Қамуғ турлуғ ишдин сақинмиш киши
- 294 Қўни йўл тутайин тэса йинчкалиг
Бўғузунг аритгү э қилқи силиг
- 295 Сақинуқ бўлайим тэса бэлгулуг
Бўғузқа эгинга ҳалал бэр улуг
- 296 Чигай бўлмайин бай бўлайин тэса
Эйна қилма ҳаргэз қатиглан ўса
- 297 Ағирлиқ булайин тэса-сэн узун
Фасадқа қатилма э қилқи тузун
- 298 Фасад-ул бузуғли тубуг йилдизиг
Фасад-ул бузуғли бу эдгу изиг.
- 299 Фасаддин кўзар ул булунмиш қутуғ
Фасад тамдурур ул удимиш ўтуғ
- 300 Эди йақши аймиш қилинчи силиг
Билиг бирла ишка йэтурмиш алиг
- 301 Фасад тэгра турма йурима йағуқ
Фасад қайда бўлса ужузлуқ ануқ
- 302 Фасад бирла давлат турумас қачар
Қали турса танг йўқ тунарча қўнуқ
- 303 Таригчи кишилар бўлур алги кэнг
Байат бөрмишиндин тутар кўнгли кэнг
- 304 Қамуғ тэбранигли тузу йэр ўнги
Йуриғли аши-ул учуғли мэнги
- 305 Буларқа қатилғил қарилғил ўзунг
Тилин йақши сўзла ачуқ тут йузунг

Сатигчилар бирла қатилмақни айур

- 306 Мурунгда басаси сатигчи турур
Сатир бирла тинмас асигчи турур
- 307 Ажун тэзгинурлар тирилгу тилаб
Уги кунгли бутру байатқа улаб
- 308 Уларқа қатилгил кэлиш ҳам бариш
Нэку қулса бэргил алиш ҳам бэриш
- 309 Уларда бўлур бу ажун арзуси
Будун кўрки ўдрум талу эдгуси
- 310 Туғардин батарқа йуриб тэзгинур
Тиламиш тилакинг сэнга кэлдирур
- 311 Туман ту ағилар ажун тангсуқи
Уларда бўлур эй билиглиг ақи
- 312 Сатигчи йўқ эрса ажун кэзгучи
Қачан кэдгай эрди қара кэш ичи
- 313 Хитай арқиши кэсса арқиш туғи
Қайун кэлгай эрди туман ту ағи
- 314 Сатигчи йуримади эрса кэзиб
Кўзун ким кўрар эрди йунжу тэриб
- 315 Сақа бэрса мундар бу йанглиғ тэлим
Узун бўлға сўз таб тиралди тилим
- 316 Бу йанглиғ бўлур бу сатигчи қамуғ
Қатилгил уларқа ачуқ тут қапуғ
- 317 Қатиглан улариг эди эдгу тут
Сэнинг атинг эдгун йирақ барға бут
- 318 Булар ул ажунда кўр ат элтгучи
Эсиз эдгу эрса ани йадгучи
- 319 Сэнга ае ўкуш нанг туру қилсалар
Ианут қилгу ўтру сэвинч булсалар
- 320 Асиг йаста йинчка болур қилқлари
Қатилса мунни кад кўдазиб йури
- 321 Нэку тэр эшитгил ажун кээмиш эр
Башинда кэчурмиш тэлим кўрмиш эр
- 322 Ажунда атингни йадайн тэса
Умак эдгу тутгил қатиглан оса

- 323 Жаѳиқмақ тиласа ўзунг бэлгулут
Сатигчиқа эдгу йанут қил улут
- 324 Ат эдгу тиласа ўзунг эй ури
Умак арқишиг эдгу тутғил йури
- 325 Бу йанглиғ қатилғил сатигчи била
Тирил эдгу атин севинчин кула

Игдишчилар бирла қатилмақни айур

- 326 Мунунгда баса-ул бу игдишчилар
Қамуғ йилқиларқа булар башчилар
- 327 Бутун чин болурлар қути йўқ буки
Қишиларқа тэгмас буларнинг йуки
- 328 Йэгу кэдгу мингу ат айғир сулуг
Булардин чиқар ҳам йудургу кулуг
- 329 Қимиз сут йа йунг йағ йа йуғрут қурут
Йадим йа кидиз ҳам эзар эвка тут
- 330 Асиғлиғ кишилар бўлур бу қуту
Булариг йэма эдгу тут эй буту
- 331 Қатилғил қарилғил йэтур ҳам ичур
Қўнилик узала тивигдиш кэчур
- 332 Нэку қулса бэргил кэрак бўлса ал
Қўни кўрдум ўшбу куту билмас ал
- 333 Буларда тилама тўру йа билиғ
Йўриқлари кэнгру бўлур эй силиғ
- 334 Буларқа қатилса ўзунгни тутун
Тўрусуз тўқусуз бўлурлар ўтун
- 335 Тилин эдгу сўзла эшимсинмағил
Басинған бўлурлар билигсиз чигил
- 336 Эди йақши аймиш тўру бэргучи
Будун бирла қатлиб синаб билгучи
- 337 Билигсизни артуқ йақин тутмағу
Йақин тутса шаксиз қилур қилмағу
- 338 Тақи мунда йақши айур кўр билиғ
Билиғ бирла ишка тэғургу элиғ
- 339 Билигсизка йақма ўзунгни тутун
Ўзин тутғучи эр тирилди қутун

- 340 Билигсиз кишидин йирақ тур тээ-а
Билигсиз сўзи қилқи барча отун
- 341 Бу йанглиғ бўлур эмди игдишчилар
Қатилмақ тиласа сўзум йўлчилар
- 342 Айу бәрдим эмди сэнга бөлгулуг
Нэку-тэг тирилгу алингу улуг

Узлар бирла қатилмақни айур

- 343 Тақи бир қутуси бу узлар турур
Тирилгу тилаб ўзка узлуқ қилур
- 344 Қэраклиғ кишилар йэма бу сэнга
Йақин тут булариг тўсулғай тўнга
- 345 Тэмурчи этукчи йэна қирмачи
Йа сирчи бэдизчи йа ўқчи йачи
- 346 Бу дунйа этинги булардин турур
Ажуьда танг ишлар булардин тўрур
- 347 Тэлим бар бу йанглиғ саса сўз узар
Ўзунг сэн уқа бэр ўзум сўз узар
- 348 Буларнинг била ма қатил ҳам қарил
Сэвиндур улариг сэвинчин тирил
- 349 Ишинг қилсалар тарк тэрин тэгру бэр
Йэтуртил ичуртил ашин кэнгру бэр
- 350 Айингламасунлар сэни халқ ара
Атинг артамасун муни кад кўр-а
- 351 Йэма йақши аймиш билиглиғ сўзуг
Будунқа бағирсақ нэ кўнгли тузуг
- 352 Тириглик тилама ат эдгу тила
Ат эдгу кэрак бу тириглик била
- 353 Ўзунг ўлгу ахир бу атинг қалир
Атинг эдгу бўлса тириглик татир
- 354 Қиминг ати эсиз бўлуб артаса
Ангар йэграки-ул тириг турмаса
- 355 Мун-ул бу тириглик тила эдгу ат
Эсиз қилма эдгу қилин мэngu ат

Чигайлар бирла қатилмақни айур

- 356 Буларда басаси чигайлар турур
Нангин эдгулук қил ичур ҳам йэтур
- 357 Дуъачи турурлар сэнга эй қадаш
Эди эдгу нанг бу дуъа эй қадаш
- 358 Улардин тилама таварши йанут
Йанути байат бэрга эдгу қунут
- 359 Бу ул элда турлуг катилгу киши
Сэнга тушса иш йа уларқа иши
- 360 Тўру бэр ишинда бағирсақлиқин
Сэнга бўлга барча кишилар йақин
- 361 Узунг булга эки ажун эдгуси
Атинг эдгу бўлга йадилга куси

Эвлик нэку-тэг алмақни айур

- 362 Қали эвлик алмақ теласа ўзунг
Талусин тила кад йэти қия кўзунг
- 363 Кўки эдгу бўлсун уруғ ҳам тариг
Ўвутлуг сақинуқ тилагил ариғ
- 364 Уса эв қизи ал элиг тэгмадук
Сэвингда адин эр йузин кўрмадук
- 365 Сэнн сэвга сэндин адин билмага
Йарағсиз йа тэнгсиз қилиқ кэлмага
- 366 Узунгда қуди ал қиси алса-сэн
Бэдуг тубка бақма бўлун бўлга-сэн
- 367 Нэку тэр эшитгил синамиш киши
Синамиш кишиминг бишир-ул иши
- 368 Қиси алса ўда қуди ал кўни
Сэвиндин кэчургай-сэн ўхлак кунни
- 369 Йузи кўрки қулма қилинч эдгу қул
Қилинч эдгу бўлса йарутга сэни
- 370 Қиси алма алса ўзунга қури
Сэн алгил сақинуқ эрашлар эри
- 371 Йузи кўрки қулма қилинч эдгу қул
Қилинч эдгу бўлса тугал бўлга ул

- 372 Э кўрклуг қулуғли муни қулмағил
Қизил мэнгзинги сэн сариғ қилмағил
- 373 Қим эвлик алайин теса тўртта таш
Адин алмас эвлик айа эрда баш
- 374 Бир эдгу бай эвлик тилар устикиб
Тақи бир (и) кўрклуг тилар кўз тикиб
- 375 Тақи бир уруғлуғ туб асли қулуғ
Улуғлуқ атинга жуванур бўлуғ
- 376 Тақи бири йинчка сақинуқ тилар
Ани булса тэркин ангар ўз улар
- 377 Буларда талусин айнаин сэнга
Киси алғу эрсанг қулақ тут мэнга
- 378 Айа бай тилағли сэн эвлик талу
Бўлун бўлмағил сэн э билги тўлу
- 379 Бэдутга тили кўнгли нангга бўлуб
Кўтургу кэрак нанг тиласа қулуб
- 380 Айа кўрк тилағли киши эдгуси
Киси кўрку қулма будун кулгуси
- 381 Туэу халқ сэвар-ул киси кўркини
Магар тэнгри фазли кўдазса ани
- 382 Айа туб тилағли бэдуглуқ била
Ужуз қилмағу ўз бэдуг туб била
- 383 Уруғлуғ тариглиғ бэдуглар тили
Бэдуграк бўлуғ бўлма эчи қули
- 384 Эй йинчка сақинуқ тилағли инал
Муни булса булдуғи бу тўрт нанг тугал
- 385 Қали булса эдгу сақинуқ тиши
Йава қилма алғил ай эдгу киши
- 386 Тилак байлиқ эрса тэра бэрга нанг
Байутга сэни ул қизил бўлға энг
- 387 Қилинчи кўни эрди кўрки кэлир
Тиши кўрки килқ-ул билиғли билир
- 388 Сақинуқ ариғ бўлса асли бўлуғ
Ул уч нанг бу йэрда бўлуғ эй унуғ
- 389 Сақинуқ тила сэн киси ай бўгу
Сақинуқ булуғса бўлуғ тўртагу

- 390 Мунунг-тэг булур эрса-сэн бир тиши
Қатиглан сэрин идма эрсинг киши

Б а б. Уғул қиз тугса анларни нэ-тэг нгидгусини айур

- 391 Уғул қиз тұруса сэнинг эй тэгин
Эвингда игидгил игидма ўнгин
- 392 Авуртаси эдгу киши тут ариф
Уғул қиз ариф қўлга турға фариф
- 393 Уғул қизқа ўграт билиг ҳам адаб
Ангар эkki ажун анинг асги таб
- 394 Уғулқа киси ал қизинг эрка бэр
Сақинчсиз тирилгил айа қутлуғ ўз
- 395 Қамуғ эрдам ўграт ўғулқа тугал
Ул эрдам била бу тэра бэрга мал
- 396 Сўра идма бўшлағ ўғулуғ йава
Йава бўлга бўшлағ йугурга эва
- 397 Қизинг тутма эвда узун бегсизин,
Ўжунч бирла ўлга ўзунг нгсизин
- 398 Айа қўлдаш эрдаш сўз айдим кэса
Бу қиз тугмаса йэг тириг турмаса
- 399 Қали тугса йэграк анга йэр қўйи
Эви бўлса қўшни ўлутлар тўйи
- 400 Тишиларни эвда кўдазгил тучи
Тишининг таши-тэг бўлумас нчи
- 401 Патиғ эвка идма чиқарма тишиг
Кўруб йўлда алған кўр ул бу нишиг
- 402 Кўзун кўрмаса арзу қулмас кўнгул
Кўзун кўрса кўнглун қулур эй ўғул
- 403 Кўзунгни кўдазгил кўнгул қулмағай
Кўнгул қулмаса ўз бўлун бўлмағай
- 404 Тишиг қатма эрка йэгу ичгуда
Қали қаттинг эрса кэчар кэчгуда
- 405 Тишиг идма эвда ўнгин чиққали
Қали чиқса йитрур кўнилик йўли
- 406 Тиши асли эт ул-кўдазгу этиг
Йидир эт кўдазмаса бўлмас этиг

- 407 Ағир тут тишиг сэн нэку қулса бэр
Эвинг қалғи бэгла йирақ тутғил эр
- 408 Вафа йўқ буларда ўзадин бэру
Кўзи қанча бақса бу кўнгли нару
- 409 Жафа бирла унмиш игидмиш йнғач
Йэмиши ағу-ул ангар бўлма ач
- 410 Нэча минг азиглиг эран эркаки
Тишиларда ўтру узулди кўки
- 411 Нэча қизғу энглиг йўзи сувғлуғ эр
Тишиларда ўтру йўзи бўлди йэр
- 412 Туман минг кулуг жавлиг эрсиглариг
Тишилар ани йэрка кўмди тириг
- 413 Нэку-тэг кўдазғу улариг тутуб
Кўдазигли тэнгри кўдаэсу ўтуб

Алиг асрақи кимэрсэларни эдгу тутмақни айур

- 414 Йэма эдгу тутғил алиг асрақиг
Йэгу ичгу бэргил бутур ўпрақиг
- 415 Кучинга тэнгаши йудургил йўжин
Айитга сэнингдин байат эркликин
- 416 Айи артуқ эмгак тэгурма ангар
Байат-ул сэнга хасми андин сингар
- 417 Улар ма байат қуллари-ул қамуғ
Ангар куч қилиб ўзка алма тамуғ
- 418 Улуғ-са улар бўлди сэнда кичиг
Кичигка улуғ бўлди ачиг сучиг
- 419 Улуғ бўлдунг эрса кичиг тут кўнгул
Улуғқа кичиглик йарашур ўғул
- 420 Нэку тэр уқушлуғ эшитғил сэнга
Бу сўз ишка тутғил э билги кэнг-а
- 421 Қали бўлса-сэн бэг будунқа улуғ
Кўнгул тил кичиг тут ўзунга йулуғ
- 422 Ўзунни унитма йангилма йўриқ
Кэлир қутқа йанма саламат йўлуғ
- 423 Эвунг барқинги кад ариғ тут силлиг
Сэнга кэлга давлат ақи кэнг алиг

- 424 Аш ичгу туз этмак йэма кэнтру тут
Атинг эдгу бұлға кэлу бэрга кут
- 425 Қиришка йараши чиқиш қил йақин
Чиқиш булса тэркин киришка бақин
- 426 Алимқа бэржмқа унгай эдгу бұл
Қайу удта қилса ачуқ бұлға йул
- 427 Алиг тарлиқи тэгса эмди сэнга
Кишика мунгадма эй эрсиг тунга
- 428 Сэваринг ишингга элиг тутмаға
Сэни сэвмагучи кула тинмаға
- 429 Ужуз тутға құлдаш адаш йа қадан
Анинг аргигиңда кунгул бұлға баш
- 430 Киши эдгусинга қатилгил қарил
Киши бұл кишилар арала тирил
- 431 Улушларда турма йа тутма нангинг
Ужунчун сариг бұлға қиргу энгинг
- 432 Улуғ йулқа тутма сэн эв барқ йақин
Тўқиға йудуғ сэн мунн кад сақин
- 433 Бэниг кўшини қилма йа йўдгун ўкуз
Хисарқа йақин турма э кунгли туз
- 434 Бу уч кўшилиқдин сэнга асри йўқ
Анинг йаси тэгса ангар ўсри йўқ
- 435 Эв алмақ тиласанг айт кўшинсин
Йэр алмақ тиласанг айтгил сувин

Мазмуни:

Инсоннинг қадри билим билан белгиланади

- 1 Сэчу (яъни ҳар ерда маълум худо) инсонни яратди, танлади, Унга ҳунар, билим ва уқув берди.
- 2 Унга кунгил (яъни ақл) берди, тилини йўриқ (равон) қилди, Андиша, хулқ ҳамда гўзал феъл ато қилди.
- 3 Билим берди, (шу туфайли) инсон бу кун улуғликка эришди, Уқув берди, сўнг (шу туфайли берк) тугунлар ёзилди.
- 4 Худо кимга уқув, ақл-идрок, билим берса, Кўп эзгуликлар қилишга қўл узатади.
- 5 Билимни буюк, уқувни улуғ бил, Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.

- 6 Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол.
- 7 Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.
- 8 Заковатли уқади, билимли билади,
Билимли, заковатли тилакка етади.
- 9 Билим маънисини билгин, билим нима дейди:
Билим бўлса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқлашади.
- 10 Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,
Дардни даволамаса, киши бот ўлади.
- 11 Кел, эй билимсиз, дардингга даво қил,
Билимсиз (бўлсанг) — тубансан, доно (бўлсанг) — бахтлисан.
- 12 Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга эриша олса,
Тилакка етиб, туман орзуларга эришади.
- 13 Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи каттадир,
Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади.
- 14 Ҳамма (ҳам) иш-амалларни заковат туфайли бажаради,
Беглар давр-давронга билим туфайли эришганлар.

Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари ҳақида сўзлайди

- 15 Уқувга, билимга тилмоч—бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равои тил деб билгин,
- 16 Кишини тил эъозлайди, киши (у туфайли) бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
- 17 Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
- 18 Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат.
- 19 Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
- 20 Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин,
- 21 Халқнинг тили ёмон, (доним) сени сўзлагани-сўзлаган,
Кишилар феъли ҳасадли, у сенинг этингни ейди.
- 22 Билимли (яъни худо) тилга пишиқ билим берган,
Эй, тил эгаси, бошингни асрагин.

- 23 Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
Тилингдан яроқсиз сўзингни чиқарма.
- 24 Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
- 25 Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
- 26 Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,
Туман минг сўз тугунини (яъни жумбогини) шу бир сўзда еч.
- 27 Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади,
Кўп сўз бошни ерга эгади.
- 28 Ортиқча сўзласа, тилни эзма (ланди) дейилади,
Сўзламасачи, (уни) яна гунг-лол дейилади.
- 29 Гар шундай экан, гапни топиб гапир,
Гапни топиб гапирса кишини юқорилаштиради.
- 30 Тил (инг)ни ниҳоятда эҳтиёт қилгин, бош сақланади,
Сўз (инг)ни қисқа қилгин, ёш (инг) узайтирилади.
- 31 Тилнинг нафи талайдир, ортиқча ҳовлиқма,
Гоҳо тил мақталади, гоҳо сўкилади.
- 32 Гарчи шундай экан, сўзни билиб сўзла,
Сўзинг кўр учун кўз бўлсин, (у) кўра билсин.
- 33 Билимсиз шубҳасиз аниқ кўрдир,
Кел, эй нодон, билимдан ҳисса ол.
- 34 Туғилган ўлади, кўр, ном-нишонсиз қолади,
Сўзингни эзгу сўзла, ўзинг абад ўлмайсан.
- 35 Киши ўзи икки нарса туфайли қаримайди:
Бирини-эзгу хулқи, бирини-эзгу сўзи.
- 36 Инсон туғилади, ўлади, кўргин, унинг сўзи қолади,
Инсон ўзи ўлади, оти (мангу) қолади, назар сол.
- 37 Ўзинг ўлмас (яъни мангу) тириклик истасанг,
Феълингни ва сўзингни эзгу тут, эй доно.
- 38 Тилни анча мадҳ этдим ва сўқдим (яъни ёмонладим),
Тилагим сенга сўзлаган гаплар (ни) (айтиш) эди.
- 39 Ҳамма сўзни йиғса, ақл сиғдиролмайди,
Керак сўзни сўзлайди, киши (уни) яширмайди.
- 40 Сўзимни мен баҳодир ўғлимга сўзладим,
Ўғлим менинг олдимда, менга нима тенг (келади).

- 41 Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,
Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.
- 42 Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У(лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
- 43 Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.
- 44 Кишидан-кишига (қоладиган) мерос сўзdir,
Мерос сўзни (яъни оталар сўзини) тутсанг, нафи юз-юздир.
- 45 Бу кун қовоғингни солма, эй билағон доно,
Агар ийманиб ўз узримни айтсам.

Китоб эгаси ўзига узр айтади

- 46 Тилагим сўз эди, эй билағон доно,
Кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди).
- 47 Заковат пеш келди, ишонарли қилиб айтади, кўр,
Сўз(лар)инг янглиш-хато бўлса, сен учун зарар бўлади.
- 48 Халқнинг тили ёмон, (доим) сени сўзлагани-сўзлаган,
Кишилар феъли ҳасадли, у сенинг этингни ейди.
- 49 Боқиб кўрсам, юк (яъни ғам-ташвиш) енгил бўлди,
Менинг ўз(лиг)им бор сўзларингни сўзла, тўкиб сол, деди.
- 50 Қанақасига деб сўрасанг, сенга айтайин,
Сўзимни айтайин, эй жавонмард баҳодир.
- 51 Бу янглуқ (инсон) оти янглуқ (хато) учун (шундай) бўлди,
Бу янглуқ (яъни хато) учун у янглуқ (яъни инсон) аталди.
- 52 Янглишмас киши ким, менга айтиб бер,
Янглишганлар туман мингта, сенга айта қолайин.
- 53 Билимли(лар) жуда оз, билимсиз(лар) кўп,
Безаковат(лар) талай, билгин, заковатли(лар) арзандадир.
- 54 Билимсиз билимлига ёв бўлди,
Билимсиз билимлига адоват қилди.
- 55 Кишидан кишининг кўп фарқи бор,
Бу фарқ билимдан, деб айтади бу тилим.
- 56 Ушбу сўзимни билимлига сўзладим,
Билимсиз тилини ўзим тушуна олмайман.
- 57 Билимсиз билан менинг ҳеч сўзим йўқ,
Эй доно, ўзим сенинг хизматингдадирман.

- 58 Сенга ўз сўзларимни сўзлаганим учун ийманиб,
Сендан ўзим ушбу узрни сўрадим.
- 59 Сўзни сўзлагувчи адашади ҳамда гуноҳ қилади,
Заковатли эшитса, тўғрилайди (ва) тузатади.
- 60 Сўз туя бурнидек жиловланган бўлади,
Туя бўйнидек қаерга бурса, шу томонга боради.
- 61 Билиб сўзловчи кишилар талай бор,
Буни билувчилар менинг наздимда жуда қадрли.
- 62 Ҳамма эзгуликлар билим нафи туфайлидир,
Билим туфайли, гўё кўкка йўл топилади.
- 63 Барча сўзни сен билим билан сўзла,
Барча кишини сен билим туфайли улуг деб бил.
- 64 Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуг қилди.
- 65 Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади.
- 66 Денгиздан киши инжуви чиқармаса,
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой тоши бўлсин (бефойдадир).
- 67 Бўз ер қатидаги олтин тош,
Агар қазиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади.
- 68 Билимли билимини тили орқали чиқармаса,
Унинг билими йиллаб ётса (ҳам) ёритмайди.
- 69 Заковат (ва) билим—жуда эзгу нарса,
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил.
- 70 Бу эл ва кенд беги нима дейди, эшитгин,
Заковатга, билимга фаҳми етган (киши):
- 71 Жаҳон туттиш учун киши заковатли бўлиши керак,
Халқни босиш учун ақл-фаросат (ва) юрак керак.
- 72 Жаҳонгир(лар) заковат билан олам тутди(лар),
Халқни босувчи(лар) билим билан босди(лар).
- 73 Оламга одам тушгандан (яъни одам яратилгандан) буён;
Заковатли(лар) эзгу сиёсат юритиб келди(лар).
- 74 Бугундан бурунги қайси бир даврда бўлмасин,
Билимли(лар)га буюкроқ ўрин насиб бўлиб келди.
- 75 Киши(лар) бузуқлиги заковат билан тозаланади,
Халқ булғоғини билим билан сузилади.

- 76 Бу иккиси билан иш битира олмасанг, билимни қўйгин,
Сўнг сен қиличга қўл тегизгин (яъни қилични ишга солгин).
- 77 Халққа бош доно (ва) билимдон беглар,
Билимсизлар ишини қилич ёрдамида ҳал қилганлар.
- 78 Олам тутиш учун киши ўта заковатли бўлса,
Халқни босиш учун киши ўта билимли бўлса.
- 79 Агар бу иккаласи бирикса, киши тугал бўлади,
Тугал киши оламни батамом (ва) тугал қўлга киритади.
- 80 Агар сен икки жаҳонни истайдиган бўлсанг,
(Унга етиштирадиган нарсанинг) чораси эзгуликдир, гар
қилмоқчи бўлсанг.
- 81 Агар сен ўзинг эзгулик топмоқ истасанг,
Кел, эзгулик қил, сўзинг тамом.
- 82 Қиши мангу бўла олмайди, мангу унинг отидир,
Ундан мангу қоладиган нарса унинг бу эзгу отидир.
- 83 Ўзинг мангу эмас, отинг мангудир,
Отинг мангу бўлса, ўзинг мангудирсан.

Эзгу (киши)ларга аралашиниш эзгуликларини айтади

- 84 Агар халқ устидан қўлинг узун бўлса (яъни амринг вожиб
бўлса),
Амалда ҳам, сўзда ҳам мутлақ эзгулик қил.
- 85 Ингитлик ўтади, тириклик сўнади,
Бу тушдек оламдан ўзинг бот ўтасан.
- 86 Тирикликда азият торт, эзгулик фойдалидир,
Эзгулик кейин егулик (ва) кийгулик бўлади.
- 87 Қиши(лар)нинг эзгуси нима дейди, эшитгин:
Юриб нафас олувчи охири ўлади.
- 88 Жаҳонда не янглиғ эрлар туғилди, кўргин,
Бир оз (муддат) юрди, яна ўлди, кўргин.
- 89 Хоҳ бег, хоҳ қул, ё эзгу, ёмон (бўлсин),
Ўзи ўлган бўлса, отидан из қолади.
- 90 Энди ўрин навбат билан сенга насиб бўлди,
Фақат эзгулик қил, сен эзгу (бўлиб) кет.
- 91 Тирик охири ўлади, ерни тўшанади,
Қиши яхшилик билан ўлса, кўргин, оти тирик қолади.

- 92 Ёу тилда икки турли от такрорланиб юради,
Бир эзгу, бир ёмон (ном) дунёда қолади.
- 93 Ёмон сўкилади, эзгу мақтовга эришади,
Ўзингга қара, қайсинисини истайсан.
- 94 Ўзинг эзгу бўлсанг, отинг мақтовга лойиқдир,
Агар ёмон бўлсанг, таҳқирга маҳжумсан, эй латиф.
- 95 Тубан Заҳҳок не туфайли таҳқирга лойиқ бўлди,
Бахтли Фаридун қандай қилиб мадҳга сазовор бўлди.
- 96 Бири эзгу эди, уни мадҳ қилдилар,
Бири ёмон эди, уни сўкдилар.
- 97 Сен учун ёмон (ном) дурустми ёки яхши (ном),
Таҳқирни истайсанми ёки мадҳними?
- 98 Қайсинисини истасанг, (ўша) бирини танла,
(Танлаганинг) ёмон(лик) ёки эзгу(лик) бўлса, сўнг ўкинма.
- 99 Синаган киши бунга ўхшатиб сўз айтади,
Синаган киши эл-юрт ишини билади.
- 100 Киши эзгу ном билан олқиш олади, кўргин,
Ном чиқарган ёмон ўлса, қарғиш топади.
- 101 Кўп синадим, ёмон(лик) қилувчилар,
Кундан-кунга (орқага) кетаверди, кучи узилди.
- 102 Қанчаки кузатган бўлсам, ёмонлар иши,
Ёки мутлақо битмади, эй, билимли киши.
- 103 Ёмонлик мисли бир ўтдирки, у куйдирадиган бўлади,
Йўлида ҳеч ўтар ери йўқки, ундан ўтиб бўлсин.
- 104 Боқиб кўр, хоҳ биздан олдин ўтганлар,
Хоҳ авом, хоҳ жаҳонгир беглар (бўлсин).
- 105 Булардан қайси бири билим соҳиби бўлса,
Улар давр, юрт, дунё ишига қўл урдилар.
- 106 Жаҳон бегларининг кимида билим бўлса,
(Ўша) кишиларнинг афзаллари эзгу қонун(лар) кашф
қилди(лар).
- 107 Бу вақтда ҳам ким эзгу киши (деб) аталса,
Аввал ўша(лар) эзгу(лар)га бош бўлади(лар).
- 108 Кимда-ким билимга яқин доно бег бўлса,
Билимли киши(лар)ни ўзига яқин қилади.
- 109 Қўл урган ишига қараб ишлайди,
Билимни ишга солиб халқни бошлайди.

- 110 Элини мукаммал тузади, сўнг авом бойийди,
Авомнинг бойлигини ўзига қонда деб билади.
- 111 Оти эзгу бўлади, сахий деб аталади,
Сахий киши ўлса, унинг оти тирик деб бил.
- 112 Улишини билиб ўзи учун ҳозирлик кўрган киши,
Ўз номини тириклар учун нома тарзида ёзиб қолдиради.
- 113 Бу кунларда ким ўқиса, улар ҳақида билади,
Уларга эргашади, улардан яхшилик келади.
- 114 Жаҳонда билимдан қадрлироқ нима бор,
Билимсиз деса—бу киши учун хунук ҳақорат.
- 115 Билимли киши нима дейди, эшитгин,
Жаҳонда (барча нарсаларни) синаган, ёши етилган (киши):
- 116 Билимсизга тўрда ўрин бўлса, кўргин,
Бу тўр пойга саналади, пойга эса тўр ҳисобланади.
- 117 Агар донога пойгадан ўрин тегса,
Бу пойга тўрдан ҳам тўрроқ бўлади.
- 118 Бу ҳурмат фақат билим туфайлидир,
Дунёнинг эшиги хоҳ тўрда, хоҳ пойгада бўлсин.
- 119 Асл киши(лар) икки турлидир, кўргин,
Бири-бег, бири-доно, кишилар боши.
- 120 Бундан бошқа барчаси йилқи саналади,
Истасанг бунисини танла, истасанг унисини.
- 121 Сен энди қайси бирисан, менга очиб айт,
Иккидан бирини танла, учинчисидан қоч.
- 122 Қилич олди-бердиси (яъни қилич билан шуғулланиш) халқни
тузади,
Қалам олди-бердиси (яъни қаламкашлик) эзгу йўл-йўриқлар
тузади.
- 123 Эзгу қонун(лар) улардан қолиб келди,
(Улар) меросдир, етишса, кишини юқори кўтарди.
- 124 Ўлган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,
Мерос сўзи (яъни оталар сўзи)ни тутилса, нафи юз-юздир.
- 125 Билимсиз муайян кўрдир.
Эй нобийно, кўр, билимдан улуш ол.
- 126 Кишининг жўрки сўздир, сўз эса талайдир,
Кел, эй тилим, эгу сўзли киши(лар)ни мадҳ қил.

- 127 Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим:
- 128 Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир.
- 129 Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни обрў қозонади).
- 130 Энди боқиб кўрсанг бу турк беглари,
Бу турк бегларининг янада яхшилари.
- 131 Турк беглари орасида оти белгилик,
Тўнга Алп Эр эди, қути белгилик.
- 132 Билими — буюк, ҳунар (лар)и—талай.
Билимли, заковатли, халқ орасида сараси.
- 133 Тожиқлар уни Афросиёб деб атайдилар,
Бу Афросиёб алларни ўз тасарруфига олиб тутди.
- 134 Ута ортиқ санъат (ва) билим лозим,
Сўнг жаҳон тутишга қўл сунса (бўлади).
- 135 Тожиқлар уни китобда ёзиб қолдирганлар,
Китобда бўлмаса, уни ким биларди.
- 136 Озиғли, ботир киши жуда яхши айтибди,
Озиғли кишилар қаттиқ тугунларни ечади (яъни барча
мушкулларни ҳал қила олади):
- 137 Жаҳонни қўлга киритиш учун минглаб ҳунар керак,
Қулон босиш учун ботир арслон (бўлиш) керак.
- 138 Жаҳонгирга минг туман санъат-шижоат керак,
Унга таянса ва элдан туманни (зулматни) кўтарса.
- 139 Қилич урса, ёв бўйинини янчса,
Адолатли сийёсат билан эли ва халқини тузса.

Билим, уқув-идрок фарқини, нафини айтади

- 140 Тилагим сўз эди, эй билагон доно,
Уқув-идрок, билим ҳақида сўзлашим шарт бўлган.
- 141 Уқув-идрок зулмат тундаги машъал кабидир,
Билим сенга нур сочган рўшноликдир.
- 142 Уқув-идрок билан киши юксалади, билим билан улғаяди,
Бу икки(си) туфайли эр қадр-қиммат қозонади.
- 143 Бунга ишонмасанг, боқ, Нушинравон,
Заковат кўзи билан жаҳонни ёритган.

- 144 Менга билимнинг мана бундай сўзи маълум,
(Билим туфайли) дўзахи дўзахдан халос бўлади, деган.
- 145 Хоқон адолатли сиёсат юритди, халқ бойиди,
У эзгулик даврон билан ўз номини эзгу қилди.
- 146 Қичик ўғлонга қарагин, уқув-идрокка доим,
Еши етмагунча қалам юритмайди.
- 147 Уқув-идрокли кишиларга қарагин, улар қариса путурдан кетади,
Уқув-идрок кетти-ми, вассалом, қалам ҳам тинади.
- 148 Агар телба ўлса, соқ киши кўради,
Унга ўлим йўқ, шунингдек марази кетмайди (яъни ўлик—тириги
бефарқ).
- 149 Уқув-идроксиз қандай бўлади, десанг,
Уқув-идроксиз киши бебаҳра бўлади.
- 150 Қадр-қиммат, етуклик билим туфайлидир,
Уқув-идроксиз киши бир ҳовуч (нарс) каби енгилдир.
- 151 Боқиб кўрилса, бу барчаси дуруст,
Уқув-идрокли, билимнинг асли яхшидир, кўр.
- 152 Қимда уқув-идрок бўлса, у асил бўлади,
Қайси бир (киши)да билим бўлса, у беглик қозонади.
- 153 Қора ер юзида инсон зоти кўл
Кўтарди, барча нарсаларга билимни ишга солди.
- 154 Уқув-идрок туфайли киши асил аталади,
Беглар эл ишини билим билан битиради.
- 155 Туман минг турли санъатни, талай мақтов (га лойиқ ишлар)ни,
Уқув-идрок билан иш кўрганлари учун жам қилдилар
(қўлга кўритдилар).
- 156 Уқув-идрок озини оз дема, (унинг) нафи кўпдир,
Билим озини оз дема, (у) киши учун қимматлидир.
- 157 Бу (қуйидаги) тўрт нарсанинг озини оз деб тушунма,
Доно сўзлаган сўзни зеҳн билан тинглаш керак.
- 158 Бу тўртдан бири—ўт, бири—ёв,
Учинчиси—хасталик, тириклик тузоги (яъни заволи).
- 159 Булардан бир бошқаси билимдир,
Бу тўрт нарсанинг қимматини арзон тутма (яъни уларга
лоқайд бўлма), бег сифат бўлиб юр.
- 160 Булардан ҳар бирининг фойда ва зарари талайдир,
Қай бири берим, қай бири олим кабидир (яъни қай бири фой-
дали, қай бири зарарлидир).

- 161 Билим-кимнѐ каби, у жам бўлиб туради,
У заковат ўрдасидир, доим уюлиб туради.
- 162 Ипор ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир,
(Уни) ўзидан бўлаклардан беркитиб, яшириб сақласа
бўлмайди.
- 163 Чунки сен ипор яширсанг, унинг ҳиди ошкора қилади,
Билим яширсангчи, тилинг уни (улашади) намоиш қилади.
- 164 Билим қашшоқ қилмовчи (битмас-туганмас) бир бойликдир,
Ўғри, айёр қўл уриб уни ҳеч ола олмайди.
- 165 Билим ҳам заковат киши учун гўё бир кишандир.
Қишанли эса ортиқ яроқсиз (ишлар)га бора олмайди.
- 166 Севимлироқ отини киши кишанда тутади,
Керакли отини эр авайлаб тутади.
- 167 Қишанланган (жонивор) кўздан қочмайди, лозим ерда юради,
Тушовланган (жонивор) узоқлашмайди, эгаси истаган ерда
бўлади.
- 168 Заковат сен учун өзгу оятли дўстдир,
Билим сен учун ўта меҳрибон қариндошдир.
- 169 Билимсизга билганлари, қилмишлари ёвдир,
Бошқа бўлмаса ҳам, шу икки ёвнинг ўзи кифоядир.
- 170 Туркчада бунга ўхшайдиган масал мавжуд,
Сен бу масални уққин, кўнгилга ва миянга жойла:
- 171 Заковатли киши учун заковат етарли эшдир,
Билимсиз кишининг оти фақат таҳқирга лойиқдир.
- 172 Билимлига унинг билими тугал кийим ва емишдир,
Билимсизнинг қилмиши унга ёвуз (ниятли) қўлдошдир.
- 173 (Эй) заковатли яхши киши, ғазабни ўзингдан йироқ тут,
Эй билимли яхши киши, қаҳр қилма, номингни өзгу қил.
- 174 Бу иккиси (ғазаб ва қаҳр) билан шошилиб иш кўрма,
Агар (шундай) қилсанг, тирикликни беҳуда қиласан.
- 175 Ғазабли киши доим ўкинчи бўлади,
Киши ишда қаҳр қилса, у адашади.
- 176 Эр кишига вазминлик даркор, унинг қилмишлари тўғри
бўлиши керак,
Кун, ой чиққанидаги каби эр киши учун рўшнолик лозим.
- 177 Киши мулоим ҳам хушфеълли,
Заковатли ҳам билимли бўлиши керак.

- 178 Киши заковатли бўлиши керак, токи билимни яхши танлай
билса,
У билимли бўлиши керак, токи ишларни яхши битира олса.
- 179 Яроқли, яроқсиз (нарсалар)ни тугал кўриб,
Керакли, кераксиз (нарсалар)ни ўз ўрнига қўйиб,
- 180 Айирса, фарқласа ва ажрата билса,
Барча ишда ўзини тута билса.
- 181 Сўнг барча ишлар тугал ҳам пишиқ бўлади,
Билимли кишилар овқатни пишиқ ейдилар.
- 182 Бу янглиғ киши тилакка етади,
Иккала жаҳонда ҳам иши чиройли бўлади.
- 183 Қаҳр билан ғазаб киши учун ёвуз душмандир,
Бу иккаласи билан жон доим азият чекади.
- 184 Билагон, доно бег нима дейди, эшитгин,
Бу сўзга амал қил, эй қизил юзли:
- 185 Қаҳрли бўлса, одам билимсиз бўлади,
Агар ғазаб келса, кишини заковатдан маҳрум қилади.
- 186 Жаҳолат ёвуздир, кишининг ақлини ўғирлайди,
Агар хулқи гўзал киши ғазабга кирса, пасткашлик қилади.
- 187 Билимли киши нима дейди, эшитгин,
Билимли (киши) сўзи чиндан ҳам севик жон тенгидир:
- 188 Кўргин, бу бир қатор нарсалар кишига душмандир,
Одам буларни (қила) билса, тубанлашади.
- 189 Булардан бири — бу тил ёлғони,
Булардан бошқаси — сўзнинг устидан чиқмаслик.
- 190 Учигчи яна бири — севиб ичимлик ичса,
Шубҳасиз бўлар (иш) бўлади, (умр) бутунлай зое кетади.
- 191 Яна бир эр киши учун қилмиш қайсарлигидир,
Бундай қайсар феълли кишининг севиғчи бўлмайди.
- 192 Яна бир ярамас нарса — бу тубан хулқилик,
Одамлар уйда бу (пасткашлик) тутун қўпоради.
- 193 Яна бири — тил ёмонлик, қаҳр ва дарғазаблик,
Ундай киши сўжса, (дашномга) тил очса, одамни ўлдиреди.
- 194 Бу бир қатор нарсалар бири иккинчиси билан бирикса,
Ундан (яъни ундай кишидан) муқаддас бахт йироқлашади.
- 195 Фалак унга боқмайди, боши айланади,
Шу билан бирга унинг феъл-атвори айнийди.

- 196 Кел, эй эзгу киши, эзгулик қил,
Эзгулар ниши ҳар доим чиройли бўлади.
- 197 Энди хулқи хуш киши нима дейди, эшитгин,
Синаб, тушуниб элга қўл узатган (киши):
- 198 Неча яшамасин, бу эзгу (лик) қаримайди,
Емонлик, уни қанча эъзозланган билан, азиз бўлмайди.
- 199 Емоннинг ёши қисқа , у ўкинч билан қарийди,
Эзгунинг ёши узун, у доим ўкинчсиз юради.
- 200 Эзгу кунда янги-янги тилакларини топади,
Емоннинг мунги кунда юз ҳисса ортади.

Қора авом билан суҳбат сўзи

- 201 Жавоб берди Ўзғурмиш, айтди: Бу сўз(лар)ни,
Энди мен эшитдим, эй кўнгли соз,
- 202 Бундан бошқа яна (бир) сўзим бор,
Уни ҳам айтиб бер, эй юзи чиройли.
- 203 Бугун мен шаҳар, қишлоққа кириб,
Юриб, халққа аралашим, қўшилишим керак (бўлади).
- 204 Улар билан қандай юриш-туриш керак,
Буни ҳам айтиб бер, менга сўз бахш эт.

Угдулмишнинг Ўзғурмишга жавоби

- 205 Жавоб берди Угдулмиш, айтди: Бу сўз,
Чиндан (ҳам) кераклидир, эй хулқи гўзал.
- 206 Мендан керак бўладиган сўзни сўрадинг,
Буни мен сенга айтайин, эшитгин.

Б о б. Угдулмиш Ўзғурмишга қора авом халқ билан аралашмоқликни ўргатади

- 207 Қора авом халқнинг барча хулқи, рафтори,
Билими, уқуви феъл-атвориға ярашадир.
- 208 Қора авом халқ ахлоқдан узоқ (яъни содда ва тўғри) бўлади,
Аралашини пайтида тартиб, қондани билмайди.
- 209 Ва лекин уларсиз ҳам иш бўлмайди,
Тилинг билан яхши сўзла, уларга тенг бўлма.
- 210 Қора (авом) хулқи мутлақ қора бўлади,
Ўзинини қора қилма, сақланиб тургин.

- 211 Қора (авом) хулқи бебош, қилиғи қинғир бўлади,
Иши, кучи барчаси қилиғига теги бўлади.
- 212 Емоқни(гина) биладилар, қорни тўяди(ми бас),
Томоқдан бўлак уларнинг қайғуси йўқ.
- 213 Қора (авом) хулқини эшитгин, (бу ҳақда) нима дейди,
Киши фарқини синаб сўзлагувчи:
- 214 Қора (авом) қайғусининг барчаси қорни учундир,
Халқнинг жон койитишининг барчаси томоғи учундир.
- 215 Бу томоғи учун талай халқлар ўлиб кетганлар.
Қора ер қаърида ўт дамида ётибдилар.
- 216 Қора (авом) қорни тўйса, тили бошсирайди (яъни озодликка
интилади),
Сиқиб, қаттиқ тutilмаса, ўзи эрк талаб қилади.
- 217 Уларга ҳам аралашгин, эй қариндош,
Уларга ейиладиган, ичиладиган овқат бериб тур.
- 218 Тилингда юмшоқ сўзла, нима сўраса бер,
Берувчи олади, кўр, унинг манфаатини кўради.
- 219 Сўзни кўп сўзлама, ўйла, тилни сақла,
Кўп сўзлаган сўзнинг суви (яъни таъсири) оз қолади.
- 220 Ўзини тутган киши нима дейди, эшитгин,
Тилини маҳкам тутган, билим билган киши:
- 221 Барча сўзни сўз деб тилдан чиқарма,
Қараб, ўйлаб сўзла, керагини билгин.
- 222 Заковатли(лар)ни хўрганим бор, кўр, (улар) оз сўзлади(лар),
(Лекин) кўп сўзладим (деб) йиллаб афсусландилар.

Алавийлар билан муомала қилишни ўргатади

- 223 Сипоҳлардан бўлак, бег кишиларидан ташқари,
Аралашин керак бўлган кишилар булардир, эй қариндош,
- 224 Улардан бири паёмбар авлодларидирлар,
(Кимки) буларни қадрли тутса, бахт-саодат топади.
- 225 Уларни кўнгилдан ортиқ қаттиқ сев,
Нарса (бериш) билан яхшилик қил, қараб кўриб тур (яъни хабар
олиб тур).
- 226 Улар аҳли байт (яъни Али хонадонига мансуб) дирлар, севимли
паёмбарга қариндошлар,
(Уларни) севимли паёмбар ҳаққи учун сев, (эй) жўра.

227 Тамоми мақсадлари ё хатти-ҳаракатларини суриштирмагин,
Тилда ноҳўя сўзларни юритсаларгина (суриштиргин).

Доно олимлар билан аралашишни ўргатади

- 228 Тавин бир тоифаси доно олимлардир,
Уларнинг илми ҳалққа йўл ёритувчи (нарас)дир.
- 229 Уларни қаттиқ сев, сўзларини қадрла,
Қўпми ёки озми (уларнинг) билимларини ўрган.
- 230 Улардир ярайдиган ё ярамайдиган (нарсаларни)
Тушуниб, айриб, тўғри, пок йўл тутадиган (кишилар).
- 231 Ўйла, илмининг ўрган, билимларини бил (иб ол),
Нарса (бериш) билан яхшилик қил, ширин сўз бўлиб эҳтиёт тут.
- 232 Булар ҳақиқат қаддининг тирговичидирлар,
Уларнинг билими чиндан шарият негизидир.
- 233 Оламда бу олим, донолар бўлмаганида,
Ерда ёмиш экилиб унмаган бўлар эди.
- 234 Уларнинг илми халққа машғал бўлади,
Машғал ёрса, тунда йўлдан адашилмайди.
- 235 Ҳузурингда ширин сўз билан баҳра кўрсат,
Овқат, хўрак едиргин, кулиб таъзим қил.
- 236 Тилинг билан койима, аччиқ гапирма, андишали бўлгин,
Уларнинг дориси бир томчи оғудир.
- 237 Тилинг билан койима, туз-нон ёдир,
Уларни қадрли тут, қадрла, кўтар.
- 238 Илм (лар)ини эшит, ишлат, ишларини таъқиб қилма,
Ё хулқини, феъл-атворини ёмон дема.
- 239 Улардан сенга кераги илм (лар)идир,
(Токи) ҳақиқатга етмоқчи бўлсанг, (улар) йўл айтиб берсалар.
- 240 Булар қўй суруги орасидаги серка кабидирлар,
(Токи) қўйни бошласа, тўғри йўл бўйлаб олиб борса.
- 241 Булар билан аралашгин, яхши (муносабатда) бўл,
Икки олам сенга доим бахт (эшитгини) олади.
- 242 Булардан ташқари бошқа қанча табақалар бордир,
Назар солинса, билим (лар)и (бир-бирининг) билимидан ўзгача.

Табиблар билан аралашишни айтади

243 Улардан бири табиб (лар)дир,
Ҳамма касаллик, руҳ оғирлигига улар эмчидирлар.

- 244 Бу кишилар ҳам сен учун кераклидирлар,
Тириклик иши у(лар) сиз ўнгламайди.
- 245 Тирiek бўлса одам албатта касалланади,
Касалиши эмчи кўрса, дори билан даволайди.
- 246 Касаллик киши учун ўлимнинг ҳамроҳидир, кўр.
Ўлим киши учун тирикликнинг тенгдошидир.
- 247 Буларни ҳам эзгу (ва) яқин тутгин,
Бу(лар) керакли киши(лар)дир, ҳақларига рноя қил.

Азаймхонлар билан аралашини айтади

- 248 Булардан сўнг афсунчилар (яъни азаймхонлар) келади,
Елдан, жиндан бўладиган касалликларга булар эмчидирлар.
- 249 Буларга ҳам аралашини керак,
Елдан, жиндан бўладиган касалликларга чақирини керак.
- 250 Агар сенга (уларнинг) фойдаси тегсин десанг,
(Улар)ни ҳам яхши тутгин, эй мардона баҳодир.
- 251 Табиб(лар) афсунчи(лар)нинг сўзига унамайди (яъни
ишонмайди),
Афсунчилар (эса) табиблардан юз ўтиради.
- 252 У (яъни табиб) айтган дори ейилса, дардга даво бўлади,
Бу (яъни афсунчи) айтган ёзувни тутилса, жинлар арийди.

Туш таъбир қилувчилар билан аралашини айтади

- 253 Тагин бир билим-бу туш илмидир, кўр,
Туш кўрилса, таъбир қилувчи яхши йўл очади (яъни яхши
йўяди).
- 254 Бу инсон ухласа, туш кўради, бу тушни,
Таъбир қила билса, албатта гапи тўғри келади.
- 255 Тушни таъбир қилувчи тушни яхши таъбир қилса,
У яхшиликка келади, бу (яъни туш кўрувчи) домм севинади.
- 256 Агар туши ярамас, жуда ёмон бўлса,
Йўқонилларга нарса бериб, тану жонини сақлаши керак.
- 257 Кўргин, бу туш илми бобида меҳрибон худо,
Бандалари учун яхшилик кўзлади, оятлар ато қилди.
- 258 (Кишининг) туши яхши бўлса, кўриб севинса,
Ёмон (туш) кўрса, туриб худога сиғинса,

- 259 Йўқсил(лар)га кумуш, нарса товар улашса,
Худо хоҳласа, ундан бало(лар)ни даф қилади.
- 260 Туш таъбирга мос келади, тушни яхшиликка йўй,
Эй туш кўрувчи, тушингни нозик кўр (яъни яхшиликка кўр).
- 261 Бу янглиғ тушни яхши таъбир қилувчи булардир,
Билимли, меҳрибон бўлиб (таъбир қилувчи) яхшилардир.
- 262 Буларни ҳам яхши тутгин, (эй) қариндош,
Истасанг қариндош тут, истасанг оғайни(тут).

Юлдузчилар билан аралашни айтади

- 263 Энди бундан бошқаси юлдузчилардир,
Яхшироқ назар солиб кўрилса, бу жуда нозик йўллардир.
- 264 Йил, ой, кун ҳисоби буларда бўлади,
Бу ҳисоб кераклидир, эй униб-ўсувчи.
- 265 Сен (уни) билайин десанг, ҳандасани ўқи,
Бу туфайли ҳисоб эшиги очилади.
- 266 Зарбу қисматни ўқи, қусурни тугал бил,
Тугалга тугал имтиҳон, тадбир қўлла.
- 267 Ё кўпайтув бўлсин, ё бўлув амаллари бўлсин, ўзинг етарли бил,
Агар (буни) билиб олсанг, илдиэ чиқаришни ўрган.
- 268 Яна кўшиш ва чегириш, сатҳни ўлчашга ўт,
Етти қават фалакни(нг сирларини) (ерда) ётган хас каби
(енгил) билиб ол.
- 269 Тагин истасанг, жабру муқобил ўқи,
Ҳамда Уқлидис эшигини тушуниб қоқ (яъни Уқлидиснинг
математик назариясини чуқур ўрган).
- 270 Хоҳ дунё иш(лари), хоҳ охира(т) иш(лари) бўлсин,
Доно(лар) ҳисоб билан фарқлаб қилади, ишонгин.
- 271 Ҳисоб бузилса, дунё, охира(т) иш(лари) (ҳам),
Сал нарса билан бузилади, эй яхши киши.
- 272 Сен ўзинг иш қилайин десанг,
Қулай-ноқулай вақтини сўраш керак.
- 273 Кун, ой(лар)нинг қутлиси ва қутсиз(лар)и бор,
Сўра, қутлисини танлаб ол, эй одамлар яхшияс.
- 274 Билимли, ёшули жуда яхши айтибди,
Кел, ишингни билимлидан сўраб қил.

- 275 Инсон ишини билим билан бошласа,
Нимаки иш қилса, тилакка етади (деб) ҳисобла.
- 276 Ҳамма ишда энг аввал билим фойда келтиради,
Билим кейинга қўйилса, қўл ишга етмайди,
- 277 Улардан сўз сўра, шунингдек, дарҳол ишона қолма,
(Тугал) билувчи (биргина) худодир, буни қаттиқ тутиш керак.
- 278 Буларни ҳам яхши тутгин (ва) сошлаш,
Тилинг билан дашном берма, кўнглини яра қилма.

Шоирлар билан аралашишни ўргатади

- 279 Яна шоирлар келдилар, булар сўз тергувчилардир,
Кишини мақтовчи ҳамда сўкувчилардир.
- 280 Уларнинг тиллари қиличдан ҳам ўткирроқдир,
Ҳотир йўллари эса қилдан ҳам мозикдир.
- 281 Ҳар хил мозик сўзларни фахмлайин десанг,
Сўзни булардан эшит, жуда тушунилади.
- 282 Боқиб кўрсанг, улар бутун кўнгли билан денгизга кирадилар,
Мисли гавҳар, инжу, ёқут чиқарадилар.
- 283 Улар мақтасалар, мақтовлари эл ўртасида ёйилади,
Агар сўксалар, кишининг номи ёмон бўлиб қолади.
- 284 Эй қариндош, андиша қил, уларни яхши тутгин,
Эй, дўстим, буларнинг тилларига тушиб қолма.
- 285 Агар сен яхши мақтовлар истасанг,
Буларни севинтир, сўзинг тамом.
286. Нимаки сўрасалар, буларга тугал бергин,
Буларнинг тилидан ўзингни сотиб (яъни кутқариб ол).

Деҳқонлар билан аралашишни ўргатади

- 287 Тағин бир тонфаси деҳқонлардир,
Булар мутлақо керакли кишилардир.
- 288 Булар билан сен аралаш ҳамда қовуш.
Томоқ жиҳатидан сен ташвишсиз яша.
- 289 Ҳамма қимирлаган (жоң)га булардан манфаат (бўлади),
Ҳаммасига ейим (ва) ичимдан ҳаловат етади.
- 290 Ҳамма нафас олувчи (яъни жонли) очиқиб-тўювчи(лар),
(Жамики) тириклар буларга ҳожатманд бўлади.

- 291 Бу киши(лар) сенга ҳам шубҳасиз керак(дир)лар.
(Токи) улар туфайлигина томоғингнинг масаласи ҳал бўлсин.
- 292 Булар билан ҳам аралашгин, эй қариндош,
Ҳалқуминг пок, овқатинг ҳалол бўлади.
- 293 Режалилар бошлиғи нима дейди, эшитгин,
Ҳамма турли иш(лар)дан эҳтиёт бўлган киши:
- 294 Нозик, тўғри йўл тутайин десанг,
Ҳалқумни поклаш керак, эй хулқи гўзал,
- 295 Муқаррар эҳтиёткор бўлайин десанг,
Ҳалқумга, танга ҳалол улуш бер.
- 296 Гадоё бўлмайин, бой бўлайин десанг,
Зино қилма ҳаргиз, маҳкам бўл, ўйла.
- 297 Сен ҳаминшали қадру қиммат топайин десанг,
Фисқу фужурга қўшилма, эй хулқи хуш.
- 298 Мояни, асосни бузувчи фисқу фужурдир,
Эзгу изни бузувчи фисқу фужурдир.
- 299 Эришилган саодатни фисқу фужурдан сақла,
Учган оловни фисқу фужур ёндиради.
- 300 Феълу атвори чиройли (киши) жуда яхши айтибди,
Ишга билни билан қўл урган (киши):
- 301 Фисқу фужур атрофида турма, яқин юрма,
Фисқу фужур қайда бўлса, қадрсизлик аниқдир.
- 302 Фисқу фужур билан давлат туролмайди, қочади,
Агар турса, (ҳеч) ажабланадиган ери йўқ, (у) тунаб ўтадиган
меҳмон(каби)дир.
- 303 Деҳқон кишилар қўли очиқ бўлади,
Қўнглини худо берганидан ҳам зиёд кенг тутадн.
- 304 Бутун ер юзидаги ҳамма қимирлаган жоннинг,
Юрадиганларнинг овқати-ю, учадиганларнинг дони (улар)дир.
- 305 Узинг булар билан аралашгин, қўшилгин,
Тилда яхши сўзла, юзингни очиқ тут.

Савдогарлар билан аралашмоқликни айтади

- 306 Бундан бошқаси савдогар(лар)дир,
Савдо билан тинмайдиган фойдачи(лар)дир.
- 307 Яшаш лозимотларини истаб олам кезадилар,
Ақлу ҳушларини бутунлай худога топшириб.

- 308 Уларга аралашгин, келиш ҳам бориш,
Нима сўраса бергин, олди-берди қилгин.
- 309 Бу дунё орзуси уларда бўлади,
Халқ гўзалликлари, сара, етук, яхши (нарсалар).
- 310 Шарқдан Ғарбга (қадар) юриб кезади(лар).
Тилаган тилакларингни сенга келтиради(лар).
- 311 Турли-туман қимматбаҳо нарсалар, дунёнинг тансиқ
(нарсалар)и,
Уларда бўлади, эй билимли, сахий.
- 312 Оламни кезувчи савдогар(лар) бўлмаганда эди,
Қора сувсар терисини қачон кийган бўлар эдинг.
- 313 Хитой карвон(лар)и карвон чангини бас қилганда эди
(яъни юриб кезмаганда эди),
Турли-туман қимматбаҳо нарсалар қаердан келган бўларди.
- 314 Савдогар(лар) кезиб юрмаганда эди,
Инжуни тизиб ким кўзи билан кўрган бўларди.
- 315 Бундай санай берса, бу янглиғ (гаплар) кўпдир,
Сўз чўзилиб кетади, бас, тилим тийинди.
- 316 Бу савдогар(лар) барчаси шу янглиғ бўлади,
Уларга аралашгин, эшигингни очиқ тут.
- 317 Тиришгин, уларни жуда эзгу тут,
Сенинг отинг эзгулик билан узоқ (ерларга) боради, ишон.
- 318 Оламда номни элтувчи булардир, кўр,
Ёмон (ёки) яхши бўлса, уни ёювчи.
- 319 Сенга озми-кўпми буюм тугун (яъни тортиқ) қилсалар,
Қарши эваз қайтариш керак, токи севинч топсинлар.
- 320 Фойда-зарарда (уларнинг) табиатлари нозик бўлади,
Аралашганда бунга жуда рноя қилиб юргин.
- 321 Дунё кезган киши нима дейди, эшитгин,
Бошидан кечирган, кўп кўрган киши:
- 322 Оламда номингни ёяйин десанг,
Мусофирни эзгу тутгин, тиришгин, андиша қил.
- 323 Ўзинг ҳақиқатан донг таратишни истасанг,
Савдогар(лар)ни эзгу жавоб бериш билан баҳраманд қил.
- 324 Ўзинг эзгу ном (олмоқ) истасанг, эй ўғил,
Кел, мусофир карвонни эзгу тутгин.
- 325 Савдогар(лар) билан (мана) шу тарзда аралашгин.
Шод бўлиб, кулиб, эзгу от билан яша.

Чорвадорлар билан аралашмоқликни айтади

- 326 Бу чорвадорлар бу(лар)дан бошқалардир,
Ҳамма ҳайвонларга булар бошчидирлар.
- 327 Ишончли, чин бўладилар, мол-мулклари, ер-боғлари йўқ,
Одамларга уларнинг малюли тегмайди.
- 328 Ейишли, кийишли, минишли ахта от(лар), айғирлар, байталар,
Ҳамда юк ортиладиган ҳайвон (туя, от) улардан чиқади.
- 329 Қимиз, сут ё юнг, ёғ ё сузма, қурут,
Намат ё кигиз ҳамда уйга тутиладиган пардалар (уларда
бўлади).
- 330 Бу одамлар фойдали кишилардир,
Буларни ҳам эзгу тут, эй униб-ўсувчи.
- 331 Аралашгин, қўшилгин, едир ҳам ичир,
Тўғрилиқ узра тириклик кечир.
- 332 Нима сўраса бергин, керак бўлса ол,
Чиндан кўрдим, ушбу одамлар ҳийла-найрангни билмайди(лар).
- 333 Булардан тартиб-қоида (ва) билим истама,
(Уларнинг) тарзу рафторлари кенг бўлади, эй нозик (фёзли).
- 334 Уларга аралашсанг, ўзингни тут,
Тартибсиз-қоидасиз, (мулоҳазаси) паст бўладилар,
- 335 Тилда эзгу сўзла, дўст (бўлади) деб ҳисоблама,
Билимсиз чигил(лар) жаҳолатли бўлади(лар).
- 336 Низом ўргатувчи жуда яхши айтибди,
Халқ билан аралашиб, синаб билувчи (киши);
- 337 Билимсизни ортиқча яқин тутмаслик керак,
Яқин тутсанг, шубҳасиз қилмайдиган (ишлар)ни қилади.
- 338 Таълимда бундан ҳам яхшироқ айтилади,
Ишга билим билан қўл уриш керак:
- 339 Билимсизга яқинлашма, ўзингни тутгин,
Ўзини тутган киши бахтиёр яшайди.
- 340 Билимсиз кишидан зинҳор узоқ тур,
Билимсизнинг хулқи мутлақ тубандир.
- 341 Энди (яъни хуллас) чорвадорлар шу янглиғ бўлади(лар),
(Уларга) аралашмоқни истасанг, сўз(лар)им (сенга) раҳнамо
бўлади.
- 342 Энди **сенга** (бу ҳақда) аниқ айтиб бердим,
Қандай яшаш керак (ва) ҳисса олиш кераклигини.

Хунармандлар билан аралашмоқликни айтади

- 343 Тагин бир тоифа одамлар хунармандлардир,
Ўзларига яшаш учун зарур нарсаларни истаб хунармандчилик қиладилар.
- 344 Булар ҳам сенга керакли кишилардир,
Буларни яқин тут, фойдаси тегади, (эй) баҳодир.
- 345 Темирчи(лар), этикчилар (яъни косиблар) ҳамда ўймакор-дурадгор(лар),
Ё бўёқчи(лар), рассомлар, ё ўқсоз-ёйсозлар.
- 346 Бу дунёнинг гўзалликлари булардан чиқади,
Оламдаги ҳайратомуз ишлар булардан чиқади.
- 347 Бу(лар)га ўхшашлар талай бор, саналса сўз чўзилади,
Сен ўзинг тушуна бер, мен сўзин тамомлайман.
- 348 Булар билан ҳам аралашгин ва қўшил,
Уларни севинтир, (ўзинг ҳам) севинч билан ҳаёт кечир.
- 349 Ишингни қилсалар, иш ҳақларини тез етказиб бер,
Едиргин, ичиргин, овқатларини мўл-кўл (қилиб) бер.
- 350 Халқ орасида сени ҳақорат қилмасинлар,
Номинг булганмасин, буни яхши кўра ол.
- 351 Билимли сўзни янада яхши айтибди,
Халққа меҳрибон ва кўнгли пок (киши):
- 352 Тириклик истама, эзгу ном иста,
Эзгу ном лозим, бу тириклик демакдир, билиб, қўй.
- 353 Охири ўзинг ўласан, (уш)бу номинг қолади,
Номинг эзгу бўлса, тириклик татийди.
- 354 Қимнинг номи ёмон бўлиб булганса,
Унинг учун тирик турмагани яхшироқдир.
- 355 Бу тириклик бир моядир, эзгу ном иста,
Мангу номингни ёмон қилма, яхши қил.

Камбағаллар билан аралашмоқликни айтади

- 356 Булардан бўлаги камбағаллардир,
Нарса (бериш) билан яхшилик қил, ичир ҳам едир.
- 357 (Улар) сенга дуочидирлар, эй қариндош.
Бу дуо жуда яхши нарса, эй қариндош.

- 358 Улардан эваз мол-товар истама,
Эвазини яхши ўриндан (яъни жаннатдан) худо беради.
- 359 Элда аралашин тўғри келадиган турли кишилар шу (юқорид)
саналган (лар)дир,
Сенга (уларнинг) иши ёки уларга (сенинг)ишинг тушса.
- 360 Ишлари тушганда меҳрибонлик билан додига ет,
Сенга барча кишилар яқин бўлади(лар).
- 361 Ўзинг икки дунё эзгулигини топасан,
Номинг эзгу бўлади, (отинг) овозаси ёйилади.

Хотиннинг қанақасини олмоқликни айтади

- 362 Агар ўзинг хотин олмоқликни истасанг,
Сарасини иста, кўзингни жуда ўткир қил.
- 363 Асли, уруғи ҳамда тариғи (яъни зоти) яхши бўлсин,
Уятли, андишали, покизасини истагин.
- 364 (Ўбдан) ўйла, қўл тегмаган уй қизини ол,
Сендан бўлак эр юзини кўрмаган (бўлсин).
- 365 (Фақат) сени севади, сендан бўлакни билмайди,
Ярамас ёки ножўя қилиқ содир бўлмайди.
- 366 Сен хотин олсанг, ўзингдан қуйсини ол,
Зоти олийсига боқма, сен қул бўлиб қоласан.
- 367 Синаган киши нима дейди, эшитгин,
Синаган кишининг иши пишиқ бўлади:
- 368 Хотин олсанг, ўзингдан қуйи (ва) тўғрисиини ол,
Сен даврон кун(лар)ини севинчда ўтказасан.
- 369 Юзи чиройини истама, хулқи яхшисини иста,
Феъл-атвори яхши бўлса, сенинг юзингни ёритади.
- 370 (Аввало) хотин олма, олсанг, ўзингга муносибини,
Олгин сен, (эй) режали мардларнинг марди.
- 371 Юзи чиройини истама, феълу атвори яхшисини иста,
Феълу атвори яхши бўлса, у тўкис бўлади.
- 372 Эй, чиройлини истовчи, бун истамагин,
Қизил юзингни сен сариқ қилмагин.
- 373 Қим хотин олайин деса, тўрт (тоифа)дан ташқари,
Бошқа (тоифа) хотин олмайди, эй кишилар (ораси)да сарвари.
- 374 (Баъзи) бир яхши(лар) зўр иштиёқ билан бой хотин,
Яна (баъзи) бир(лар)и кўз тикиб чиройлисини истади(лар).

- 375 Тагин (баъзи) бир(лар)и уруғли, теги асл(лар)ни
сўроқлайди(лар),
(Улар) улуғлик номига учадиган бўладилар.
- 376 Тагин (баъзи) бир(лар)и фаросатли, андишалисини
истайди(лар),
Уни топса(лар), дарҳол унга ўз(лар)ини улайди(лар).
- 377 Булардан энг афзални сенга айтайин,
Хотин оладиган бўлсанг, менга қулоқ сол.
- 378 Эй сен, етук, бой хотин истовчи,
Сен қул бўлиб қолмагин, эй билими тўла.
- 379 Қўнгли мол билан бўлиб, тилини узун қилади,
(У) мол истаб, (уни) талаб қилса, ғамини ейиш керак бўлади.
- 380 Эй, чирой истовчи, кишиларнинг яхшиси,
Хотиннинг чиройлисини қидирма, одамлар куладилар.
- 381 Хотиннинг чиройлисини барча халқлар севадилар,
Уни тангрининг фазлигина асрасин.
- 382 Эй, зоти олий (хотин) истовчи,
Олий зот билан ўзни қадрсиз қилмаслик керак.
- 383 Насл-насабли, уруғлиларнинг тили,
Узунроқ бўлади, хотин қули бўлма.
- 384 Эй, фаросатли, андишали (хотин) истовчи жўра,
Бу(ндай хотин)ни топсанг, (юқорида саналган) тўрт нарсага
тугал эришсан.
- 385 Агар яхши, андишали аёл топишга муяссар бўлсанг,
Бой берма, (дарҳол) олгин, эй эзгу киши.
- 386 Тилагинг бойлик бўлса, (у) мол-дунё йиға беради,
У сени бойятади, юзинг ёруғ бўлади.
- 387 Фель-атвори тўғри бўлса, (жуда) муносиб бўлади,
Хотин чиройи хулқдир, (буни) билган билади.
- 388 Андишали, покиза бўлса, (ундай киши) асл бўлади,
У (юқоридаги уч нарса) бу ерда (яъни унда) жам бўлади,
эй униб-ўсувчи.
- 389 Сен хотиннинг андишали-ақлсисини иста, эй доно,
Андишали-ақли (хотин) топилса, (юқорида айтилган)
тўрталаси жам бўлади.
- 390 Сен шундай бир хотин топадиган бўлсанг,
Тириш, қарорли бўл, бой берма, (эй) мард киши.

Б о б. Уғил-қиз туғилса, уларни қандай тарбиялашни айтади

- 391 Сенинг ўғил-қизинг бунёдга келса, эй олий насаб,
Уйингда тарбиялагин, бошқа ерда тарбиялама.
- 392 Мураббийни яхши кишилардан олгин,
Уғил-қиз пок ўсади, (номатлуб ишлардан) фориғ туради.
- 393 Уғил-қизга билим ҳам одоб ўргат,
Икки олам уники, унинг манфаати етарли (бўлади).
- 394 Уғилга хотин ол, қизни эрга бер,
Қайғу-аламсиз яшагин, эй бахтли киши.
- 395 Уғилга барча санъат-хунарларни тугал ўргат,
Бу санъат-хунарлар билан у мол-дунё йиға беради.
- 396 Уғилни тергаб тур, бебош (ва) беҳуда қўйма,
(У) бефойда (ва) бебош бўлади, шошиб (бекорга) югуради.
- 397 Қизни уйда узоқ эрсизликда сақлама,
Узинг касалланмасдан аттанг билан ўласан.
- 398 Эй ҳамроҳ, ошна, кесиб сўз айтдим,
Бу қиз (дегани) туғилмаса, (агар туғилса) тирик турмаса
яхши.
- 399 Агар туғилса, унга ер қаъри яхшироқдир,
Уйи ўликлар жойига қўшни бўлса.
- 400 Хотинларни доим уйда сақлагин,
Хотиннинг ичи ташидек бўлмайди (яъни ботини зоҳиридек
бўлмайди).
- 401 Етти уйга қўйма, хотинни (эса) чиқарма,
У бу кишини кўриб йўлдан уради, кўр.
- 402 Кўзи билан кўрмаса кўнгли орзу қилмайди,
Кўзинг кўрса, кўнглинг истайди, эй ўғил.
- 403 Кўзингни сақлагин, кўнгил истамайди,
Кўнгил орзу қилмаса, жон асир бўлмайди.
- 404 Ейиш, ичиш пайтида хотинни эрга аралаштирма,
Агар аралаштиргудек бўлсанг бўлганича бўлади.
- 405 Хотинни уйдан бошқа ерга чиққани қўйма,
Агар чиқса, тўғрилиқ йўлини йўқотади.
- 406 Хотин аслан гўшт (каби) дир, гўштни сақлаш керак,
Сақланмаса гўшт ҳидланади, (унга) чора бўлмайди.

- 407 Сен хотинни қадрли тут, нима сўраса муҳайё қил,
Унинг эшигини маҳкамла, эркакни йироқ тут.
- 408 Буларда узоқдан бери (яъни азалдан) вафо йўқ.
Кўзи қаёққа боқса, кўнгли ўша ёққа (жетади).
- 409 Жафо билан унган, парваришланган дарахт,
Меваси оғу бўлади, унга ҳарис бўлма.
- 410 Неча минглаб озиқли эр, мардларнинг мардлари,
Хотинлар туфайлидан пайлари кесилган.
- 411 Нечалаб юзи ёруғ, обрўли киши(лар),
Хотинлар туфайлидан юз(лар)и ерга қараган.
- 412 Туман минглаб шарафли, донгдор мардоналарни,
Уларни хотинлар тирик(лайин) ерга кўмган(лар).
- 413 Уларни тутиб, қандай қилиб сақлаш керак,
Сақлагувчи тангри ўтиб (яъни яхшироқ) сақласин.

Қўл остидаги кимсаларни (яъни хизматкорларни) эзгу тутмоқликни айтади

- 414 Қўл остидагиларни (яъни хизматкорларни) ҳам эзгу тутгин,
Ейдиган (ва) ичадиган (нарс)лар бергин, жулдурини бута.
- 415 Юк(лар)ини куч(лар)ига яраша юклагин (яъни кучига қараб
ишлагин),
Худо иродаси билан (улар учун) сендан сўроқ олади.
- 416 Албатта у(лар)га ортиқ заҳмат етказма,
У(лар) жиҳатидан худо сенга хасмдир.
- 417 Улар ҳам ҳаммаси худонинг қулларидирлар,
У(лар)га зулм қилиб, ўзингга дўзахни олма.
- 418 Сен улуғдирсан, улар сендан кичикдирлар,
Кичик(лар)га улуғ(лар) очиқ ва хушмуомала бўлади(лар)..
- 419 Улуғ бўлган бўлсанг кўнгилни кичик тут,
Улуғ(лар)га кичиклик (яъни камтарлик) ярашар, (эй) ўғил.
- 420 Заковатли сенга нима дейди, эшитгин,
Бу сўзга амал қилгин, эй билими кенг:
- 421 Агар сен халққа улуғ бег бўлсанг,
Кўнгил (ва) тил(ни) кичик тут, ўзингга фойдадир.
- 422 Ўзингни унутма, йўлингдан янглишма,
Бахт ўзи келади, соғлом йўлдан қайтма.

- 423 Уй-жойингни жуда покиза тут, (эй) назокатли,
Сенга давлат келади, (эй) сахий, очиқ қўл.
- 424 Овқат, ичимли, туз-нонни ҳам кенг, мўл тут,
Отинг эзгу бўлади, қут-давлат кела беради.
- 425 Қиримга яраша чиқимни ҳам монанд қил,
Чиқимни билиб олсанг, дарҳол қиримга назар сол.
- 426 Олимга, беримга эпчил, яхши бўл,
Қандай пайтда (олди-берди) қилсанг, йўл очиқ бўлади.
- 427 (Мабодо) энди сенинг қўлинг қисқа бўлиб қолгудай бўлса,
Одамларга ҳожатманд бўлма, эй мард баҳодир.
- 428 Севган(лар)инг ишинга қўл тутмайди(лар),
Сени севмагучи(лар эса) кулиб тинмайди(лар).
- 429 Ҳамроҳ(лар)инг, дўст(лар)инг ё қариндош(лар)инг беқадр
тутадилар.
Унинг оғриғидан кўнгил жароҳатланади.
- 430 Киши(лар)нинг эзгусига аралашгин, қўшил,
Одам бўл, одамлар орасида яша.
- 431 Қишлоқларда турма ё нарса(лар)ингни турғизма,
Қизил юзинг афсус(лар) билан сарғаяди.
- 432 Сен уй-жой(инг)ни катта йўлга яқин тутма,
Балолар юз тутади, сен буни яхши ҳисобга ол.
- 433 Бегни қўшни тутма ёки тошқин дарёга,
Қалъага яқин турма, эй кўнгли тўғри.
- 434 Бу уч қўшниликдан сенга (заррача) фойдаси йўқ,
(Мабодо) у (лар)нинг зиёни тегса, унга эваз бўладиган иш йўқ.
- 435 Уй олмоқни истасанг, қўшни(лар)ини суриштир,
Ер олмоқни истасанг, сувини суриштир.

СУНГ СУЗ

Ўзбек тили эски ёзув анъанасига эга бўлган тиллардан бири ҳисобланади. Бу тилда ўтмиш тарихнинг турли даврларида бой адабиёт яратилган. Тараққиётнинг турли босқичларида яратилган бу адабиёт давр ва муҳит шарт-шароитлари билан боғлиқ ҳолда мақсади, вазифаси, мавзуи, шакли, мазмуни ва ғоявий йўналиши жиҳатидан бир хил бўлмаган. Ҳар бир тарихий давр шарт-шароити шу давр жамияти аъзолари муносабатини, руҳий аҳволини, кайфиятини ва муҳит руҳини акс эттиришга, замона учун актуал масалаларни кўтариб чиқиш ва уларнинг ечимини беришга даъват этилган адабиётнинг шакли ва мазмунан турли кўринишларда намоён бўлишини тақозо қилган.

Ўтмиш адабиётининг мақсад-вазифаларини, унинг турли давлардаги шакли ва мазмунини фан тарихи нуқтаи назаридан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбек адабиётшунослиги бу соҳада жиддий ютуқларга эришган. Лекин ҳали қилиниши лозим бўлган ишлар ҳам оз эмас.

Мана шу нуқтаи назардан қардош туркий халқлар адабиёти учун муштарак аҳамиятга молик ва ҳозирча бадий адабиётнинг бизга маълум бўлган энг дастлабки ва кўҳна намунаси «Қутадғу билиг» асарининг шакли, мазмуни, мақсад-вазифалари ва ғоявий йўналиши ҳақида баъзи фикр-мулоҳазаларни ўртага ташлаш фойдадан ҳоли бўлмайди. Шунини ҳисобга олиб биз дастлабки тажриба сифатида ушбу ишни қилишга журъат этдик.

Бу иш асар муаллифи ўртага ташлаган фалсафий, ижтимоий, сиёсий, маъмурий, иқтисодий, ахлоқий, маърифий, таълимий ва тарбиявий кўзқарашларнинг тўла таҳлилидан иборат бўлган тадқиқот даъвосини қилмайди, балки шу қарашлар бўйича дастлабки йўналишларнинг беради, холос.

Ишга манба сифатида «Қутадғу билиг»нинг ўзбекча нашри, фактик материаллар эса мана шу асардан олинди. Фойдаланилган кўмакчи манбалар адабиётлар рўйхатида кўрсатилган. Ушбу иш нашрга топширилгандан сўнг «Қутадғу билиг» асари бўйича эълон этилган мақолалар маълумотларидан фойдаланиш имконияти бўлмади. Бунинг учун мақола авторларидан узр сўраймиз.

Ушбу ишнинг юзага чиқишида қимматли маслаҳатлари билан кўмаклашган инқилобгача бўлган ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек тили тарихи секторлари илмий ходимларига, филология фанлари доктори С. Муталлибов, А. Ҳайитметов, Э. Фозилов, Ш. Шукуров, филология фанлари кандидатлари Қ. Маҳмудов ва Ҳ. Бектемиров ўртоқларга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

- Абдурахмонов Г. А. К переводу «Кутадгу билиг» на русский язык, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Асланов В. И., О лексических параллелях в «Кутадгу билиг» и в азербайджанском языке», Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Бартольд В. В., История культурной жизни Туркестана, Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963.
- Бартольд В. В., Очерк истории Семиречия, Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963.
- Бартольд В. В., Баласагун, Соч., т. 3, М., 1965.
- Бартольд В. В., Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии, Соч., т. 5, М., 1968.
- Бартольд В. В., Богра-хан, упомянутый в «Кутадгу билиг», Соч., т. 5, М., 1968.
- Баскаков Н. А., Роль уйгуро-карлукского литературного языка караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, М., 1962.
- Баскаков Н. А., Тюркские языки, М., 1960.
- Бертельс С. Э., К вопросу о традиции в героическом эпосе тюркских народов, «Советское востоковедение», 1947, т. 4.
- Бертельс Е. Э., Кабус-наме, М., 1958.
- Бертельс Е. Э., Подготовка к изданию намаганской рукописи «Кутадгу билиг», «Литературная газета», 10 марта 1945 года.
- Благова Г. Ф., «Кутадгу билиг», «Бабур-наме» и методика историко-лингвистического сопоставления, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Боровков А. К., К вопросам фонетического анализа стихов Алишера Навои, Учен. зап. Ташгоспединст., XII, Ташкент, 1959.
- Брагинский И. С., Мирбадалова А. С., Узбекская литература, в кн. «История литератур народов Средней Азии и Казахстана», М., 1960.
- Валидов А. З., Восточные рукописи в Ферганской области, Зап. вост. отд. рус. археол. общ., т. XXII. вып. 3, 1914.
- Валитова А. А., К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг», «Советское востоковедение», 1958, № 5.

- Валитова А. А., Юсуф баласагунский и его «Кутадгу билиг», Акд., М., 1951.
- Древнетюркский словарь, Л., 1969.
- Заходер Б. Н., Снасаг-наме Низам-ал-Мулка, М., 1949, Л.
- Ильминский Н. И., Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка, Уч. зап. Казанского университета, Казань, 1862.
- Кляшторный С. Г., Эпоха «Кутадгу билиг», «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Кононов А. Н., Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг», «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Короглы Х., Алп Эр Тонга и Афрасиаб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и другим авторам, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Малов С. Е., Из третьей рукописи «Кутадгу билиг», Изв. АН СССР, отд. гуман. наук, 1929, № 9.
- Малов С. Е., Образцы древне-тюркской письменности с предисловием и словарем, Издание Востфака САГУ, стеклография, Ташкент, 1926.
- Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М.—1951,—Л.
- Махмуд Кашгарий, Девону лувотит турк, т. 1, Ташкент, 1960; т. 2, Ташкент, 1961; т. 3, Ташкент, 1963 (таржимон ва ношир — Муталлибов С. М.).
- Мелиоранский П. М., Документ уйгурского письма султана Омар-Шейха, Зап. вост. отд. русск. археол. общ., т. 16, вып. 1, СПб., 1905.
- Муталлибов С. М., Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Ташкент, 1959.
- Самойлович А. Н., Иранский героический эпос в литературах народов Средней Азии, Сб. Фердоуси, Л., 1934.
- Стеблева И. В., Поэтика «Кутадгу билиг», «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Стеблева И. В., Рифма в тюркоязычной поэзии XI в., «Советская тюркология», Баку, 1970, № 1.
- Социалистическая наука и техника, № 10—11, 1934.
- Тенишев Э. Р., «Кутадгу билиг» и «Алтуң ярук», «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Тугушева Л. Ю., Древнеуйгурская поэзия, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Тугушева Л. Ю., Древние уйгурские стихи, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 2.
- Тюркологический сборник, I, М.—1951—Л.
- Фазылов Э. И., Лексика «Кутадгу билиг» в Древнетюркском словаре, «Советская тюркология», Баку, 1970, № 4.
- Ağat R. R. Kutadgu Bilig, I, Metin, İstanbul, 1947.
- Ağat R. R. Kutadgu Bilig, II, Tercüme, Ankara, 1959.
- Atalay Besim, Divanı lügat—it—Turk tercümesi, I, Ankara, 1939.
- Radloff W. Kudatku Bilik, Facsimile der Uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St.—Petersburg, 1890.
- Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass—hadschib aus Bälasagun, Theil 1, Der Text in Transcription, St.—Petersburg, 1891.

- Radloff W., Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik, Изв. АН, т. 9, 1898, № 4.
- Radloff W., Das Kudatku Bilik des Iusuf Chass—hadschib aus Bālasagun, Theil II, Text und überetzung nach den Handschriften von Wein und Kairo, St.—Petersburg, 1900—1910.
- Vambéry H. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Uigurischer Text mit Transsscription und Uebersetzung nebst einem Uigurische—deutschen Wörterbuche und lithographirten Facsimile aus dem Original texte des Kudatku Bilik, Innsbruck, Wagner, 1870.

1923 йил, май, 130 - сон /газета/ نورکستان

- تورکیات مجموعہ سی، جلد - ۱، استامبول، ۱۹۲۵
- توری یوزہف، توک دیلی یادگار لری، ملی
تبع لار، جلد - ۲، سان - ۴، ۱۹۲۳
- رحیم ع. عزیزع؛ تاتار ادبیاتی تاریخی، جلد - ۱
زکی ولی زاده احمد، تورک و تاتار تاریخی، جلد - ۱
قازان، ۱۹۱۲.
- سعدی ع. چغتای و اوزبک ادبیاتی و شاعر لری،
انقلاب /журнал/، سان ۱۰ - ۹، ۱۹۲۳
- عاصم نجیب، تورک تاریخی، جلد، ۱۳۱۶ /1898/
فترت، قوتادغوبیلیک، معارف و ثوقوتغوجی (журнал)،
سان - ۲، تاشکند، ۱۹۲۵.
- قزل ئوزبیکستان (газета)، ۱۹۲۴ ییل، سان - ۱۹.
- کوپرلی زاده محمد فؤاد، تورکیا تاریخی، ۱ - کتاب،
استامبول، ۱۹۲۳.
- کوپرلی زاده محمد فؤاد، تورک ادبیاتنده ایلک مصوفلر،
استامبول، ۱۹۱۸.
- مغظلی توفیق، حمامی زاده احسان، حسن علی، تورگ
ادبیاتی نمونہ لری، جلد - ۱، استامبول، ۱۹۲۶.
- نور رضا، تورک تاریخی، جلد - ۱، استامبول، ۱۹۲۴،
جلد - ۲، ۱۹۲۶.
- ئوزبیک ئهده بیاتی نهمونه لری، جلد - ۱، سهرقند -
تاشکند، ۱۹۲۸.

МУНДАРИЖА

Қутадғу билиг	3
Адабий тил ва адабий ҳаёт	6
Асар муаллифи, унинг ёзилган ери ва муддати	12
Асарнинг топилиши ва ўрганилиши	14
«Қутадғу билиг»нинг сюжети	21
Юсуфнинг фалсафий қарашлари	25
Ҳаётга қараш	33
Давлат, ҳокимият ва ҳукмдор ҳақида	46
Турли ижтимоий гуруҳларга муносабати	64
Алавийлар ҳақида	70
Олимлар ҳақида	71
Утачилар (табиблар) ҳақида	73
Муаззимлар (азайимхонлар) ҳақида	73
Туш йўргувчилар ҳақида	74
Юлдузчилар (астроном ва астрологлар) ҳақида	75
Шоирлар ҳақида	76
Тарифчилар (деҳқонлар) ҳақида	77
Сатифчилар (савдо аҳли) ҳақида	79
Игдишчилар (чорвадорлар) ҳақида	81
Узлар (ҳунарманд ва косиблар) ҳақида	83
Чиғайлар (йўқсул — камбағаллар) ҳақида	85
Илмий-маърифий қарашлари	88
Ахлоқий-таълимий қарашлари	100
«Қутадғу билиг» ва ёзма адабиёт	131
«Қутадғу билиг» ва халқ оғзаки ижодиёти	135
«Қутадғу билиг»нинг айрим бадиий хусусиятлари	143
Илова	165
Сўнг сўз	219

Каримов Қ.

Илк бадний достон. Т., «Фан»,
1976.

І б. (Ўзбекистон ССР Фанлар
академияси А. С. Пушкин номидаги
Тил ва адабиёт институти).

Каримов К. Ранняя литературная
поэма.

8 ўз

На узбекском языке

Қаюм Қаримов

РАННЯЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ПОЭМА

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги тил ва
адабиёт институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих,
тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан
тасдиқланган.*

Муҳаррир М. Алиева
Техмуҳаррир Ҳ. Қорабоева
Корректор С. Зокирова

Р08334. Теризга берилди 8/IV-76 й. Босишга рухсат этилди 11/V-76 й.
Формати 84×108 1/32. Босмахона қоғози № 1. Босма л. 11,76. Қоғоз л. 3,5. Ҳисоб-
нашриёт л. 10,3. Нашриёт № 896. Тиражи 7000. Баҳоси 1 с. 9 т. Заказ 97.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь «ўчаси, 70.